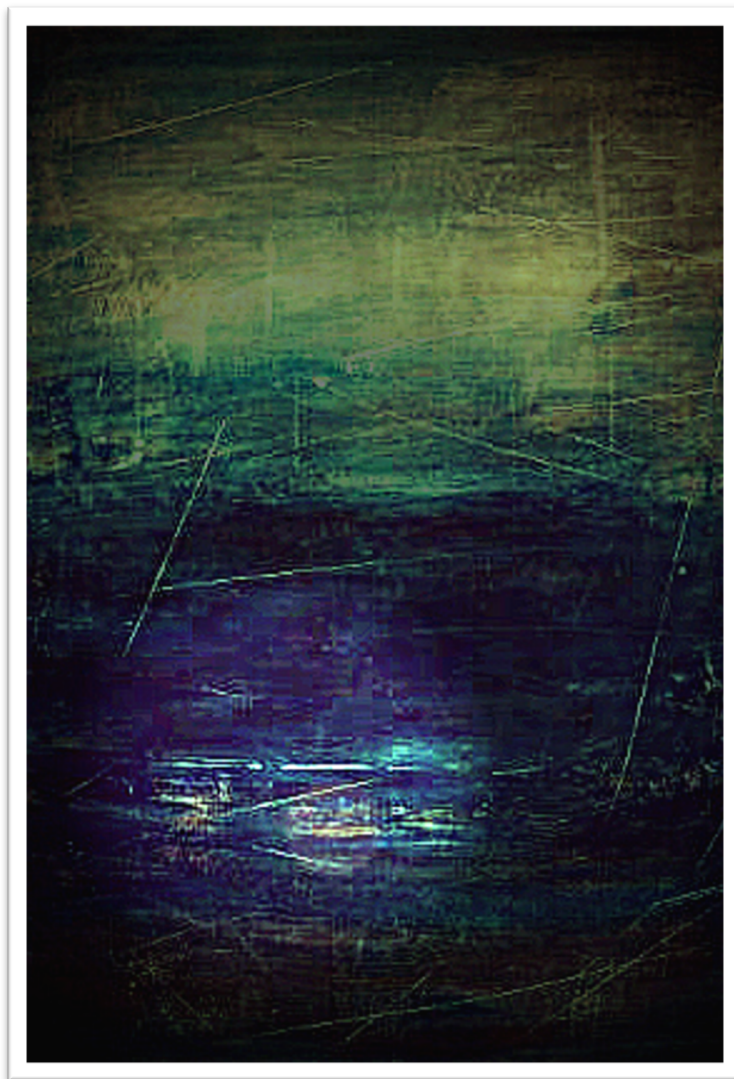

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Τόμος 4, τεύχος 1 / Volume 4, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος / January - June 2020
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 4, τεύχος 1 / Volume 4, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος / January - June 2020
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο Πέλοπας / Pelopas είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center, University of Peloponnese

Επιστημονική - Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Β. Ανδρειωμένος**, Αντιπρύτανης Διοικητικών Υποθέσεων, Καθηγητής ΤΦ
2. **Δέσποινα Καρακατσάνη**, Καθηγήτρια ΤΚΕΠ
3. **Βασιλική Μπαρμπούση**, τ. Καθηγήτρια ΤΘΣ
4. **Γιώργος Πανουτσόπουλος**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΕΔΔ
5. **Γιώργος Τσούλος**, Καθηγητής ΤΠΤ
6. **Ιωάννα Σπηλιοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΙΑΔΠΑ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Δ/ση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Άση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός - Κεντρική Βιβλιοθήκη

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού Πέλοπας/Pelopas αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατά κανέναν τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Οργανωτικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς τη συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση

Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακήελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής	5
---	----------

Άρθρα

Η θέση των δασκάλων στον ελληνικό αγροτικό χώρο από την περίοδο του μεσοπολέμου ως το τέλος του εμφυλίου πολέμου

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Δέσποινα, ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Παυλίνα **7-17**

Μετρήσεις ΗΜ ακτινοβολίας σε περιβάλλον εσωτερικού χώρου με χρήστες κινητής τηλεφωνίας και WiFi

ΚΟΥΤΣΙ Ελισάβετ, ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Σωτήριος, ΖΑΡΜΠΟΥΤΗ
Δήμητρα, ΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Ιωάννης, ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Γεωργία,
ΤΣΟΥΛΟΣ Γεώργιος **18-24**

Αποτροπαϊκά: Από τους πομπηιανούς φαλλούς στους χριστιανικούς σταυρούς

ΜΟΝΤΙΕΛ Martos **25-42**

Το ιδεολογικό πλαίσιο και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί στη διαδικασία εδραίωσης του χριστιανισμού στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας

ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ Γεώργιος **43-53**

Τα φαινόμενα της αποβολής των άτονων υψηλών φωνηέντων /i, u/ και της στένωσης στο ιδίωμα των Δαρνακοχωριών του νομού Σερρών

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Σοφία **54-69**

Ο φόβος ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας - από τον Μακιαβέλι στο «Δόγμα του σοκ»

ΒΡΑΝΑΣ Βασίλειος Π. **70-80**

Autonomous school and decentralized school function

ΚΑΡΑΤΖΑΦΕΡΙ Theodora **81-93**

Ζητήματα μορφολογίας και σύνταξης στο «Χρονικόν του Μορέως»

ΡΟΥΣΗΣ Χαράλαμπος, ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Θεώνη **94-117**

Για τη δημοτική ποίηση της Ζακύνθου (με αφορμή ένα πρόσφατο βιβλίο)

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος **118-120**

Κριτική του βιβλίου «Αντιμετωπίζοντας την οικονομική κρίση του COVID: Δράστε γρήγορα και κάντε ό,τι απαιτείται»

ΨΥΧΑΛΗΣ Μάριος, ΠΟΛΥΖΟΣ Νίκος **121-123**

Μήνυμα Συντακτικής – Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητοί και αγαπητές συνάδελφοι,

η **Συντακτική - Επιστημονική Επιτροπή** του «**Πέλοπα/Pelopas**», του ηλεκτρονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο: «**Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου**» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση», έχει τη χαρά να σας παρουσιάσει το τρίτο τεύχος του περιοδικού μας.

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Με αυτή την προσπάθεια επιδιώκεται η ανάδειξη και η επιστημονική διερεύνηση θεμάτων που ενδιαφέρουν τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και, συνακόλουθα, η περαιτέρω δημιουργία δικτύων συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του ηλεκτρονικού περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται και έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα.

Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις και ενημερώσεις για εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιστημονική Επιτροπή του περιοδικού δύναται να αναθέσει σε «εξωτερικούς» διακεκριμένους επιστήμονες τη δημιουργία τευχών, πέραν της κανονικής ροής έκδοσης, με ειδική θεματολογία ή να τους προσκαλέσει ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί για δημοσίευση.

Σας προσκαλούμε να υποβάλετε, **ώς τις 12 Οκτωβρίου**, άρθρα και ανακοινώσεις για το επόμενο **τεύχος** του περιοδικού που θα εκδοθεί κατά τη διάρκεια του 2ου εξαμήνου του 2020.

Με εκτίμηση,
εκ μέρους της Συντακτικής και Επιστημονικής Επιτροπής

Δέσποινα Καρακατσάνη, Καθηγήτρια ΤΚΕΠ

Άρθρα

Η θέση των δασκάλων στον ελληνικό αγροτικό χώρο από την περίοδο του μεσοπολέμου ως το τέλος του εμφυλίου πολέμου

Δέσποινα Καρακατσάνη^α, Παυλίνα Νικολοπούλου^β

^α Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Δαμασκηνού και Κολοκοτρώνη, 20100 Κόρινθος

^β ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Δαμασκηνού και Κολοκοτρώνη, 20100 Κόρινθος

Περίληψη

Η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου διαμόρφωσε ένα εκτεταμένο κοινωνικό στρώμα ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών γης και συνέβαλε στην εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης προσφέροντας πόρους ζωής στους πρόσφυγες και ενισχύοντας το πατριωτικό αίσθημα των κατοίκων στην ύπαιθρο των Βορείων Επαρχιών. Την ίδια στιγμή οι εκπαιδευτικοί θεσμοί καλούνται να συμβάλλουν στην κατασκευή μιας κοινής εθνικής ταυτότητας και στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης των πολιτών του νέου κράτους. Σε ό,τι αφορά τις αγροτικές περιοχές, το καθήκον αυτό επιφορτίστηκαν κυρίως οι δάσκαλοι και οι δασκάλες, καθώς από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, η ύπαρξη και η λειτουργία του πρωτοβάθμιου σχολείου στο σύνολο της υπαίθρου ήταν αυτονόητη και υποχρεωτική σε όλη την ύπαιθρο όπως και ο ρόλος των φορέων του, των δασκάλων. Στο άρθρο αναλύεται ο ρόλος και η λειτουργία του δημοτικού σχολείου στις επαρχίες και η θέση των δασκάλων στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες όπου υπηρετούσαν. Επιδίωξη είναι να κατανοήσουμε πώς οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης εντάσσονταν στους διάφορους «αγροτικούς χώρους», όπου κλήθηκαν να υπηρετήσουν, χώρους που συγκροτούνταν από τις ιδιαίτερες υλικές και κοινωνικές τους δομές διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ξεχωριστές κοινωνικές πρακτικές. Η ανάλυση στηρίζεται σε εκπαιδευτικά αρχεία, παιδαγωγικά άρθρα, εκθέσεις επιθεωρητών και αυτοβιογραφικά αρχεία δασκάλων.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις – κλειδιά: δάσκαλοι, αγροτικός χώρος, τοπικές κοινωνίες εκπαιδευτικές πρακτικές, εθνική ταυτότητα

Doi:

Abstract

The big rural reform of the interwar period created an extensive social strata of independent land owners and contributed to securing social peace by providing life resources to refugees and by enhancing the patriotic feelings of the inhabitants of the Northern provinces. At the same time, educational institutions were called upon to contribute to the construction of a common national identity and to the cultivation of the national consciousness of the citizens of the new state. As far as rural areas are concerned this task was mainly given to teachers, since the first decades of the 20th century; the existence and the role of the primary school was very important in the whole countryside as well as the role of its agents-the teachers. The aim of the article is to analyze the role and the function of Greek elementary school in the rural areas and the place and the activities of the teachers in the local societies. We intend to understand how teachers were transformed into a very important part of the "rural spaces", and how these spaces were constructed by specific materials, agents, networks and social structures, practices and relations. Our analysis is based on educational archives, pedagogical articles and reports of inspectors and teachers' autobiographies.

Keywords: teachers, rural spaces, local societies, educational practice, national identity

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Teachers, rural spaces, local societies, educational practice, national identity

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και μέχρι το τέλος του εμφυλίου πολέμου το 1949 παρέμενε, παρά τις προσπάθειες εκβιομηχάνισης και εξαστισμού των κυβερνήσεων, μία χώρα κατά βάση αγροτική. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι δύο Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1914) είχαν ως αποτέλεσμα να αυξηθεί κατά 70% περίπου η έκταση των εθνικών εδαφών και να διπλασιαστεί σχεδόν ο πληθυσμός της χώρας, στην οποία μία δεκαετία περίπου αργότερα, εισέρρευσε ένα μεγάλο πλήθος εξαθλιωμένων προσφυγικών πληθυσμών ως αποτέλεσμα της μικρασιατικής καταστροφής. Την περίοδο του μεσοπολέμου η ελληνική ύπαιθρος γνώρισε τη μέγιστη πυκνότητα «αγροτικού πληθυσμού», ο οποίος αντιπροσώπευε περίπου το 60% των κατοίκων της χώρας (Πετμεζάς, 2002: 193).

Η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου, η οποία σχηματικά θα ξεκινήσει το 1917 και θα συνεχιστεί με αργό ρυθμό σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, διέλυσε σχεδόν πλήρως το σύνολο των μεγάλων γαιοκτησιών, διαμόρφωσε ένα εκτεταμένο κοινωνικό στρώμα ανεξάρτητων μικροϊδιοκτητών γης και συνέβαλε στην εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης προσφέροντας πόρους ζωής στους πρόσφυγες, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυε το πατριωτικό αίσθημα των κατοίκων, των πρόσφατα ενταγμένων στην ελληνική επικράτεια, Βορείων Επαρχιών (Πετμεζάς, 2002: 189).

Η έκταση των γεωργικών κλήρων που δόθηκαν στους ακτήμονες ήταν περιορισμένη ενώ η αγροτική τεχνολογία στη χώρα ήταν υποτυπώδης, με αποτέλεσμα χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις και ταυτόχρονα η κτηνοτροφία, υπαίθρια στο σύνολό της, η οποία στηρίζονταν σε μικρόσωμα και κατά συνέπεια λιγότερο αποδοτικά ζώα, γνώρισε έναν δραστικό περιορισμό των βοσκότοπων καθώς διασπάστηκε η νομευτική ενότητα του αγροτικού χώρου λόγω του κατακερματισμού των μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών (Παπαθανασίου, 2003: 40-41). Ως αποτέλεσμα, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι αγροτικοί πληθυσμοί ωθούνται στον συνδυασμό των γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων σε μία προσπάθεια να αντιμετωπίσουν την προϊούσα αποδιοργάνωση των παλαιών μορφών αγροτικής ζωής.

1.2. Οι έννοιες του 'τόπου' και του 'χώρου' στο αγροτικό πλαίσιο

Τα προβλήματα στον αγροτικό χώρο οφείλονταν σε δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και αφορούσαν το σύνολο των αγροτικών πληθυσμών στη χώρα. Παρ' όλα αυτά όμως η ελληνική ύπαιθρος δεν μπορεί να εννοηθεί, ιδιαίτερα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, ως χώρος ενιαίος και συνεχής, ούτε ως το αποτέλεσμα, αποκλειστικά, συγκεκριμένων υλικών πραγματικοτήτων. Γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως το σύνολο «αγροτικών χώρων» οι οποίοι αντιστοιχούν βέβαια σε συγκεκριμένες γεωγραφικές συντεταγμένες, έχουν ένα αντικειμενικά ορισμένο υλικό-φυσικό υπόστρωμα, οριοθετούνται, όμως, και συγκροτούνται σε «τόπους» από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Είναι οι άνθρωποι που νοηματοδοτούν τον «τόπο» και τον συγκροτούν διαφορετικά κάθε φορά, ανάλογα με τις ιδιαίτερες υλικές και

κοινωνικές δομές, που οδηγούν σε ξεχωριστές κοινωνικές πρακτικές (Καρακατσάνη, 2012). Ο τόπος νοείται ως μία χωρική μορφή που συγκροτείται κοινωνικά, αλλά και ταυτόχρονα συγκροτεί κοινωνικά φαινόμενα, που επηρεάζεται από το φυσικό υπόστρωμα αλλά ταυτόχρονα το επηρεάζει και το διαφοροποιεί. Οι κοινωνικές σχέσεις και οι δομές εξουσίας διασταυρώνονται με μοναδικό τρόπο σε κάθε τόπο, διαπλέκονται με την ιστορία του και τον συγκροτούν, προσδίδοντάς του την ιδιαιτερότητά του, δηλαδή την ταυτότητά του, ενώ εξελίσσονται συνεχώς στο χρόνο, αναπαράγοντας και ταυτόχρονα μεταβάλλοντας την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του. Οι ξεχωριστοί αυτοί τόποι εντάσσονται πάντα σε σχέσεις πολύ πέρα από τα όριά τους. Ο αγροτικός χώρος δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από την ευρύτερη κοινωνία στην οποία ανήκει καθώς μορφές αστικής ζωής εντάσσονται στο αγροτικό περιβάλλον και το αντίστροφο (Κοσπερντάρης, 2002: 116). Ωστόσο, τα υπερ-τοπικά φαινόμενα και οι κρατικοί θεσμοί αρθρώνονται με διαφορετικό τρόπο στο αγροτικό από ό,τι στο αστικό περιβάλλον και επηρεάζονται από άδηλους κανόνες που ορίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων στις τοπικές κοινωνίες, καθώς και από το *habitus*, τον τρόπο που οι κανόνες αυτοί ενσωματώνονται στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

1.3. Η εκπαίδευση και η θέση των δασκάλων στο αγροτικό περιβάλλον

Ο πιο αντιπροσωπευτικός κρατικός θεσμός που εντάχθηκε σε όλες σχεδόν τις αγροτικές κοινωνίες της ελληνικής υπαίθρου είναι ο θεσμός της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της πρωτοβάθμιας, η οποία, από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα ήδη, παρέμενε υποχρεωτική κατά τρόπο γενικό και απόλυτο. Τι αντιπροσώπευε λοιπόν το σχολείο, τόπος όπου διασταυρώνονταν τα κοινωνικοοικονομικά δίκτυα της επαρχίας με την διοίκηση, για τις τοπικές αγροτικές κοινωνίες; Ασκούσε κάποια ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική επιρροή και ποια αντιμετώπιση επιφυλασσόταν στους λειτουργούς του από τους αγροτικούς πληθυσμούς;

Κατ' αρχάς, οι δάσκαλοι και οι δασκάλες ενεργούσαν στους αγροτικούς χώρους κατ' εντολή του κράτους και συχνά ήταν οι μόνοι κρατικοί αξιωματούχοι που διαβιούσαν μόνιμα στα πλέον απομακρυσμένα χωριά κατά την περίοδο που μελετάμε. Η πολιτική εξουσία τους αντιμετώπιζε ως διαμεσολαβητές, συχνά άκριτους, της πολιτικής της στον αγροτικό χώρο, ενώ οι αρμοδιότητες και οι ρόλοι που τους επεφύλασσε ήταν πολύπλευροι πολύ πέραν των διδακτικών τους καθηκόντων (Αθανασιάδης, 1999: 82). Σε πολλά χωριά οι δάσκαλοι εργάζονται ως γραμματείς κοινοτήτων, εξασφαλίζοντας την έγγραφη επικοινωνία των αναλφάβητων ως επί το πλείστον χωρικών με τη διοίκηση. Προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στις κοινοτικές εργασίες και στις δημόσιες υπηρεσίες σχεδόν όλων των κλάδων, οργάνωναν συσσίτια για τα παιδιά και στελέχωναν τις κατασκηνώσεις χωρίς καμία ή με ελάχιστη πρόσθετη αμοιβή. Η γεωργική εκπαίδευση στο δημοτικό σχολείο και η σύνδεσή του με την αγροτική ανάπτυξη αποτέλεσε ζητούμενο από τον ιδρυτικό νόμο της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη χώρα. Ο νόμος αυτός, που είχε ως πρότυπο τον γαλλικό ανάλογο, υποχρέωνε τους δασκάλους να διδάσκουν πέραν των βασικών μαθημάτων, αγρονομία, κηπουρική, δενδροκομία, βομβυκοτροφία και μελισσοτροφία. Στην πράξη δεν εφαρμόστηκε ποτέ, όμως οι

προσπάθειες για τη γεωργική διδασκαλία στα σχολεία συνεχίστηκαν και εντάθηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου. Την εποχή αυτή αναγνωρίστηκε στον εκπαιδευτικό θεσμό και στο διδασκαλικό επάγγελμα ένας σημαντικός ρόλος στη γενικότερη «ανορθωτική προσπάθεια του έθνους», η οποία αποτελούσε ιδιαίτερο στόχο της ανερχόμενης αστικής τάξης (Πυργιωτάκης, 1992:60). Το σχολείο καλείτο να συμβάλλει, εκπαιδύοντας τα κατάλληλα στελέχη, στην ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων, στη βελτίωση της κρατικής μηχανής και στον αστικό εκσυγχρονισμό. Στο πλαίσιο ενός προγράμματος εκλαΐκευσης και διάδοσης επιστημονικών γνώσεων γεωπονίας στους αγροτικούς πληθυσμούς, που εκπορεύτηκε από τις βενιζελικές, κυρίως, κυβερνήσεις, ώστε να προωθηθούν νέες καλλιεργητικές μέθοδοι και τεχνολογικά μέσα με σκοπό την αύξηση της γεωργικής παραγωγής, η συνεργασία των κοινοτικών αρχών και των δημοδιδασκάλων κρίθηκε απαραίτητη (Καρακατσάνη, 2012).

Η γεωργική διδασκαλία στο δημοτικό συνδέθηκε με τη δημιουργία και την καλλιέργεια σχολικών κήπων και τη χρήση φιλελεύθερων, για την εποχή, διδακτικών μεθόδων που προέρχονταν κυρίως από το σχολείο εργασίας. Οι κήποι αυτοί, μισού περίπου στρέμματος κρίθηκαν ως αναπόσπαστο τμήμα κάθε δημοτικού σχολείου, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, και σε αυτούς οι μαθητές, χωρισμένοι σε ομάδες, καλλιεργούσαν τον προορισμένο για την τάξη τους χώρο και αποκτούσαν, με τη βοήθεια των δασκάλων τους, τις απαραίτητες γεωργικές γνώσεις μέσω της μεθοδικής παρατήρησης, σύγκρισης και κριτικής διερεύνησης των καλλιεργειών τους. Εβδομαδιαίες εκδρομές σε αγροτικά κτήματα της περιφέρειας, καθώς και προσπάθειες εκτεταμένων δενδροφυτεύσεων σε κοινόχρηστους χώρους της επαρχίας συμπλήρωναν τη γεωργική εκπαίδευση. Πολλές είναι οι μαρτυρίες στα παιδαγωγικά έντυπα της εποχής για δασκάλους που ίδρυσαν εξαιρετικούς σχολικούς κήπους στην περιοχή τους ή προχώρησαν σε εκτεταμένες δενδροφυτεύσεις καρποφόρων δένδρων προς όφελος της αγροτικής κοινότητας όπου υπηρετούσαν.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη δημιουργία αγροτικών συνεταιρισμών, οι οποίοι αποτέλεσαν θεωρητικά σημαντικό εργαλείο στην προσπάθεια του κράτους για τη δημιουργία μιας παραγωγικής, ανταγωνιστικής και εκχρηματισμένης αγροτικής οικονομίας. Η συνεταιριστική οργάνωση συσσωματώνοντας τους μικροκαλλιεργητές... *εξασφάλιζε τη συγκέντρωση των σημαντικών ποσών που απαιτούνταν για τη δημιουργία των κατάλληλων μεταποιητικών εγκαταστάσεων και τον έλεγχο της ποιότητας του τελικού αγροτικού προϊόντος ή την κοινή χρήση ακριβών μηχανημάτων.* (Πετμεζάς, 2002:237-238). Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, ωστόσο, δεν δημιουργήθηκαν κάτω από την πίεση ενός ισχυρού αγροτικού κινήματος αλλά χάρη στη θέληση των τραπεζών και της διοίκησης, που επεδίωκαν τη φθηνή και ασφαλή χρηματοδότηση της παραγωγής. Αποτέλεσαν το καλύτερο μέσο επικύρωσης της οικονομικής κυριαρχίας και της πολιτικής ηγεμονίας στην ύπαιθρο, ενώ οι μικροκαλλιεργητές αντιμετωπίστηκαν ως πληθυσμός προς διαπαιδαγώγηση και πειθάρχηση. Το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο στην επαρχία αποτέλεσε ένα ακόμα μέσο διάδοσης της αγροτικής πολιτικής και οι

δάσκαλοι ως κρατικοί υπάλληλοι υπηρέτησαν, συχνά με ενθουσιασμό, την πολιτική των φιλελεύθερων κυβερνήσεων στον αγροτικό χώρο. Πολλοί ανάμεσά τους πρωτοστάτησαν στις περιοχές, όπου υπηρετούσαν, στη δημιουργία αγροτικών συνεταιρισμών, πείθοντας για την ωφέλειά τους τους πληθυσμούς, καθώς ο ρόλος που κλήθηκαν να αναλάβουν για τη διάδοση των συνεταιριστικών ιδεών ξεπερνούσε τα όρια της σχολικής τάξης. Όλοι σχεδόν κλήθηκαν να καλλιεργήσουν το συνεταιριστικό πνεύμα στα σχολεία τους οργανώνοντας μικρές κοινοπραξίες, ιδίως με τους μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων, για την επίτευξη σκοπών κοινής ωφέλειας, όπως π.χ. σχολικά ταμειυτήρια ή συλλόγους φιλοδένδρων μαθητών και προωθώντας την ομαδική εργασία στα σχολεία τους (Καρακατσάνη: 2012).

Την περίοδο του μεσοπολέμου ο κρατικός μηχανισμός, μέσω επιδοτήσεων και φορολογικών ελαφρύνσεων, άρχισε να μεταφέρει πόρους προς την γεωργία. Η καινοφανής αυτή λειτουργία του ελληνικού κράτους είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί γύρω από τους θεσμούς παρέμβασης του κρατικού μηχανισμού στις τοπικές αγροτικές οικονομίες ένα δίκτυο σχέσεων πολιτικής πατρωνίας και οικονομικού πατερναλισμού το οποίο θα χαρακτηρίσει τις πολιτικές σχέσεις στην ύπαιθρο (Πετμεζάς, 2002: 190-191).

1.4. Η θέση των δασκάλων στην ελληνική ύπαιθρο και η δράση των δικτύων

Ποια ήταν άραγε η θέση των δασκάλων στις αγροτικές περιοχές απέναντι σε αυτά τα διαμορφωμένα δίκτυα; Από αποσπασματικές πληροφορίες προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε ψηφίδα-ψηφίδα αυτό το πολύπλευρο μωσαϊκό σχέσεων. Είναι σίγουρο ότι το διδασκαλικό επάγγελμα επηρεάστηκε από τη συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων. Οι καταγγελίες για παραβιάσεις των δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών από τοπικούς άρχοντες είναι αυτές που ευκολότερα καταγράφονται στον εκπαιδευτικό κυρίως τύπο, θεωρούμε όμως βέβαιο ότι υπήρξαν δάσκαλοι που ωφελήθηκαν από τις σχέσεις τους με τα τοπικά κέντρα εξουσίας αυθαιρετώντας εις βάρος συναδέλφων τους. Έτσι π.χ. μπορούμε να εξηγήσουμε τις καταγγελίες για δασκάλους που παρέμεναν σε προνομιακές θέσεις χωρίς τα ανάλογα προσόντα και χωρίς να τους ενοχλεί κανείς παρ' ότι παραβίαζαν την υπαλληλική ιεραρχία (Καρακατσάνη, 2012).

Γενικότερα, ωστόσο, η εικόνα που κυριαρχεί για τη σχέση σχολείου και τοπικών αρχόντων είναι αρνητική. Σύμφωνα με όσα μαρτυρεί ένας από τους σημαντικότερους μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς στο χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης -ο Δημήτρης Γληνός- ο διδασκαλικός κόσμος έδωσε αγώνα για να χειραφετηθεί από τα τοπικά δίκτυα εξουσίας. Στο συνδικαλιστικό όργανο της ΔΟΕ καταγράφονται καταγγελίες από απλούς δασκάλους αλλά και από στελέχη της εκπαίδευσης για οικονομική εγκατάλειψη των σχολείων από τις τοπικές κοινότητες, που αδιαφορούσαν ακόμα και για την κάλυψη των στοιχειωδέστερων αναγκών υλικοτεχνικής υποδομής, για αυθαιρεσίες σε βάρος των διδασκόντων που τους οδηγούσαν σε αναγκαστικές μεταθέσεις ακόμα και στη μέση της χρονιάς, για συμπεριφορές προσβλητικές των τοπικών κομματάρχων που συγκρίνονταν μόνο με αυτές των αρχόντων επί τουρκοκρατίας. Γενικότερα ο διδασκαλικός κλάδος, στην Ελλάδα, αγωνίστηκε για δεκαετίες να επιτύχει μία μορφή διοίκησης της

εκπαίδευσης χωρίς άμεση εξάρτηση από την τοπική αυτοδιοίκηση και αυτό δίνει το μέτρο των δυσκολιών που αντιμετώπισε στον αγροτικό χώρο (Καρακατσάνη, 2012).

Οι δάσκαλοι στους αγροτικούς χώρους κατέβαλαν, την περίοδο που μελετάμε, σημαντικές προσπάθειες για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού που είχε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά στην ύπαιθρο (Αθανασιάδης, 1999:76). Το πρόβλημα απασχολούσε σοβαρά τις κυβερνήσεις και τον εκπαιδευτικό κόσμο. Οι εκπαιδευτικοί ζητούσαν συχνά, να απαλλαγούν από την πληθώρα των εξωσχολικών δραστηριοτήτων για να αφοσιωθούν σε ό,τι θεωρούσαν ως το κύριο έργο του δημοτικού σχολείου, τον αλφαβητισμό (Κοσπεντάρης, 1960: 116). Την περίοδο αυτή ξεκίνησε δειλά, από πρωτοβουλίες δασκάλων, η λειτουργία των δημόσιων νυχτερινών σχολείων για τον αλφαβητισμό εφήβων και ενηλίκων, επεκτάθηκε με τη βοήθεια, σε ορισμένες περιπτώσεις, των τοπικών αρχών και θεσμοθετήθηκε από την επίσημη πολιτεία στα τέλη του 1929. Μετά τον πόλεμο, αν και το πρόβλημα είχε ενταθεί, αφού πολλοί μαθητές αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την εκπαίδευση λόγω των συρράξεων, η δυνατότητα εκ μέρους του κράτους για καθολική εφαρμογή του νόμου στην επικράτεια σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου, ήταν αμφίβολο, αν υπήρχε (Καρακατσάνη, 2012). Η ίδρυση νυχτερινών σχολών φαίνεται ότι στηρίχθηκε για μια ακόμα φορά στις πρωτοβουλίες και τις προσπάθειες του διδασκαλικού κόσμου. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Νυχτερινής Σχολής του Β' Δημοτικού σχολείου Λειβαδιάς, το οποίο στην περίοδο του εμφυλίου (σχ. έτος 1947-48) υποδέχονταν 146 μαθητές σε τρία τμήματα, λειτουργούσε σε καθημερινή βάση για μιάμιση ώρα κάθε βράδυ με δασκάλους που δίδασκαν έναντι μικρής αμοιβής.

1.5. Ελληνικότητα, τοπικές παραδόσεις και ο ρόλος των δασκάλων

Το σχολείο του χωριού υπήρξε πρωτίστως –πέρα από την συμβολή του στη μετάδοση γενικών και επαγγελματικών γνώσεων και δεξιοτήτων- ο τόπος όπου διαμορφωνόταν η προσωπικότητα των παιδιών σύμφωνα με το αξιακό σύστημα που η επίσημη πολιτεία ενστερνιζόταν και πρόβαλλε. Υπήρξε τόπος άσκησης ελέγχου –η έκταση και η αποτελεσματικότητα του οποίου διέφεραν και ποίκιλλαν από τόπο σε τόπο- στην εμφάνιση, στις συνήθειες υγιεινής, στις διαφυλικές σχέσεις, στις θρησκευτικές πρακτικές και στις εξωσχολικές δραστηριότητες των μαθητών. Οι αρχές που πρόβαλλε και τα πρότυπα που υπηρετούσε, άλλες φορές ενίσχυαν τις τοπικές πρακτικές και σε άλλες περιπτώσεις ήταν ξένες προς τις παραδόσεις και την νοοτροπία των χωρικών, μεταφέροντας τις ιδέες, τις αξίες και τα πρότυπα της αστικής ιδεολογίας, μέσω των παιδιών, στις αγροτικές κοινωνίες. Η αλληλοεπίδραση σχολείου και τοπικής κοινωνίας δεν ήταν μονοσήμαντη και ταυτόσημη στους διαφορετικούς «τόπους» της ελληνικής υπαίθρου.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο ιδεολογικοπολιτικός -και ιδιαίτερα ο άμεσα εθνικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης- καθόριζε τη λειτουργία των σχολείων τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Το σχολείο αποτελούσε έναν από τους κυριότερους φορείς προβολής και μετάδοσης της εθνικής ιδεολογίας. Στόχευε στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας και

κυρίως στη διάδοσή της μέσω των εκπαιδευτικών θεσμών, ώστε να επιτευχθεί η ομογενοποίηση πληθυσμών με διαφορετικές κοινωνικές δομές, παραδόσεις και ιστορικές πορείες, μέσω του ενιαίου εθνικού προτάγματος (Καρακατσάνη, 2012).

Οι δάσκαλοι έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στην διάπλαση της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης. Υπερασπιζόνταν την πολιτική οντότητα του έθνους μέσω της προβολής της μοναδικής πολιτιστικής του ταυτότητας, διδάσκοντας μαθήματα με ανάλογο περιεχόμενο, διοργανώνοντας εθνικές γιορτές και συμμετέχοντας μαζί με τους μαθητές τους στις παρελάσεις μπροστά από τα ηρώα -μετά την άνοδο του Μεταξά στην εξουσία- εκφωνώντας πανηγυρικούς, με απώτερο στόχο την δημιουργία προσωπικοτήτων ικανών να δράσουν για την εκπλήρωση των εθνικών ιδεωδών, στόχος ο οποίος δεχόταν διαφορετικές κάθε φορά ερμηνείες ανάλογα με την συγκυρία.

Σε μία εποχή που η συζήτηση για την «ελληνικότητα» εντεινόταν και ο λαϊκός πολιτισμός γινόταν αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού, πολλοί ανάμεσά τους φρόντιζαν να συλλέγουν και να διασώζουν στοιχεία τοπικής ιστορίας, λαογραφίας καθώς και ιδιωματικές γλωσσικές εκφράσεις σε μία προσπάθεια να διασωθούν και να προβληθούν μορφές του λαϊκού πολιτισμού. Η αναφορά σε έναν κοινό πολιτισμό και μια κοινή κουλτούρα όλων των μελών του έθνους είχε ιδιαίτερη σημασία για την υπεράσπιση του ιδεολογήματος της αδιάκοπης ενότητας του ελληνικού έθνους διά μέσου των αιώνων. Δίδασκαν στους μαθητές τους την τοπική ιστορία προσπαθώντας να την εντάξουν στο μεγαλύτερο αφήγημα της ιστορίας του Ελληνικού Έθνους. Η τοπική κοινότητα εντασσόταν στον εθνικό κορμό, του οποίου αποτελούσε διαχρονικά, τμήμα. Φρόντιζαν για τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των μαθητών τους, όχι μόνο μέσω του ανάλογου μαθήματος, αλλά και συνοδεύοντάς τους κάθε Κυριακή στην εκκλησία, όπου συχνά εκτελούσαν και χρέη ψάλτη. Ως αποτέλεσμα και με δεδομένο ότι η εργασία στο σχολείο διαρκούσε έξι μέρες την εβδομάδα και το συγκοινωνιακό δίκτυο ήταν σε κακή κατάσταση, η απομάκρυνση των δασκάλων από το χωριό, όπου διέμεναν, ήταν πολύ δύσκολη και χρειάζονταν ειδική άδεια από τους επιθεωρητές, η οποία δεν δινόταν πάντοτε. Η ελληνική επαρχία περιγράφεται την εποχή αυτή, σε άρθρα και επιστολές προς την εφημερίδα της ΔΟΕ, ως απομονωμένη από τον πολιτισμό και πληκτική. Η ζωή του δασκάλου σε ορισμένα χωριά παρομοιάζεται με εξορία στην οποία παρουσιάζονταν σοβαρά προβλήματα διαμονής, διατροφής, ιατρικής και νοσοκομειακής περίθαλψης. Ο δάσκαλος παρουσιάζεται ως ένας διανοούμενος που συχνά δεν μπορούσε να έχει πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά και στις επιστημονικές εξελίξεις για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ένα από τα μέτρα που πρότεινε η ΔΟΕ για να αντιμετωπιστεί ως ένα βαθμό η πνευματική απομόνωση όσων δασκάλων υπηρετούσαν σε απομακρυσμένα χωριά ήταν η διανομή ραδιοφώνων απαλλαγμένων από δασμούς, που ζητούσε να μοιραστούν κατά προτεραιότητα στα σχολεία της υπαίθρου. Ο δάσκαλος ήταν ο διανοούμενος εξάλλου που μοιραζόταν, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, με τους αγροτικούς πληθυσμούς τις δυσκολίες της ζωής στην ύπαιθρο (Ζομπανάκης, 1962).

Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο κατά την οποία η χώρα, κατεστραμμένη από το Β' παγκόσμιο πόλεμο είχε εισέλθει στη δίνη του εμφυλίου, ένας άνθρωπος

της πολιτικής και των γραμμάτων, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο του δασκάλου στις αγροτικές περιοχές παρουσιάζοντάς τον ως 'ιδεολογικό καθοδηγητή των πληθυσμών της υπαίθρου'. Όσον αφορά το ρόλο του δασκάλου ο Ζομπανάκης (Γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Αλεξανδρουπόλεως και του Γυμνασίου Σαράντα Εκκλησιών, διευθυντής στη συνέχεια του Διδασκαλείου Αλεξανδρουπόλεως -από το 1925- και εκπαιδευτικός σύμβουλος) επισημαίνει την ανάγκη κατάλληλης ψυχολογικής και επιστημονικής, διδακτικής προετοιμασίας των δασκάλων: «...Η πρακτική άσκηση πρέπει να εισαγάγη τον σπουδαστή όχι μόνο στις ιδιαίτερες μορφές της οργανώσεως και εργασίας του αγροτικού σχολείου, αλλά και να του δώσει σύγχρονα την εντύπωση ότι η σχολική εργασία εντάσσεται μέσα στην όλη ζωή του χωριού και να του αποδείξει ότι η εξωσχολική εκπολιτιστική αποστολή του αγροτοδασκάλου είναι μεγάλη». Υποστηρίζει επίσης τη μεγάλη σημασία μιας λεπτομερούς μελέτης των οικονομικών, κοινωνικών και λαογνωστικών δεδομένων του τόπου (Ζομπανάκης, 1962:186). Άλλοι διανοητές, επίσης, επεσήμαιναν ότι οι δάσκαλοι είχαν στην πλειοψηφία τους αγροτική καταγωγή και αποτελούσαν το μορφωμένο τμήμα των αγροτικών στρωμάτων και το εξέφραζαν ιδεολογικά, ενώ ταυτόχρονα αγωνίζονταν για τα μορφωτικά τους δικαιώματα . Ήταν στ' αλήθεια έτσι;

Έχουμε ισχυρές ενστάσεις.

Κατ' αρχάς, έστω κι αν ένα σημαντικό ποσοστό ανδρών δασκάλων προερχόταν από τα αγροτικά στρώματα, αυτό δεν ίσχυε για τις γυναίκες δασκάλες. Οι δασκάλες, την εποχή του μεσοπολέμου, προέρχονταν κυρίως από τα μεσαία αστικά στρώματα (Αβδελά, 2002:337). Ως μορφωμένες γυναίκες, επαγγελματίες στους αγροτικούς χώρους, όπου τα πατριαρχικά πρότυπα ήταν πολύ ισχυρά και ο αναλφαβητισμός των γυναικών συχνά ξεπερνούσε το 80% , φάνταζαν ξένες προς τις τοπικές κοινωνίες που συχνά τις αντιμετώπιζαν με δυσπιστία, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις γίνονταν αντικείμενο κακόβουλων σχολίων και καταπίεσης από κοινοτάρχες και επιθεωρητές.

Όσον αφορά τους άνδρες συναδέλφους τους το γεγονός ότι βρίσκονταν κοντά στους αγρότες, τόσο λόγω καταγωγής όσο και λόγω συνθηκών εργασίας, τους επέτρεπε ίσως να κατανοήσουν καλύτερα από άλλους τα προβλήματα και τις ανάγκες των αγροτών. Δεν είναι, όμως, καθόλου σίγουρο ότι αυτό τους καθιστούσε ικανούς να τα επεξεργαστούν, να τα μορφοποιήσουν και να τα εκφράσουν, να λειτουργήσουν δηλαδή ως 'οργανικοί διανοούμενοι της αγροτικής τάξης' προσδίδοντάς της «ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πεδίο». (Γκράμσι, 1972: 53).

1.6. Συμπεράσματα

Οι δάσκαλοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία δεν παρήγαγαν, μετέφεραν ιδεολογία, την οποία συχνά και ενστερνίζονταν, και αυτή ήταν η ιδεολογία της αστικής τάξης. Οικονομικά στερημένοι, με ανεπαρκή και περιορισμένη μόρφωση, οι δάσκαλοι δεν έπαυαν να είναι διανοούμενοι και αυτό τους διαφοροποιούσε από τους αμόρφωτους χωρικούς και τους κατέταξε σε μία διαφορετική κοινωνική βαθμίδα, ανώτερη από τους φτωχούς αγρότες, την οποία δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι επιθυμούσαν να αρνηθούν. Αντίθετα υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες ότι πολλοί

ανάμεσά τους επεδίωκαν να τονίζουν την διαφορετικότητα και τη μορφωτική ανωτερότητά τους υπερασπιζόμενοι συχνά συντηρητικά πνευματικά ιδεολογήματα. Έτσι φαίνεται πως είναι αληθινή η φράση του Α. Γκράμσι πως «υπάρχει μεγάλη διάσταση ανάμεσα στις λαϊκές μάζες και ομάδες των διανοουμένων, ακόμα και με εκείνες που είναι πιο ομοιογενείς και πιο κοντά στην εθνική περιφέρεια, όπως οι δάσκαλοι και οι παπάδες» (Νούτσος, 1987: 69). Παρ' όλα αυτά οφείλουμε να σημειώσουμε ότι οι δάσκαλοι την περίοδο του Μεσοπολέμου, ακριβώς επειδή ήταν οικονομικά αδύναμοι, στην τελευταία κλίμακα των διανοουμένων, μόνιμα υποτιμούμενοι από την πολιτική και κοινωνική ηγεσία, επειδή υπηρετούσαν το λαϊκό σχολείο και ζούσαν τα προβλήματα και τις ελπίδες των κατώτερων αγροτικών στρωμάτων από πολύ κοντά, ήταν περισσότερο πρόθυμοι από άλλους διανοουμένους να ακούσουν και να ενστερνιστούν ιδεολογίες κοινωνικής δικαιοσύνης (Καρακατσάνη, 2012).

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου το διοικητικό συμβούλιο της ΔΟΕ είχε περάσει στα χέρια σοσιαλιστών δασκάλων, ενώ κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου εκατοντάδες δάσκαλοι και δασκάλες πολέμησαν τον κατακτητή από τις τάξεις του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου ελπίζοντας ότι μετά τον πόλεμο η Ελλάδα θα ανακηρυχθεί σε λαϊκή δημοκρατία. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου «κατηγορίες» εκτοξεύονταν από τα πλέον επίσημα χείλη για συμπόρευση του κλάδου με τους κομμουνιστές και «αντεθνική» στάση των δασκάλων. Ακόμα κι αν δεχτούμε πως όλα αυτά τα χαρακτηρίζει μία μεγάλη και σκόπιμη υπερβολή, γεγονός παραμένει πως οι δάσκαλοι, αν και δεν λειτούργησαν στον αγροτικό χώρο ως μία φωτεινή πρωτοπορία, άλλο τόσο δεν λειτούργησαν ως τυφλά και άκριτα όργανα της διοίκησης. Ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα βρίσκεται η πολύπλοκη πραγματικότητα του λαϊκού σχολείου και των λειτουργιών του που επιδέχεται περαιτέρω διερεύνησης.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Ε. (1988). «Η θέση της δασκάλας στο μεσοπόλεμο. Λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο». *Δίνη*, 3, 46-53.
- Αβδελά, Έφη. (2002). «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα». Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι. Β' 1*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 337-359.
- Αβδελά Ε. (1990). *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Αθανασιάδης Η. (2001). «Η κοινωνική προέλευση των δασκάλων», *14ο Πανελλήνιο Συνέδριο Στατιστικής, Σκιάθος, Ε.Σ.Ι.*
- Αθανασιάδης, Θεοχάρης. (1999). *Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας στο Μεσοπόλεμο, (Η ίδρυση και η πορεία της)*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή.
- Γκράμσι, Αντόνιο. (1972). *Οι διανοούμενοι*, τόμος Α', 2η έκδ. Αθήνα: Στοχαστής.
- Δάνος, Δ.Σ. (1967). *Ο δάσκαλος στο χωριό και η κοινοτική ανάπτυξις*, Αθήνα.
- Διδασκαλικόν Βήμα*, Περίοδος Γ', Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1947, 53, 5.
- Ζομπανάκης Γ. (1935). *Οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες στη Γερμανία και στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Ζομπανάκης, Γ. (1961). *Εγκόλπιο του νέου δασκάλου*, Αθήνα.
- Ζομπανάκης, Γ. (1962). *Προβλήματα των αγροτικών μας σχολείων*, τόμος Α', εκδόσεις Σχολείο και Ζωή.
- Καρακατσάνη Δέσποινα (2012). *Εκπαιδευτική Θεωρία και Διδακτική Πράξη στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κελεμένης, Γ. (1962). *Πρακτικός Οδηγός του δημοδιδασκάλου*, Αθήνα: Εστία.
- Κίτσος Κ. & Μαρινόπουλος Χ. (1970). *Ιστορία του Διδασκαλείου Πελοποννήσου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Τριπόλεως 1880-1970*.
- Κόκκοτας, Α (1958). *Οδηγός και νομολογία του δασκάλου*, Πάτρα.
- Κουρταλίδης, Δ. (1963). *Σχολική Νομοθεσία*, Αθήναι.
- Κοσπεντάρης, Γ. «Η αγροτική οικονομία και η γεωργική εκπαίδευση». *Νέα Οικονομία*, τόμος 7, Αθήνα 1960. Στο Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg 2002.
- Κουτσουλέλος, Δ. (1957). *Διδασκαλικοί Παλμοί*, Αθήνα.
- Νούτσος Μ. (1987). «Οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι. Μια γκραμισιανή προσέγγιση της κοινωνικής λειτουργίας των εκπαιδευτικών», *Πολίτης*, τεύχος 79, 8, Μάιος, 62-67.
- Παπαθανασίου, Μαρία. (2003). *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Πυργιωτάκης, Ι. (1992). *Έλληνες δάσκαλοι: εμπειρική προσέγγιση των συνθηκών εργασίας*, Αθήνα: Γρηγόρης 1992.
- Οργάνωσις της Ελληνικής Γεωργικής Εκπαιδεύσεως. Υπομνήματα Ειδικών Επιτροπών*, (1920) Σπυρ. Χασιώτης (πρόεδρος), Υπουργείον Γεωργίας, Διεύθυνσις Γεωργίας, Αθήνα.
- Πετμεζάς, Σωκράτης. (2009). «Αγροτική οικονομία». Στο Χ.Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 197-232.
- Πετμεζάς Σωκράτης (2002). «Η ελληνική αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο». Στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι.*, τόμος Β'1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 189-249.

Μετρήσεις ΗΜ ακτινοβολίας σε περιβάλλον εσωτερικού χώρου με χρήστες κινητής τηλεφωνίας και WiFi

Ελισάβετ Κούτσι, Σωτήριος Δεληγιάννης, Δήμητρα Ζαρμπούτη, Ιωάννης Σαραντόπουλος, Γεωργία Αθανασιάδου, Γεώργιος Τσούλος

Εργαστήριο Ασυρμάτων και Κινητών Επικοινωνιών

(<http://wmclab.uop.gr>)

Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τρίπολη, 22100

Περίληψη

Η πρωτοφανής ανάπτυξη των ασύρματων επικοινωνιών με δισεκατομμύρια συσκευές σε πολλά ασύρματα συστήματα (συστήματα κινητής τηλεφωνίας, WiFi, DVB-T, ραδιόφωνο, κ.ά.), έχει αυξήσει τις ανησυχίες για την έκθεση του ανθρώπου στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία. Σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία αυτή επικεντρώνεται στη μελέτη των επιπέδων ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας σε ένα τυπικό περιβάλλον γραφείου στο οποίο συνυπάρχουν τρία ασύρματα συστήματα, ένα σύστημα WiFi καθώς και τα δύο συστήματα κινητής τρίτης γενιάς (3G) και τέταρτη γενιάς (4G). Σημειώνεται ότι το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε σενάρια κατά τα οποία οι χρήστες μεγιστοποιούν τη δραστηριότητά τους αναφορικά με τη χρήση των ασύρματων συστημάτων.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις – κλειδιά: μετρήσεις ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας, WiFi, 3G, 4G, περιβάλλον εσωτερικού χώρου, Narda SRM-3000

Doi:

Abstract

The unprecedented explosion of wireless communications with billions of devices across several wireless and cellular systems, has increased concerns about the human exposure to electromagnetic waves. In this context, this article focuses in office operational environments so as to investigate the cumulative impact of three wireless systems, WiFi, 3G and 4G cellular, on the E-field footprint.

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: electromagnetic radiation measurements, WiFi, 3G, 4G, indoor environments, Narda SRM-3000.

1. Εισαγωγή

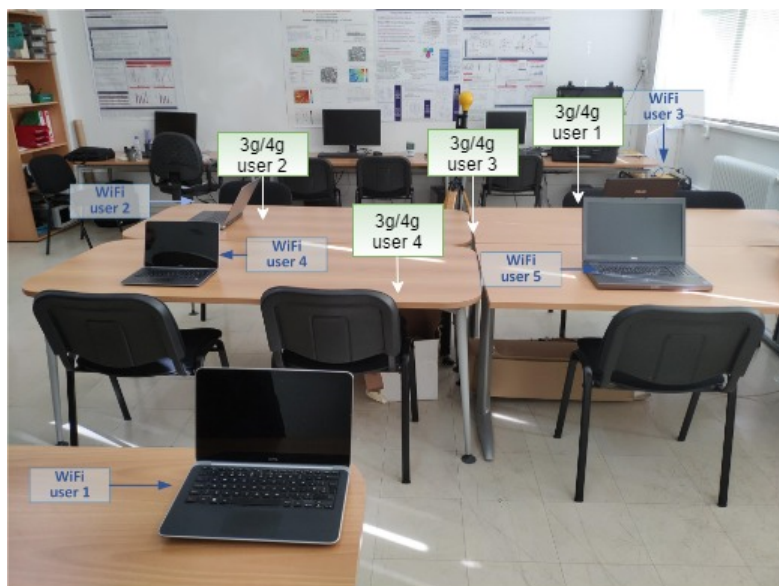
Αναμφίβολα, στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων οι άνθρωποι έχουν στραφεί σχεδόν αποκλειστικά στην ασύρματη επικοινωνία. Η ραγδαία αυτή ανάπτυξη των ασύρματων επικοινωνιών, αποτελεί όμως και λόγο ανησυχίας για την έκθεση του ανθρώπου στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία.

Πολλές είναι οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί με στόχο την μέτρηση της εκπεμπόμενης ακτινοβολίας τόσο από κινητές συσκευές όσο και από τα ασύρματα δίκτυα στα οποία συνδέονται. Ενδεικτικά, στο [Thuróczy et al. (2006)] οι συγγραφείς υπολόγισαν τα επίπεδα έκθεσης από σταθμούς βάσης GSM χρησιμοποιώντας έναν αναλυτή φάσματος και μια κεραία ευρείας ζώνης. Οι [Calabrò and Magazù (2010)] χρησιμοποίησαν τη μετρητική διάταξη Narda SRM-3000 για να μελετήσουν το εκπεμπόμενο ηλεκτρομαγνητικό πεδίο από κινητά τηλέφωνα χρηστών κατά τη διάρκεια κλήσεων που αυτοί κάνουν χρησιμοποιώντας το δίκτυο 2^{ης} γενιάς GSM. Επιπλέον, στα άρθρα [Lunca et al. (2014)], [Ibrani et al. (2017)], [Jurčević and Malarić (2016)], [Gati et al. (2009)] και [Joshi et al. (2017)] μπορούν να αναζητηθούν αντίστοιχες μελέτες οι οποίες αφορούν στην επίδραση στα επίπεδα έκθεσης τόσο του GSM, όσο και των συστημάτων UMTS και WiFi.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η εκτίμηση της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας σε ένα τυπικό περιβάλλον γραφείων με 1 έως 5 χρήστες να εργάζονται στο χώρο. Τα σενάρια μέτρησης έχουν σχεδιαστεί κατάλληλα ώστε να προσεγγίζονται οι δυσμενέστερες συνθήκες αναφορικά με τα επίπεδα ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας. Συγκεκριμένα, οι χρήστες μεγιστοποιούν τη δραστηριότητά τους ως προς τη χρήση των ασύρματων συστημάτων που υπάρχουν στο χώρο. Οι πηγές ακτινοβολίας που λαμβάνονται υπόψη στη μελέτη αυτή είναι ο WiFi router που βρίσκεται εγκατεστημένος εντός του χώρου των γραφείων, καθώς και οι συσκευές των χρηστών (κινητά τηλέφωνα) όταν χρησιμοποιούν τα δίκτυα κινητής 3G (UMTS) και 4G (LTE) τα οποία έχουν αναπτυχθεί για να καλύπτουν την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή.

2. Τοποθεσία και Εξοπλισμός

Οι μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν στο χώρο του Εργαστηρίου Ασυρμάτων και Κινητών Επικοινωνιών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Τρίπολη Αρκαδίας. Ο χώρος του εργαστηρίου είναι ορθογώνιος, εμβαδού περίπου 44 τ.μ., διαθέτει 8 γραφεία, ενώ η μια του πλευρά καταλαμβάνεται από παράθυρα (Εικόνα 1). Για τις μετρήσεις θεωρήθηκαν 1-4 χρήστες κινητών τηλεφώνων και 1-5 χρήστες φορητών υπολογιστών οι οποίοι συνδέονται με το WiFi router.

Εικόνα 1: Εσωτερικός χώρος όπου έλαβαν χώρα οι μετρήσεις

Για τη διεξαγωγή των μετρήσεων έγινε χρήση του μετρητικού οργάνου Narda SRM-3000 (Εικόνα 2), 5 φορητών υπολογιστών, ενός WiFi δρομολογητή (router) και 4 κινητών τηλεφώνων. Η μετρητική διάταξη SRM-3000 προσφέρει τη δυνατότητα της επιλογής φασματικής ζώνης ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε πειράματος.

Εικόνα 2: Εξοπλισμός (Narda SRM-3000)

3. Σενάρια Μετρήσεων

Συνολικά έλαβαν χώρα 4 σενάρια μετρήσεων. Ακολουθεί συνοπτική περιγραφή του καθενός:

3.1. Σενάριο αναφοράς

Στο σενάριο αυτό ο WiFi router ήταν ανοιχτός, αλλά δεν υπήρχαν συνδεδεμένοι χρήστες ούτε από WiFi, ούτε από 3G, 4G. Η μετρητική διάταξη SRM-3000 πραγματοποίησε 16 μετρήσεις ευρείας ζώνης (75 KHz έως 3 GHz) με διάρκεια 6 λεπτά η καθεμία. Κάθε μέτρηση πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικό σημείο του δωματίου και πιο συγκεκριμένα, ο φασματικός αναλυτής SRM-3000 τοποθετήθηκε

σε 16 διαφορετικά και ισαπέχοντα σημεία υπό μορφή πλέγματος, ώστε να καλύπτεται όλη η επιφάνεια του χώρου. Με αυτόν τον τρόπο μειώνεται η αβεβαιότητα λόγω χωρο-χρονικής τυχαιότητας.

3.2. WiFi σενάριο

Στο σενάριο αυτό, την ώρα που 0-5 χρήστες φορητών υπολογιστών κατέβαζαν ένα μεγάλο αρχείο από το Cloud¹, η μετρητική διάταξη SRM-3000 ήταν τοποθετημένη σε ένα συγκεκριμένο σημείο του χώρου. Οι χρήστες συνδέονταν σταδιακά στο WiFi router προκειμένου να λάβουν το αρχείο, με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν 6 συχνοτικές μετρήσεις στην μπάντα του WiFi. Στο σενάριο αυτό, η μόνη πηγή ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας ήταν ο δρομολογητής του WiFi.

3.3. 3G/4G Σενάρια

Στο 3G σενάριο η μετρητική διάταξη SRM-3000 ήταν τοποθετημένη στο ίδιο σημείο με προηγουμένως. Οι 3G χρήστες αυξάνονται σταδιακά στο χώρο, ξεκινώντας από 0 χρήστες μέχρι και 4, ανέβασαν στο Cloud ένα μεγάλο αρχείο, χρησιμοποιώντας τα κινητά τους τηλέφωνα, τα οποία έκαναν χρήση μόνο 3G δικτύου. Το σενάριο ολοκληρώθηκε μετά από 5 μετρήσεις στην μπάντα του UMTS. Σε αυτό το σενάριο η πηγή της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας είναι τα ίδια κινητά τηλέφωνα των χρηστών.

Το 4G σενάριο είναι παρόμοιο με τη μόνη διαφορά ότι η μεταφορά του αρχείου από τα κινητά των χρηστών στο Cloud πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά με το σύστημα 4^{ης} γενιάς LTE και της αντίστοιχης μπάντας του.

4. Επεξεργασία μετρήσεων

Οι μετρήσεις επεξεργάστηκαν με το πακέτο λογισμικού Matlab προκειμένου να υπολογιστεί η μέση τιμή του ηλεκτρικού πεδίου και του λάθους που αναγκαστικά υπεισέρχεται στις μετρήσεις.

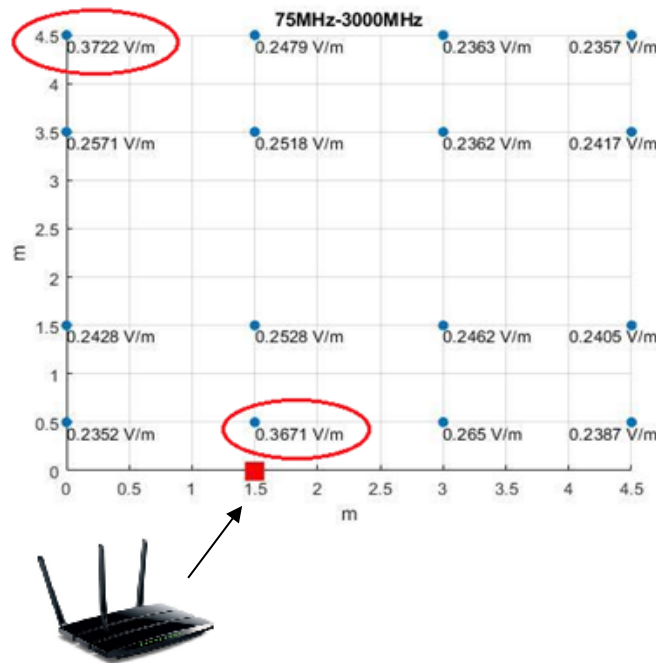
5. Αποτελέσματα

Για το *σενάριο αναφοράς* η μετρητική διάταξη SRM-3000 τοποθετήθηκε στα σημεία τα οποία φαίνονται με μπλε κουκκίδες στην Εικόνα 3, ενώ μοναδική πηγή ακτινοβολίας αποτελεί ο router WiFi που υπάρχει στο χώρο η θέση του οποίου επίσης επισημαίνεται στην Εικόνα 3. Στο σενάριο αυτό και εύρος συχνοτήτων λήψης μεταξύ 75 MHz και 3 GHz, οι μέγιστες τιμές του ηλεκτρικού πεδίου ήταν 0.3722 V/m και 0.3671 V/m στο σημείο ακριβώς δίπλα από το router του WiFi.

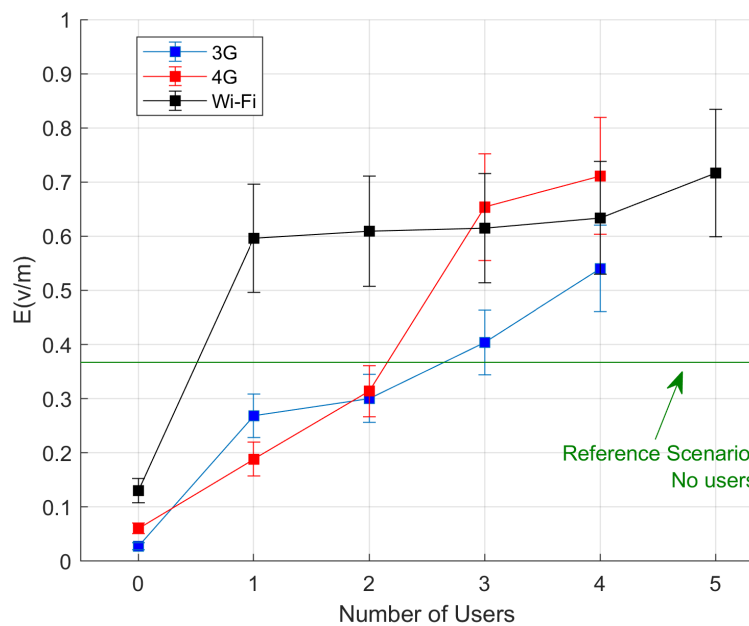
Το σύνολο των αποτελεσμάτων εμφανίζεται συγκεντρωτικά στην Εικόνα 4. Σημειώνεται ότι στην ίδια εικόνα, ταυτόχρονα με τη μέση τιμή της μέτρησης (τετράγωνη κουκκίδα) απεικονίζονται με κάθετες γραμμές τα διαστήματα λάθους για τη μέση τιμή (error bars) εξαιτίας κυρίως της αβεβαιότητας που εισάγουν στις μετρήσεις τα ίδια τα όργανα μέτρησης. Όσον αφορά στο *σενάριο του WiFi*, η τιμή του ηλεκτρικού πεδίου κυμαίνεται από 0.13 V/m για το σενάριο χωρίς χρήστες έως 0.72 V/m για το σενάριο με 5 ταυτόχρονα συνδεδεμένους χρήστες.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Cloud_storage

Αντίστοιχα, για τα σενάρια 3G και 4G υπάρχουν συνολικά μέχρι 4 χρήστες που ανεβάζουν στο Cloud ένα μεγάλο αρχείο. Για μέχρι δυο χρήστες το σενάριο του WiFi κυριαρχεί στις μετρήσεις του ηλεκτρικού πεδίου, ενώ απαιτούνται τουλάχιστον τρεις χρήστες 3G και 4G για να ξεπεράσουν το σενάριο αναφοράς.

Εικόνα 3: Κάτοψη του χώρου του εργαστηρίου όπου επισημαίνονται οι θέσεις των μετρήσεων στο σενάριο αναφοράς αλλά και τιμές που ελήφθησαν με τον μετρητικό εξοπλισμό (θέσεις SRM-3000).

Εικόνα 4: Τιμή ηλεκτρικού πεδίου σε σχέση τον αριθμό χρηστών για το σύνολο των μετρήσεων.

6. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η παρουσία ενός και μόνο ενεργού χρήστη WiFi στο χώρο αρκεί για να οδηγηθούν τα επίπεδα της μέτρησης πάνω από το σενάριο αναφοράς (σενάριο χωρίς καθόλου χρήστες), ενώ αντίθετα χρειάζονται τουλάχιστον 3 χρήστες 3G/4G για το ίδιο αποτέλεσμα.

Παράλληλα, εστιάζοντας μόνο στους χρήστες κινητής τηλεφωνίας παρατηρούμε ότι μετά τους 2 ταυτόχρονους χρήστες οι επίδραση των χρηστών 4G είναι σημαντικότερη.

Τέλος, σημειώνεται ότι όλες οι μετρήσεις οι οποίες έλαβαν χώρα βρίσκονται εντός των θεσμοθετημένων ορίων ακτινοβολίας με τη μέγιστη τιμή να είναι 66 φορές μικρότερη από την τιμή που προβλέπεται στην εθνική νομοθεσία [Απόφαση 2300 ΕΦΑ (493) (2008)].

Βιβλιογραφία

- G. Thuróczy, F. Molnár, J. Szabó, G. Jánossy, N. Nagy, G. Kubinyi, and J. Bakos, "Public exposure to RF from installed sources: Site measurements and personal exposimetry," in *2006 First European Conference on Antennas and Propagation*, 2006, pp. 1–4.
- E. Calabrò and S. Magazù, "Measure of electromagnetic field of mobile phone microwaves by means of NARDA SRM 3000," in *CPEM Digest (Conference on Precision Electromagnetic Measurements)*, 2010, pp. 747–748.
- E. Lunca, C. Damian, and A. Salceanu, "EMF exposure measurements on 4G/LTE mobile communication networks," in *2014 International Conference and Exposition on Electrical and Power Engineering (EPE)*, 2014, no. Epe, pp. 545–548.
- M. Ibrani, E. Hamiti, L. Ahma, R. Halili, and B. Dragusha, "Comparative analysis of downlink signal levels emitted by GSM 900, GSM 1800, UMTS, and LTE base stations," in *2017 16th Annual Mediterranean Ad Hoc Networking Workshop, Med-Hoc-Net 2017*, 2017, pp. 1–5.
- M. Jurčević and K. Malarić, "Assessment of Wi-Fi radiation on human health," in *2016 24th International Conference on Software, Telecommunications and Computer Networks (SoftCOM)*, 2016, pp. 1–4.
- A. Gati, A. Hadjem, M. F. Wong, and J. Wiart, "Exposure induced by WCDMA mobiles phones in operating networks," *IEEE Trans. Wirel. Commun.*, vol. 8, no. 12, pp. 5723–5727, 2009.
- P. Joshi, D. Colombi, B. Thors, L. E. Larsson, and C. Törnevik, "Output Power Levels of 4G User Equipment and Implications on Realistic RF EMF Exposure Assessments," *IEEE Access*, vol. 5, pp. 4545–4550, 2017.
- Απόφαση 2300 ΕΦΑ (493), «Τρόπος διενέργειας των μετρήσεων για την τήρηση των ορίων ασφαλούς έκθεσης του κοινού σε ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία από κάθε κεραία», ΦΕΚ 346/Β/03.03.2008.

Ἀποτρόπαια: From the Pompeian Phallus to the Christian Cross

Juan Francisco Martos Montiel

Department of Greek Philology, University of Málaga

Abstract

After verifying the apotropaic and prophylactic character of the profuse phallic representations of Greco-Roman Antiquity, notably exemplified in the remains of Pompeii, we review the literary and epigraphic testimonies of the formula “Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσίστω κακόν”, connecting it with the role of Heracles as a protective hero and with his use in domestic worship, where he was sometimes assimilated or confused with the Roman genius or bonus deus. We also underline how the hero image can be replaced by its attributes, often simply the mace, sometimes used in conjunction with the phallus (in Delos) or substituted by this symbol. In the Roman world, Heracles appears in the formula sometimes replaced by Felicitas (in Pompeii) or by Toth (in Egypt), but always with his apotropaic function. As Christianity spread, Christ assumed the role of Heracles in the formula, but the change also occurred in the sign of the mace, first assimilated to –or replaced by– the symbol of the phallus and then replaced by the cross or other symbols of the figure of Christ that preserved, together with the pagan formula, the same apotropaic and prophylactic function.

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: phallus, cross, Heracles, Christ

Doi:

Αποτροπαϊκά: Από τους πομπηιανούς φαλλούς στους χριστιανικούς σταυρούς

Juan Francisco Martos Montiel
Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο της Μάλαγα¹

«Ἐκ φαλλοῦ ἀρχώμεσθα», παραφράζοντας τον πρώτο στίχο των *Φαινομένων* του Άρατου του Σολέως ή τον Θεόκριτο και την αρχή του εγκωμίου του για τον Πτολεμαίο, στο *Είδύλλιο* 17²· για τους σταυρούς θα μιλήσουμε αργότερα. Και για να μιλήσουμε για τον συμβολισμό του φαλλού, που εγγυόταν τη γονιμότητα και προστάτευε από το κακό, όπως θα δούμε, και για να μιλήσουμε γενικά για το σεξ στην Αρχαιότητα, το καλύτερο περιβάλλον είναι, χωρίς αμφιβολία, η Πομπηία.

Η πόλη αυτή ισοπεδώθηκε φρικτά από τον Βεζούβιο το έτος 79 μ.Χ. και ταυτόχρονα, κατά παράδοξο τρόπο και προς ικανοποίηση αρχαιολόγων και ιστορικών, διατηρήθηκε σχεδόν από θαύμα από το ίδιο το ηφαίστειο που την κατέστρεψε. Πράγματι, στην Πομπηία και τις υπόλοιπες πόλεις της αρχαίας Καμπανίας που καταστράφηκαν από τον Βεζούβιο (Ηράκλειο, Σταβίες, και άλλες) εμφανίστηκε σιγά-σιγά, τους τελευταίους δυόμισι αιώνες, ένας τεράστιος αριθμός από επιγραφές, τοιχογραφίες, αγγεία και κάθε είδους αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Όλα αυτά μας δίνουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των αρχαίων κατοίκων της Πομπηίας, ιδιαίτερα στο πεδίο της σεξουαλικότητας, και αποτελούν τεκμήρια πρώτιστης σημασίας για να κατανοήσουμε τις πτυχές αυτές στους σωστούς τους όρους.

Ωστόσο, πολλά από τα αντικείμενα αυτά κλείστηκαν για αιώνες στα υπόγεια των μουσείων, ή ακόμη καταστράφηκαν *in situ*, για να τα κρύψουν από τα μάτια του κόσμου, από φόβο για τυχόν διεστραμμένα ηθικά αποτελέσματα· αυτό συνέβη ειδικά με τις τοιχογραφίες, πολλές από τις οποίες χάθηκαν ή αποτοιχίστηκαν και διατηρήθηκαν δίχως ένδειξη προέλευσης, πράγμα που δυσκολεύει αρκετά την ερμηνεία τους. Ευτυχώς η σύγχρονη αρχαιολογία, προπαντός από τα μέσα του 20ού αιώνα, παραδέχεται πως είναι κεφαλαιώδους σημασίας το περιβάλλον των ευρημάτων. Αυτό μας επιτρέπει, όσον αφορά, μεταξύ άλλων, τις πολυάριθμες

---

¹ Τα τελευταία χρόνια έχω βρεθεί να εκθέτω και να συμπληρώνω συντετμημένες εκδοχές της εργασίας αυτής σε διαλέξεις και σεμινάρια που έδωσα σε διάφορα ιδρύματα και πανεπιστήμια, όλα στην Ισπανία (Πανεπιστήμιο της Μάλαγα, Ίδρυμα La Caixa-Ταραγόνα, Μουσείο Muñoz Sola, Δημαρχείο της Τουντέλα, Πανεπιστήμιο της Αλμερία), εκτός από την τελευταία, όταν το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στα τέλη Φεβρουαρίου του 2020, με κάλεσε να δώσω μια διάλεξη με τον τίτλο αυτό στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών στην Καλαμάτα, χάρη στην καλή δουλειά και τη γενναιόδωρη φιλοξενία του επίκουρου καθηγητή κ. Ορέστη Καραβά του Τμήματος Φιλολογίας, ο οποίος είχε επίσης την ευγενή καλοσύνη να μεταφράσει στα Νέα Ελληνικά το πρωτότυπο. Ευχαριστώ για την ευκαιρία που μου προσφέρθηκε να δημοσιεύσω αυτή την εκδοχή –εύχομαι να είναι η τελική– της εργασίας μου, επαυξημένη, διορθωμένη και με επαρκείς υποσημειώσεις και βιβλιογραφία. Ασφαλώς, τα λάθη που μπορεί ακόμη να υπάρχουν σε αυτή βαρύνουν αποκλειστικά εμένα.

² Πρβ. Άρατος, 1 ἔκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἔωμεν / ἄρρητον· Θεόκριτος, 17.1 Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα καὶ ἔς Δία λήγετε, Μοῖσαι. Για τα διάφορα *corpora* επιγραφών που παρατίθενται στην εργασία αυτή χρησιμοποιούμε τις συντομογραφίες του *Diccionario Griego-Español (DGE)* του F. Rodríguez Adrados (<http://dge.cchs.csic.es/lst/lst-int.htm>).

ερωτικές τοιχογραφίες που βρέθηκαν τότε και συνεχίζουν, ακόμη και σήμερα, να εμφανίζονται στην Πομπηία, να μπορούμε όλο και περισσότερο να τις βλέπουμε στην αρχική τους θέση, και βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημασία και τον ρόλο τους, όπως θα δούμε στη συνέχεια³.

Όμως πριν, δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ευρημάτων αυτών φυλάσσεται σήμερα στο Museo Archeologico Nazionale της Νάπολης, φαίνεται χρονικά σωστό να ξεκινήσουμε κάνοντας μία σύντομη επανάληψη στην ιστορία της συλλογής αυτής, και ιδιαίτερα σε εκείνη της διάσημης «Μυστικής Αίθουσας»⁴.

Όταν, στα μέσα του 18ου αιώνα, υπό τη βασιλεία της Δυναστείας των Βουρβόνων, ξεκίνησαν να εξερευνούν συστηματικά την Πομπηία και το Ηράκλειο, οι ανασκαφείς ανακάλυψαν, μέσα στον σωρό των ευρημάτων, ένα μεγάλο αριθμό περιέργων αντικειμένων: τοιχογραφίες που αναπαρήγαγαν τη σεξουαλική δραστηριότητα ανθρώπων, αλλά και θεών ή μυθικών ζευγαριών· αγαλματίδια που αναπαριστούσαν πρόσωπα, επίσης ανθρώπινα ή μυθικά, με υπερμεγέθη φαλλό· αντικείμενα από μάρμαρο ή χαλκό, λυχνάρια και διάφορα άλλα, με άσεμνη διακόσμηση. Η αντίδραση που προκλήθηκε στην κουλτούρα της εποχής ήταν τουλάχιστον δυσφορία, εάν όχι ανοιχτή και σκανδαλισμένη απόρριψη.

Μεγάλη αναταραχή προκάλεσε ένα συγκεκριμένο κομμάτι: το διάσημο μαρμάρινο γλυπτό που αναπαριστά τον ζωόμορφο θεό Πάνα να ενώνεται σεξουαλικά με μια κατσικά⁵. Το αντικείμενο αυτό, που βρέθηκε το 1752 στη Έπαυλη των Παπύρων στο Ηράκλειο, τοποθετήθηκε αμέσως σε ένα κιβώτιο και ο ίδιος ο Βασιλιάς Κάρολος ο Τρίτος των Βουρβόνων το εμπιστεύθηκε προσωπικά στον Giuseppe Canart, τον γλύπτη που επόπτευε τις εργασίες αναστήλωσης, αναθέτοντάς του να το φυλάξει στο Museo de Portici, που είχε πρόσφατα δημιουργηθεί δίπλα στο Ηράκλειο, και να μην το δείξει σε κανένα. Πράγματι, ούτε καν ο Winckelmann, ο μεγάλος πρώτος αρχαιολόγος, που βρισκόταν τότε στη Νάπολη και, αφού δωροδόκησε τους φύλακες, είχε μπορέσει να δει κάποια άλλα αντικείμενα που παρέμεναν κρυμμένα, δεν κατάφερε να πλησιάσει το έργο, το οποίο θεωρούνταν, από τους λίγους που το είχαν δει, «ωραίο αλλά εξαιρετικά ακόλαστο»⁶.

Τον ίδιο καιρό ανακάλυπταν σιγά-σιγά στην Πομπηία πανδοχεία, ταβέρνες και πορνεία, στους τοίχους των οποίων πρόβαλλαν πολυάριθμες ερωτικές αναπαραστάσεις και άσεμνες επιγραφές, πράγματα τα οποία ερμηνεύθηκαν αρχικά ως μαρτυρίες αξιοσημείωτης παρουσίας της πορνείας στην πόλη. Όμως και στα υπνοδωμάτια και σε άλλα διαμερίσματα πολλών «ισχυρών» σπιτιών βρέθηκαν ερωτικές τοιχογραφίες⁷: αυτό αποδείκνυε ότι, στην αρχαία ρωμαϊκή τέχνη, το γυμνό

³ Για να αξιολογήσουμε ακριβώς τη σημασία της μελέτης των καταλοίπων της Πομπηίας προκειμένου να κατανοήσουμε τον ερωτισμό και τη σεξουαλικότητα της κλασικής αρχαιότητας από κάθε τους άποψη, μου φαίνονται θεμελιώδη τα βιβλία των Cantarella & Jacobelli 1998, Guzzo & Scarano Ussani 2000 και Varone 2000.

⁴ Για την ιστορία του «Gabinetto segreto» ή «Gabinetto degli oggetti riservati» του Μουσείου της Νάπολης, συνιστώνται οι εργασίες των Grant & Mulas 1975, De Caro 2000 και García & Jacobelli 2001: 19-26.

⁵ Πρόκειται για ένα ρωμαϊκό αντίγραφο αρχαιοελληνικού πρωτοτύπου, που βρέθηκε στο περίστυλο της Έπαυλης των Παπύρων (Ηράκλειο) και χρονολογείται στον 2ο π.Χ. αιώνα· σήμερα φυλάσσεται στη Νάπολη, Museo Archeologico Nazionale (= MAN), n° inv. 27709: πρβ. De Caro 2000: 48· Clarke 2003: 26· Varone 2000: 95.

⁶ García & Jacobelli 2001: 221.

⁷ Όπως στην κεντρική κάμαρα της Οικίας της Εκατονταετηρίδας (Πομπηία, τομέας IX 8, 6) ή η νεολιθική σκηνή στο περίστυλο της Οικίας του Ιατρού (VIII 5, 24, φυλάσσεται στο MAN, n° inv.

και η σεξουαλικότητα μπορούσαν να αναπαρασταθούν επίσης ανοιχτά και ανεμπόδιστα σε ιδιωτικό περιβάλλον. Στο μεταξύ, συνέχιζαν να ανακαλύπτουν μεγάλο αριθμό από αγαλμάτια και αντικείμενα σε σχήμα φαλλού, για τον ρόλο των οποίων θα μιλήσουμε σε λίγο. Και όταν, μετά από κάποιο καιρό, θεωρήθηκε ότι αυτά τα αντικείμενα άξιζε να διατηρηθούν, συγκεντρώθηκαν όλα σε μια ειδική συλλογή· επίσης οι ερωτικές τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν από τα σπίτια που τις φιλοξενούσαν και μεταφέρθηκαν σχεδόν μυστικά, δίχως να δηλώνεται κανονικά η προέλευσή τους, σε εκείνη την κρυφή πτέρυγα του μουσείου, η πρόσβαση στην οποία ήταν αυστηρά καθορισμένη.

Έτσι, πάντα στο Museo de Portici, τα ερωτικά αντικείμενα που προέρχονταν από τις ανασκαφές στην Πομπηία και το Ηράκλειο συγκεντρώθηκαν σε μια μικρή αίθουσα του πρώτου ορόφου, στην οποία για να μπει κανείς χρειαζόταν ειδική άδεια. Αργότερα, όταν όλα όσα είχαν ανακαλυφθεί στις ανασκαφές πέρασαν στο Palazzo degli Studi της Νάπολης –πρώην έδρα του πανεπιστημίου που έγινε Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στις αρχές του 19ου αιώνα και συνεχίζει να είναι η τωρινή έδρα–, η συλλογή αυτή υπήρξε ο πυρήνας της επονομαζόμενης Αίθουσας των κρυφών αντικειμένων («Gabinetto degli oggetti riservati»), στην οποία μπορούσαν να μπουν μόνο «άτομα ώριμης ηλικίας και γνωσμένου ήθους» και πάντοτε με βασιλική άδεια⁸.

Η ερωτική αυτή συλλογή υπέστη επίσης τη συντηρητική αντίδραση που ακολούθησε τις λαϊκές και απελευθερωτικές ταραχές του 1848. Έτσι, το 1849 οι πόρτες της Αίθουσας έκλεισαν *sine die*, και τρία χρόνια αργότερα ολόκληρη η συλλογή μεταφέρθηκε σε μια αίθουσα ακόμη πιο απομακρυσμένη, η πόρτα της οποίας σφραγίστηκε και καταδικάστηκε πίσω από ένα τοίχο με τούβλα, για να «καταστραφεί οποιαδήποτε εξωτερική ένδειξη της ολέθριας ύπαρξης εκείνης της αίθουσας και να χαθεί η ανάμνησή της», σύμφωνα με όσα μαρτυρεί ένα έγγραφο της εποχής⁹.

Η ερωτική συλλογή παρέμεινε κρυμμένη έως το 1860, όταν ο Γαριβάλδης, αφού μπήκε στη Νάπολη, ονόμασε διευθυντή του Μουσείου τον Αλέξανδρο Δουμά πατέρα, ο οποίος προχώρησε στο άνοιγμα της αίθουσας για το κοινό, με εξαίρεση τα παιδιά, και επίσης τις γυναίκες και τον κλήρο, που έπρεπε να διαθέτουν ειδική άδεια. Ωστόσο το άνοιγμα αυτό διήρκεσε λίγο, διότι το 1865 ξαναέκλεισε για το κοινό και παρέμεινε έτσι για περισσότερο από έναν αιώνα, πίσω από μια πόρτα κλειδωμένη με τρία κλειδιά, το κάθε ένα στην κατοχή διαφορετικού προσώπου. Η είσοδος επιτρεπόταν μόνο σε μελετητές μετρημένους στα δάχτυλα, που να χρειάζονταν αποδεδειγμένα την επίσκεψη για να ολοκληρώσουν την έρευνά τους. Πράγματι, έτσι έγιναν, μεταξύ του 1866 και του 1877, οι δύο πρώτοι κατάλογοι της συλλογής: του Giuseppe Fiorelli και του Louis Barré, στους οποίους η συλλογή χαρακτηρίζεται ήδη «πορνογραφική»¹⁰. Ασφαλώς υπήρξαν και εποχές λιγότερο

113196), στην οποία βλέπουμε ένα ζευγάρι πυγμαίων να συνουσιάζεται: πρβ. De Caro 2000: 21 και 45· Varone 2000: 28 κ.εξ. και 66 κ.εξ., εικ. 62-64. Γενικά, για τη σχετικά συνηθισμένη παρουσία ερωτικών τοιχογραφιών στις ρωμαϊκές οικίες, βλ. Clarke 2003: 28-35.

⁸ Πρβ. De Caro 2000: 11.

⁹ Παρατίθεται στον De Caro 2000: 16.

¹⁰ G. Fiorelli, *Catalogo del Museo Nazionale di Napoli. Raccolta pornografica*, Napoli, 1866· L. Barré, *Herculaneum et Pompéi. Recueil général des peintures, bronzes, mosaïques, etc. Vol. VIII: Musée Secret*, Paris, 1877 (φωτοαντιγραφική ανατύπωση στον πρώτο τόμο των García & Jacobelli 2001· ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει μια ιταλική μετάφραση, σύγχρονες φωτογραφίες της πλειονότητας των κομματιών που περιγράφονται από τον Barré και σύντομες βιβλιογραφικές σημειώσεις και

αυστηρές στη χορήγηση αδειών, και κάποιιοι φύλακες ή συντηρητές του Μουσείου επωφελήθηκαν για να κερδίσουν ένα επιμίσθιο, αφήνοντας να δωροδοκηθούν από πολιτικούς και άτομα της υψηλής κοινωνίας που επιθυμούσαν να δουν τη συλλογή στα κρυφά. Μόλις έναν αιώνα αργότερα, το 1971, κατέστη οριστικά ελεύθερη η επίσκεψη τόσο στη Μυστική Αίθουσα¹¹, όσο και στα μνημεία της Πομπηίας με «σκανδαλώδη» στοιχεία, όπως οι διάσημες ερωτικές τοιχογραφίες του Πορνείου, μια από τις γωνίες της πόλης που έλκει περισσότερο τις ορδές των τουριστών, ή η Οικία των Βεττίων, στην είσοδο της οποίας η εικόνα του Πρίαπου που ζυγίζει το πέος του με μια ζυγαριά καλύφθηκε με καφασωτό έως τις αρχές της δεκαετίας του 70¹². ακόμα κι έτσι, όμως, μέχρι τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα, η Αίθουσα στον πρώτο όροφο του Μουσείου παρέμενε κλειστή, εκτός από κάποιες λίγες ώρες λειτουργίας τη μέρα και κατόπιν ραντεβού.

Οι μεταστροφές της τύχης της συλλογής αυτής μαρτυρούν την εξέλιξη της νοοτροπίας όσον αφορά τα σεξουαλικά θέματα. Πράγματι, βαθμιαία πολλά αντικείμενα αφαιρέθηκαν σιγά-σιγά από τη συλλογή και τοποθετήθηκαν στα κανονικά εκθετήρια, ανακατεμένα με τα υπόλοιπα κομμάτια, δίχως να προσβάλλουν πια το αίσθημα της αιδούς του κοινού. Κατά αυτόν τον τρόπο, η ιστορία της Μυστικής Αίθουσας απεικονίζει τελικά την ιστορία των ηθών των τελευταίων τριών αιώνων, της αλληλεξάρτησής τους με την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, και της σχέσης της τελευταίας με την τέχνη και την Αρχαιότητα.

Για να πούμε την αλήθεια, αυτό που στην πραγματικότητα αναστάτωνε τους λόγιους του 19ου αιώνα, αλλά και το κοινό γενικά, τόσο τους περασμένους αιώνες όσο και σε πιο σύγχρονους καιρούς, δεν ήταν οι σεξουαλικές αναπαραστάσεις καθεαυτά, αλλά μάλλον ο ανοιχτός τρόπος που είχαν οι Ρωμαίοι να τις εκθέτουν. Η εξήγηση αυτού του τελευταίου βρίσκεται στο γεγονός ότι για τους Ρωμαίους, γενικά, το σεξ καθεαυτό ήταν «ένα θετικό φαινόμενο, πηγή ζωής και χαράς, ένα στοιχείο μαγικό, ένα είδος πνευματικής ισχύος που καθοδηγεί τη ζωή και, κατά κάποιο τρόπο, την κάνει πιο έντονη»¹³. Η ίδια η Αφροδίτη, η θεά του έρωτα και του σεξ, που ήταν, στη λατρεία της ως «Venus fisica», η προστάτιδα της Πομπηίας, συμβόλιζε, με τη λατρεία της αυτή, την αναπαραγωγική δύναμη της φύσης, στενά συνδεδεμένη με τη θρησκεία. Με αυτή την έννοια, μερικές φορές βρίσκουμε ταφικά μνημεία σε σχήμα φαλλού ή με το σήμα του φαλλού σε ανάγλυφο¹⁴, για να συμβολίζει το πνεύμα του πεθαμένου, το «genius» του, δηλαδή τη γενεσιουργό δύναμη που επιζεί μετά τον θάνατο και, μέσω της αναπαραγωγής, ανανεώνει και διαιωνίζει τη ζωή.

σχολιασμό). Και για τα δύο έργα, βλ. De Caro 2000: 18 κ.εξ. Κατά τα άλλα, οι όροι «πορνογραφία» και «πορνογραφικός» ήδη είχαν χρησιμοποιηθεί το 1850 από τον γερμανό αρχαιολόγο Karl Otfried Müller για να αναφερθεί ακριβώς στα ολοένα και αφθονότερα «άσεμνα» αντικείμενα που εμφανίζονταν στις ανασκαφές της Πομπηίας και άλλων περιοχών του ρωμαϊκού κόσμου: βλ. Clarke 2003: 11 κ.εξ.

¹¹ Πρβ. De Caro 2000: 22.

¹² Για το Πορνείο (τομέας VII 12, 18), βλ. Guzzo & Scarano Ussani 2000: 8-15· Varone 2000: 63 και 73· Clarke 2003: 60-67. Για τη νωπογραφία του Πρίαπου στην Οικία των Βεττίων (VI 15, 1), βλ. Varone 2000: 25· Kastenmeier 2001· Clarke 2003: 19-21.

¹³ Varone 2007: 278.

¹⁴ Όπως τις επιτύμβιες στήλες σε σχήμα φαλλού με ετρουσκικές επιγραφές από την περιοχή του Chiusi και της Perugia (2ος-1ος π. Χ. αι.) που σήμερα φυλάσσονται στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, χωρίς n° inv.), ή το μνήμα του Caius Lelius, των μέσων του 1ου αιώνα π.Χ., στη βάση του οποίου αναπαρίσταται ένας φαλλός σε ανάγλυφο (Nocera, Museo dell'Agro Nocentino, n° inv. 11594): βλ. Varone 2000: 15· De Caro 2000: 28.

Όπως εξηγεί ο Varone¹⁵, οι Ρωμαίοι δεν έβρισκαν κάποιο κώλυμα να αναπαριστούν τον φαλλό, διότι δεν τον θεωρούσαν ένα αντικείμενο ντροπιαστικό ή μια εικόνα άσεμνη, από την οποία θα έπρεπε να αποστρέφει κανείς το βλέμμα του. Αντιθέτως, επειδή ακριβώς συμβολίζει εκείνη τη μαγική και υπερφυσική δύναμη, έπρεπε να αναπαρίσταται και να αναπαράγεται, και τόσο το καλύτερο, όσο μεγαλύτερος και πιο ορατός, ικανός να απομακρύνει τα κακά πνεύματα, να φυλάει το σπίτι και να προστατεύει από το «fascinum», δηλαδή το φοβερό και τρομερό μάτιασμα¹⁶. Γι' αυτό και στην Πομπηία βρίσκουμε, σχεδόν σε κάθε βήμα, ογκώδεις φαλλούς από πέτρα στην είσοδο ή τις προσόψεις των σπιτιών, ή ανάγλυφα με το σήμα του φαλλού στις γωνίες ή τα λιθόστρωτα, ή υπερμεγέθεις φαλλούς στις εισόδους των εργαστηρίων και των καταστημάτων, λατρευτικούς φαλλούς, η σχεδόν θεϊκή δύναμη των οποίων μερικές φορές συμβολίζεται με το να τους αναπαριστούν μέσα σε ένα ναΐσκο¹⁷. Εξ ου και η συχνή αναπαράσταση του ιθυφαλλικού Πρίαπου, θεού-προστάτη περιβολιών και κήπων, ο οποίος, χάρη στη ζωτική δύναμη που του παρέχει ο τεράστιος φαλλός του, προσφέρει στην είσοδο των σπιτιών πλούτο και καρπούς κάθε είδους, και προστατεύει από όλα εκείνα που προσπαθεί να φέρει εκεί μέσα το κακό. Έτσι μπορεί να τον δει κανείς στην εικόνα του Πρίαπου που προαναφέραμε, ο οποίος χαιρετά τους καλεσμένους στην είσοδο της Οικίας των Βεττίων¹⁸, ή στο γλυπτό-συντριβάνι που βρισκόταν αρχικά σε ένα μικρό δωμάτιο στην περιοχή της κουζίνας της και από το πέος του οποίου ανάβλυζε υδάτινος πίδακας. Έτσι τον συναντάμε επίσης στη φυσικού μεγέθους εικόνα του Πρίαπου με τον ανασηκωμένο χιτώνα σε ένα πεσό στην τραπεζαρία ενός πανδοχείου, δίπλα στο αμφιθέατρο¹⁹, ή στην εικόνα του διφαλλικού Πρίαπου που εξασφαλίζει προστασία και ευτυχία εις διπλούν στους πελάτες του Πορνείου²⁰.

Ωστόσο δεν βρίσκουμε τον φαλλό μόνο στις αναπαραστάσεις του θεού

¹⁵ Varone 2007: 278 κ.εξ.

¹⁶ Πράγματι, η λατινική λέξη «fascinum» κατέληξε να δηλώνει επίσης τον φαλλό, και ο «Fascinus» έγινε η ένθεη προσωποποίηση της γονιμοποίησης και προστατευτικής του ισχύος: πρβ. Elliot 2016: 42 και 196. Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο (*HN* XIX 19, 50), η παρουσία φαλλικών αναπαραστάσεων («saturica signa») σε πλατείες και κήπους εξηγούνταν ως αντίδοτο κατά του ματιάσματος («contra invidentium effascinationes»): βλ. επίσης *HN* XXVIII 7, 39: «fascinum ... custos ... et ... medicus invidiae». Για το μάτιασμα στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη, εκτός από τον Elliot 2016, που ήδη παραθέσαμε, συνιστώμενα έργα αναφοράς είναι το λεπτομερές άρθρο του Engemann 1975 και η εκτενής μελέτη του Alvar Nuño 2012.

¹⁷ Κάποια παραδείγματα: στον πεσό μίας εκ των αφίδων ενός βωμού στην Οδό Σταβίων (IX 2, 1): πάνω από ένα μικρό παράθυρο που βρίσκεται πάνω από την είσοδο ενός οίκου ανοχής στον δρόμο του Πορνείου (VII 11, 12): στην είσοδο ενός εργαστηρίου (IX 7, 2): σε ένα πεσό ανάμεσα στις δυο εισόδους ενός πανδοχείου (VI 17, 3): στο λιθόστρωτο της Οδού Αφθονίας, απέναντι από την οικία VII 13, 3. Σώζεται επίσης ένας υπερμεγέθεις φαλλός (MAN, n° inv. 13415) που προέρχεται από την Οικία της Εκατονταετηρίδας (IX 8, 6) και ήταν δίχως αμφιβολία εντοιχισμένος αρχικά στην πρόσοψή του. Βλ. Varone 2000: 16 κ.εξ.: De Caro 2000: 72 και 80: Clarke 2003: 98-101.

¹⁸ Στα μέσα του 2018 ανακαλύφθηκε μια παρόμοια εικόνα (ο Πρίαπος να ζυγίζει το μόριό του με μια ζυγαριά) σε μια ζώνη μερικώς ανεξερεύνητη του τομέα V της Πομπηίας, συγκεκριμένα στην Οδό του Βεζούβιου (Οικία της Λήδας, τομέας V 6, 12): βλ. Osanna 2019: 220 κ.εξ.

¹⁹ Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα τρικλίνιο που χρησίμευε ως ανοιχτή τραπεζαρία του πανδοχείου (II 9, 1): βλ. Varone 2000: 24. Υπήρχε μια παρόμοια εικόνα του Πρίαπου στα δεξιά της εισόδου στο Συγκρότημα των Μαγικών Τελετουργιών ή Οικία της Biria, στην Οδό Νουκερίας (II 1, 12), όμως, μετά την κατάρρευση τμήματος του κτηρίου αυτού τον Νοέμβριο του 2010, δεν ξέρουμε εάν διατηρείται σήμερα.

²⁰ Η εικόνα τοποθετείται συγκεκριμένα στον βόρειο τοίχο του Πορνείου (VII 12, 18): βλ. Varone 2000: 24: Clarke 2003: 62.

Πρίαπου, που είναι εξ ορισμού ιθυφαλλικός, αλλά και σε άλλων θεών και μυθολογικών μορφών, όπως στου θεού Πάνα, σε ένα πήλινο λυχνάρι με κρίκο ανάρτησης²¹, ή στων σατύρων που σχηματίζουν τα πόδια ενός χάλκινου τρίποδα²² και στις δύο περιπτώσεις, εκτός από ιθύφαλλοι, αναπαρίστανται με το αριστερό χέρι τεντωμένο και την παλάμη ανοιχτή και ανασηκωμένη, σαν να κάνουν ένα σήμα απώθησης. Κατά παρόμοιο τρόπο, βρίσκουμε τον θεό Ερμή, προστάτη του εμπορίου, σε υπερμεγέθεις ιθυφαλλικές αναπαραστάσεις, όπως η τοιχογραφία του θεού με το κηρύκειο στο αριστερό χέρι και ένα σάκο φορτωμένο με χρήματα στο δεξί, στην είσοδο ενός αρτοποιείου²³, ή το ημιτελές *tintinnabulum* που αναπαριστά επίσης έναν ιθυφαλλικό Ερμή²⁴, από τον πέτασο του οποίου αναδύονται τέσσερις φαλλοί που καλύπτουν τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και εξασφαλίζουν, έτσι, την προστασία του χώρου όπου εγκαθίσταται, και των ατόμων που βρίσκονται εκεί²⁵.

Και υπάρχουν κι άλλοι ακόμη, πολύ περισσότεροι φαλλοί, σε αντικείμενα διαφόρων ειδών, όπως δαχτυλίδια, φυλαχτά, *tintinnabula*, και άλλα²⁶: «φαλλοί με φτερά, σπειροειδείς φαλλοί, φαλλοί με χαρακτηριστικά ζώων, φαλλοί που αναδύονται από άλλους φαλλούς, φαλλοί που γίνονται άλλοι φαλλοί. Μοιάζει, στ' αλήθεια, με πραγματική μανία, να αναπαράγεται το προστατευτικό σύμβολο σε χιλιάδες αντικείμενα. Είναι κακία; Απρέπεια; Χονδροειδής χυδαιότητα; Όχι. Είναι μονάχα φόβος, φόβος για τις σκοτεινές δυνάμεις του κακού και απελπισμένη αναζήτηση για προστασία»²⁷.

Αυτή η αφθονία από φαλλούς, κρεμασμένους, ζωγραφισμένους ή λαξευμένους στους τοίχους των σπιτιών και των καταστημάτων της Πομπηίας, μας δίνει την αφορμή να σχολιάσουμε μια εικόνα που συνιστά αξιοσημείωτο παράδειγμα του μαγικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα των φαλλικών αναπαραστάσεων των αρχαίων Ρωμαίων (και επίσης του πώς ερμήνευσε αυτές τις αναπαραστάσεις η σύγχρονη νοοτροπία μερικές φορές, και πόσο απείχε από την πραγματικότητα) και να το συνδέσουμε τελικά με τον σχολιασμό κάποιων επιγραφών που φανερώνουν μια στενή σχέση με το θέμα αυτό. Πρόκειται για μια πινακίδα από πωρόλιθο κοκκινωπού χρώματος με έναν ανάγλυφο φαλλό και την επιγραφή «*Hic habitat felicitas*» (*CIL* IV 1454)²⁸.

Η διάσημη αυτή πινακίδα αποτοιχίστηκε από την αρχική της θέση όταν ανακαλύφθηκε, στις αρχές του 19ου αιώνα, και στάλθηκε στη Μυστική Αίθουσα,

²¹ Φυλάσσεται στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, n° inv. 27869), μαζί με άλλα παρόμοια λυχνάρια που προέρχονται επίσης από την Πομπηία: βλ. Varone 2000: 20· De Caro 2000: 66.

²² Βρέθηκε το 1755 στην οικία της Julia Felix (II 4) και φυλάσσεται στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, n° inv. 27874): βλ. De Caro 2000: 61 και 67.

²³ Ανακαλύφθηκε στην είσοδο του παρακείμενου φούρνου στην Οικία των Αγνών Εραστών (IX 12, 6) και σήμερα φυλάσσεται στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, χωρίς n° inv.): βλ. Varone 2000: 14· Clarke 2003: 104 κ.εξ.

²⁴ Φυλάσσεται επίσης στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, n° inv. 27854): βλ. Varone 2000: 19.

²⁵ Varone 2007: 280.

²⁶ Για φυλαχτά και φαλλικά αντικείμενα αυτού του τύπου, βλ. De Caro: 2000: 66-75· Varone 2000: 18-21· Clarke 2003: 25 και 97.

²⁷ Varone 2007: 279.

²⁸ Προέρχεται από την Πομπηία, όπου ανακαλύφθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, πάνω από τον φούρνο ενός αρτοποιείου σε επέκταση στην Οικία του Πάνσα (VI 6, 17), χρονολογείται μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ. και σήμερα φυλάσσεται στη Μυστική Αίθουσα της Νάπολης (MAN, n° inv. 27741): βλ. De Caro 2000: 72 και 81· Varone 2000: 16· Clarke 2003: 99 και 102· García y García 2016: XVII.

όπως συνέβη και με πολλά άλλα κομμάτια. Διάφοροι λόγιοι αυτής της εποχής και κάποιοι από τους πρώτους «δημοφιλείς» αρχαιολογικούς οδηγούς που τολμούσαν να αναπαράγουν εικόνες αυτού του είδους, τον 20ό αιώνα πλέον, της απέδιδαν τον ρόλο του να σημαίνει την ύπαρξη ενός προθάλαμου, όπως έκανε η πλειονότητα των εντοιχισμένων ή ανάγλυφων φαλλών στους δρόμους και τις προσόψεις της Πομπηίας, στους οποίους προαναφερθήκαμε. Πίστευαν, λοιπόν, ότι ήταν ένα είδος ρεκλάμας και, σύμφωνα με αυτή τη δημοφιλή οπτική (που υποστήριζαν, όπως είπαμε, κάποιοι από τους πρώτους ανασκαφείς, αλλά όλο και κάποιος λόγιος, ακόμη και σήμερα), εκεί όπου εμφανιζόταν ένας από αυτούς τους φαλλούς, έπρεπε να υπάρχει ένας προθάλαμος ή κάποιος χώρος που να σχετίζεται με την πορνεία²⁹. Ωστόσο, από τη μελέτη των παλαιών απογραφών και των ημερολογίων ανασκαφών, σήμερα ξέρουμε με βεβαιότητα ότι στην πραγματικότητα η πινακίδα αυτή ήταν τοποθετημένη πάνω από τον φούρνο ενός αρτοποιείου, κι έτσι δύσκολα θα βρισκόταν εκεί για να σημαίνει κάποιο πορνείο, ή για να δηλώνει κάποια δραστηριότητα σχετική με την πορνεία. Αντιθέτως, ήταν εκεί καθαρά από θέμα φόβου και πρόληψης, με άλλα λόγια για να εξορκίζει τα κακά πνεύματα και να εξασφαλίζει ευημερία στην επιχείρηση³⁰.

Διαθέτουμε και άλλες λατινικές επιγραφές παρόμοιες με εκείνη που εμφανίζεται στην πινακίδα αυτή και πάνω-κάτω της ίδιας εποχής. Μία από αυτές βρίσκεται στην ίδια την Πομπηία, πάνω στον πάγκο μιας ταβέρνας και δίπλα σε ένα σχέδιο φαλλού:

Bonus deus hic habitat
in domo Act[...]³¹

Άλλες δύο επιγραφές φαίνεται να συνοδεύονται επίσης από παρόμοιες ή σχετικές εικόνες:

Hoc habitat felicitas³²

Hic habitat felicitas.
Nihil intret mali [...]³³

Στην τελευταία, με πιο πρόσφατη ημερομηνία, βλέπουμε με σαφήνεια τον αποτροπαϊκό σκοπό του φαλλού που συνόδευε τέτοιου είδους επιγραφές: να μην μπει κανένα κακό («Nihil intret mali»), δηλαδή να απωθήσει κάθε κακό και, κατά συνέπεια, να προσελκύσει το καλό και την ευμάρεια. Η λέξη «felicitas», που επαναλαμβάνεται στις τελευταίες δύο επιγραφές, εμφανίζεται να έχει

²⁹ Πρβ. Alvar Nuño 2012: 27-29· Elliot 2016: 199, σημ. 752· García y García 2016: XVI-XIX.

³⁰ Βλ. Clarke 2003: 103, καθώς και García y García 2016: XVI, και γενικά XIII-XXI, πολύ σημαντικό για την ιστορία της ανακάλυψης της πινακίδας αυτής και των μετέπειτα μεταστροφών της τύχης και ερμηνειών της.

³¹ CIL IV 8417: σε ένα πανδοχείο του τομέα I 11, 2; βλ. Varone 2000: 16, εικ. 4.

³² CIL X 8053, 07: σε ένα λυχνάρι από το Cuglieri (Σαρδηνία), δίπλα στο ανάγλυφο δύο Ερώτων *in actu stupri*.

³³ CIL III 5561: σε ένα ψηφιδωτό δάπεδο, πιθανώς στο β' μισό του 3ου αιώνα μ.Χ., που βρέθηκε στον τόπο του Iuvanum (δίπλα στο σημερινό Salzburg)· ακολουθούν κάποια δυσανάγνωστα σύμβολα και ίσως το σχέδιο ενός φαλλού.

αντικατασταθεί στην πρώτη επιγραφή από την έκφραση «bonus deus», που θα μπορούσε να είναι μια αναφορά στον Πρίαπο (ας σκεφθούμε τη ρωμαϊκή θεότητα που είναι γνωστή ως «Bona Dea», οι τελετές της οποίας σχετίζονταν επίσης με τη γονιμότητα)³⁴. Ίσως πάλι αναφέρεται στον Ηρακλή, ο ρόλος του οποίου, ως ήρωα-προστάτη και φύλακα του σπιτιού, είναι πολύ διαδεδομένος στην οικιακή λατρεία, τουλάχιστον από τις αρχές της ελληνιστικής εποχής, και αργότερα συνδέεται (ενίοτε εξομοιώνεται ή και συγχέεται) με τον ρωμαϊκό «Genius», που αντιπροσωπεύει τη γενεσιουργό δύναμη, την αρσενική απαρχή της ζωής³⁵.

Με αυτό συνηγορούν, πράγματι, κι άλλες επιγραφές, ελληνικές, αρχαιότερες. Κάποια χρονολογείται στις αρχές της ελληνιστικής εποχής και όλες τους έχουν τον ίδιο αποτροπαϊκό ρόλο, αλλά σε αυτές βρίσκουμε μια ενδιαφέρουσα διαφορά στον αγωγό-προστάτη:

Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ·
μηθὲν εἰσέλθοι κακόν.³⁶
Ἡρακλῆς ἔνθα κατοικεῖ,
μὴ ᾿σίτω μηθὲν κακόν.³⁷

ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνεικος Ἡρακλῆς
ἐνθάδαι κατοικεῖ· μηδὲν εἰσειαίτω κακόν.³⁸

Αλήθεια, αν και δεν έχουμε απόδειξη ότι δίπλα στις επιγραφές αυτές αναπαρίστατο κάποιο φαλλικό σύμβολο, είναι βέβαιο ότι, σε αυτές, ο επιφορτισμένος να απομακρύνει το κακό είναι ακριβώς ο Ηρακλής, ο κατ' εξοχήν ήρωας, δημοφιλής και γνωστός, προπαντός στην οικιακή λατρεία, ως «ἄλεξίκακος» και «καλλίνικος» (δηλαδή, που διώχνει το κακό και βγαίνει πάντοτε νικητής από αυτό), η μυθική σωματική δύναμη του οποίου θεωρούνταν η πλέον κατάλληλη για να προστατέψει ένα σπίτι. Επίσης η απεικόνιση του ίδιου ή των προσδιοριστικών του (μερικές φορές απλά το ρόπαλο) χρησιμοποιούνταν συχνά ως φυλαχτό για το μάτιασμα· πράγματι, το ρόπαλο του Ηρακλή ενίοτε εμφανίζεται (μαζί με τον φαλλό ή αντικαθιστώντας τον) στις προσόψεις και τα υπέρθυρα κάποιων σπιτιών ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, τόσο στην Πομπηία όσο και σε άλλα μέρη του αρχαίου κόσμου, όπως, για παράδειγμα, στη Δήλο³⁹. Σε αυτές τις πόλεις, αλλά και

³⁴ Δεν θεωρούμε ότι πρέπει να σκεφτόμαστε ένα «πνεύμα του καλού» γενικά, όπως θα ταίριαζε να υποθέσουμε συγκρίνοντας τη λατινική έκφραση με την παρόμοια ελληνική έκφραση «ἀγαθὸς δαίμων», που εμφανίζεται επίσης σε κάποια επιγραφή σε οικία της Μυσίας: πρβ. Guarducci 1974: 324.

³⁵ Βλ. Bulard 1926: 235-238.

³⁶ CIG III 4673 (= IEOG 269· *IEuphrat* III 12/04/01): ανακαλύφθηκε στην είσοδο ενός εκ των σπηλαίων του συγκροτήματος που ταυτίστηκε ως ιερό του Ηρακλή, στο όρος Karafto, στην Ατροπατηνή (αρχαία περιοχή της Μηδίας στα νοτιοανατολικά της Κασπίας Θάλασσας που περιλάμβανε μέρος της Συρίας και της Αρμενίας, σημερινό Αζερμπαϊτζάν), 4ος-3ος αι. π.Χ. Βλ. Robert 1946: 365, n° 227· Gall 2011.

³⁷ IGDS 173, σημ. 19: χαραγμένη στην πίσω όψη ενός *oscillum* ελληνιστικής εποχής (περ. 300-280 π.Χ.), βρέθηκε στη Γέλα, Σικελία· πρβ. Guarducci 1974: 327 κ.εξ· Manganaro 2005· Faraone 2013: 88.

³⁸ CIL IV 733: με προέλευση από την Πομπηία, ζωγραφισμένη –και όχι εγχάρακτη– με κόκκινα γράμματα πάνω σε παραστάδα, ανάμεσα στις οικίες VIII 4, 6 και VIII 4, 7, φυλάσσεται σήμερα στο MAN (n° inv. 4717)· βλ. Varone & Stefani 2009: 366.

³⁹ Για τους φαλλούς και τα «αποτροπαία» στη Δήλο, βλ. γενικά Deonna 1938: 347-362· συγκεκριμένα για το ρόπαλο του Ηρακλή και τον ίδιο αποτροπαϊκό ρόλο του με τον φαλλό, βλ. Bruneau 1964·

σε άλλες, ο Ηρακλής ήταν πράγματι ένα είδος προστατευτικής θεότητας της θύρας και της εστίας, και η εικόνα του εμφανιζόταν συχνά στην είσοδο των σπιτιών (μερικές φορές και στην είσοδο κάποιου δωματίου), για να προστατεύει όσους ζούσαν ή έμπαιναν εκεί, ένα είδος λατρείας του Ηρακλή που έχει μελετηθεί πολύ τον τελευταίο αιώνα⁴⁰.

Αξίζει να επισημάνουμε ότι η λέξη «ρόπαλον» χρησιμοποιείται μερικές φορές ως ερωτική μεταφορά για τον φαλλό, όπως συμβαίνει συχνά, τόσο στα αρχαία ελληνικά όσο και στα λατινικά, με λέξεις που δηλώνουν όπλα ή εργαλεία αιχμηρά ή διαπεραστικά, όπως «κέντρον», «δόρυ» ή, στα λατινικά, «pilum», «gladius» και τα όμοια⁴¹. Συνεχίζοντας στο σεξουαλικό πεδίο, ας θυμηθούμε ότι, στη λαϊκή σκέψη, ο Ηρακλής είχε τη φήμη ακούραστου εραστή και υπερπροικισμένου επιβήτορα, ικανού να διακορεύσει, σε μια μόνο νύχτα, πενήντα παρθένες και να κάνει ένα γιο σε κάθε μία (σε κάποιες και δίδυμα), σύμφωνα με όσα μας διηγούνται συγγραφείς όπως ο Απολλόδωρος, ο Πausanίας και άλλοι⁴².

Επιστρέφοντας στις επιγραφές που διακηρύσσουν την προστατευτική δύναμη του Ηρακλή, σοβαρή απόδειξη της δημοτικότητας και της διάδοσής της αποτελεί το γεγονός ότι αυτές οι επιγραφές, όπως και άλλες ίδιες ή παρόμοιες, μαρτυρούνται σε διάφορους τόπους της κεντρικής και της ανατολικής Μεσογείου, από τη Γέλα, στη Σικελία, ή την Πομπηία, έως τη Θάσο ή τα Μύλασα της Καρίας, στα νοτιοδυτικά της σημερινής Τουρκίας, και ακόμη σε περιοχές του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, όπως το Κουρδιστάν, σε χρονικό διάστημα που εκτείνεται από τα τέλη του 4ου αιώνα π. Χ. έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή⁴³. Ωστόσο, εκτός από την

Guarducci 1974: 326 κ.εξ.· Mangano 2005. Μπορεί να δει κανείς στην πρόσοψη του ίδιου σπιτιού μια εικόνα του ροπάλου του Ηρακλή μαζί με το ανάγλυφο ενός φαλλού, Bruneau 1964: 160 και Χατζηδάκης 2003: 290. Επίσης η εικόνα του μωρού Ηρακλή να πνίγει τα φίδια χρησιμοποιούνταν ως φυλαχτό για το μάτιασμα, όπως βλέπουμε, για παράδειγμα, σε ένα αποτροπαϊκό ψηφιδωτό ρωμαϊκής εποχής από την Αντιόχεια (πρβ. Faraone 2013: 92-97) ή σε διάφορες τοιχογραφίες της Πομπηίας και του Ηρακλείου (πρβ. Corolini 2001: 73-75).

⁴⁰ Βλ. Bulard 1926: 224-244 (Δήλος)· Corolini 2001 (Πομπηία και περιοχή του Βεζούβιου).

⁴¹ Βλ. Henderson 1991: 123· Adams 1990: 34.

⁴² Πρβ. Pausanias, IX 27.6-7· Διόδωρος Σικελιώτης, IV 29.3· Απολλόδωρος, II 4.10· βλ. την ερωτική σκηνή του Ηρακλή και της Ομφάλης (ή μιας Νύμφης) σε ένα ρωμαϊκό ανάγλυφο του 1ου αι. μ.Χ. που φυλάσσεται –αλλά δεν εκτίθεται– στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης (accession number RES.08.34d: <https://collections.mfa.org/objects/151119>). Σύμφωνα με τον Chaniotis 2018: 19 «Heracles, Alexander's mythical ancestor, allegedly did three things during his wanderings: he accomplished deeds that seemed impossible; he slept with virgins; and he founded cities». Αυτή η σεξουαλική φήμη του ήρωα, ο οποίος, σύμφωνα με τη μυθολογία, είχε ένα μακρύ κατάλογο από ερωμένες (και εραστές), μας επιτρέπει να εξηγήσουμε την *CIL* IV 5213, μια επιγραφή που ανακαλύφθηκε στην Οικία της Εκατονταετηρίδας της Πομπηίας (IX 8, 6) μαζί με μια τοιχογραφία που αναπαριστά τον Φιλοκτήτη με ένα ραβδί, δεδομένου ότι, εάν κρίνουμε από αυτό που λέει το χάραγμα (filius salax, / quot tu muliero/rum difutuisti, δηλαδή «Λάγνε μου γιε, πόσες γυναίκες έχεις αποπλανήσει!»), ο συγγραφέας της θα μπέρδευσε τον Φιλοκτήτη με τον Ηρακλή: πρβ. Varone 2002: 68, σημ. 91.

⁴³ Στις επιγραφές που παραθέσαμε πιο πάνω, μπορούν να προστεθούν: SEG 40.353 'Ηρακλής ένθάδε κα- | τοικεῖ μηδὲν εἰσίτ[ω κα]- | κόν (Καρυές(-)Αράχωβα Λακωνίας), χωρίς χρονολόγηση· σε μια μαρμαρίνη πλάκα, κάτω από ένα ανάγλυφο γυμνής γυναίκας που κρατάει κουκουναίρι και «κάνθαρον»· IG XII.8 687 'Ηρακλής | ένθάδε | κατοικεῖ (Θάσος, 4ος-3ος αι. π.Χ.· σε υπέρθυρο)· *IMylasa* 343 ὁ τοῦ Διὸς | παῖς καλλι- | νεῖκος 'Ηρακλή | ένθάδε κατοικεῖ | μηθὲν εἰ- | σίτω κακό[ν] (Μύλασα, χωρίς χρονολόγηση· πάνω σε ένα βωμό)· *ISide* 170 [Ἡρακλή | ένθα κατοικεῖ | [μηδὲν εἰσίτω κα]κόν (Σίδη, χωρίς χρονολόγηση· σε υπέρθυρο). Βλ. Robert 1965· Merkelbach 1991: 41, σημ. 1· Giannobile 2006: 353 κ.εξ.· Faraone 2013: 87, σημ. 6· Faraone 2017: 66, σημ. 16. Ας προστεθεί επίσης η επιγραφή που συνέλεξαν οι Bernard & Salviat 1962: 608 κ.εξ. (nº 23): 'Ηρακλής ένθαδε

εγχάρακτη καταγραφή της, η συγκεκριμένη επιγραφή παραδόθηκε επίσης σε διάφορες λογοτεχνικές πηγές της ρωμαϊκής εποχής και της ύστερης αρχαιότητας, που την αναφέρουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση.

Δίχως αμφιβολία η σημαντικότερη λογοτεχνική μαρτυρία της επιγραφής αυτής βρίσκεται στην επιστολή που, με τον αριθμό 36, συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή των επιστολών που αποδίδονται στον Διογένη τον Σινωπέα (αλλά είναι εμφανώς ψευδεπίγραφες) και συνέλεξε το Hercher, με λατινική μετάφραση, στην έκδοσή του *Epistolographi graeci*⁴⁴. Στην επιστολή αυτή, η σύνταξη της οποίας χρονολογείται με σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα τον 2ο αι. μ.Χ.⁴⁵, ο υποτιθέμενος συγγραφέας της, ο Διογένης ο κυνικός, διαβεβαιώνει ότι είδε στην Κύζικο, στη νότια ακτή της Προποντίδας, «ἐπί τινος θύρας ἐπιγεγραμμένον τὸ ἱαμβεῖον» που συμπίπτει με την πλήρη εκδοχή της αποτροπαϊκής λογοτυπικής διατύπωσης που είδαμε πριν στην επιγραφή της Πομπηίας (CIL IV 733):

ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς
ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσὶτω κακόν.

Ο Διογένης ρωτά ένα περαστικό ποιος μένει εκεί και, μόλις εκείνος του απαντά ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο φαύλο, αστειεύεται και λέει ότι σε αυτόν θα μπορούσε να τεθεί σε ισχύ η ρήση και «ἐαυτῶ τὴν θύραν ἀποκλειῖσθαι», δηλαδή γκρεμίζει τα θεμέλια του ίδιου του σπιτιού του όταν βάζει μια τέτοια φράση στην πόρτα του. Όμως λίγο αργότερα βρίσκουν την επιγραφή και σε άλλο ένα σπίτι γειτονικό και, μόλις του λέει ο συνοδός του ότι εκεί μένει ένας φοροεισπράκτορας, ο Διογένης τον ρωτά με σαρκαστικό τόνο εάν την επιγραφή την βάζουν μόνο στις πόρτες των κακῶν ή και στων τιμίων («ταύτην οὖν αἱ τῶν πονηρῶν» ἔφην «θύραι μόνον ἔχουσι τὴν ἐπιγραφὴν ἢ καὶ τῶν σπουδαίων;»: 36, 2). Η συζήτηση που επακολουθεί, στην οποία ο Διογένης χρησιμοποιεί την ειρωνική και δηκτική τυπική διαλεκτική μέθοδο των *διατριβῶν* του, καταλήγει στο συμπέρασμα, στο τέλος της επιστολής, ότι θα έπρεπε να σβηστεί το όνομα του Ηρακλή από την επιγραφή και να αντικατασταθεί από το όνομα της Δικαιοσύνης ή τουλάχιστον, όπως προτείνει ο γείτονας και παραδέχεται και ο Διογένης, να προσθέσουν αυτό το τελευταίο μαζί με το όνομα του ήρωα.

Και άλλα κείμενα, περισσότερο ή λιγότερο μεταγενέστερα, παραδίδουν διάφορες εκδοχές του ανέκδοτου του Διογένη με το οποίο ξεκινά η επιστολή και αναφέρουν την επιγραφή στην πλήρη ή τη σύντομη μορφή της. Έτσι, στο 6ο βιβλίο

κατοι]- | κεῖ· μηθὲν εἰσὶτω | κακόν (Θάσος, 3ος-4ος αι.: σε υπέρθυρο). Βρίσκουμε πιθανώς την αρχή της ίδιας λογοτυπικής διατύπωσης στο IG XII *suppl.* 424 ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνει- | κος ὁ Ἡρακλῆ[ς] (Θάσος, ὕστερη εποχή· εγχάραξη στο Ωδεῖο), ὅπως και σε μια ἄλλη επιγραφή που βρέθηκε πάνω σε ἓνα ταφικό μνημεῖο στην Αλεξάνδρεια (εἰσιῶν | εὐτύχι, | Ἡρακλῆς...), στην οποία, σύμφωνα με τον Robert 1949: 157, θα εἶχαμε «un souhait de bonne entrée (...) suivi du début de la formule apotropaïque Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ».

⁴⁴ Hercher 1873: 235-258 (n° 36 στις σελ. 249-251). Πιο πρόσφατα, το *corpus* επιστολῶν του Ψευδο-Διογένη εκδόθηκε επίσης από τους Malherbe 1977: 91-183 (n° 36 στις σελ. 148-153), με αγγλική μετάφραση και ελαφρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την έκδοση του Hercher· Giannantoni 1990: 423-464 (n° 36 στις σελ. 448-452), με ευμέγεθες κριτικό και βιβλιογραφικό υπόμνημα· Müseler 1994: 1-79 (n° 36 στις σελ. 52-57) –το κείμενο που ακολουθούμε–, με γερμανική μετάφραση και εξίσου καλό κριτικό υπόμνημα. Ἄλλη αξιοσημείωτη μετάφραση είναι η ισπανική του Martín García 2008: 391-429 (n° 36 στις σελ. 414-417). Για σχολιασμό της επιστολής 36, βλ. Weinreich 1914: 8-18.

⁴⁵ Βλ. Malherbe 1977: 17· Martín García 2008: 389.

του Βίοι καὶ γυνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων του Διογένη Λαέρτιου συναντάμε δύο παραλλαγές: μία, στην οποία ο ιδιοκτήτης του σπιτιού είναι νιόπαντρος και ο τελικός αφορισμός λοξοδρομεί προς τον μισογυνισμό⁴⁶, και μια άλλη, στην οποία το υποκείμενο είναι ένας μοχθηρός ευνούχος και η επιγραφή περιορίζεται στην τελευταία φράση σε προστακτική⁴⁷. Μια ενδιάμεση παραλλαγή, στην οποία ο ιδιοκτήτης του σπιτιού είναι απλά ένας μοχθηρός και από την επιγραφή εξαλείφεται μόνον η αναφορά «ὁ τοῦ Διὸς παῖς», βρίσκουμε σε ένα έργο ίσως σύγχρονο ή λίγο προγενέστερο του έργου του Διογένη Λαέρτιου, τους Στρωματεῖς του Κλήμεντα του Αλεξανδρέως⁴⁸, από όπου πιθανώς την πήρε δυο αιώνες αργότερα ο Θεοδώρητος Κύρου, ο οποίος ακολουθεί σχεδόν κατά γράμμα το χωρίο του Κλήμεντα, συμπληρώνοντας ωστόσο το κείμενο της επιγραφής⁴⁹.

Μολονότι δεν φαίνεται να υπήρχε λειτουργική διαφορά ανάμεσα στην πλήρη και τη σύντομη εκδοχή της επιγραφής, αυτό που προπαντός μας ενδιαφέρει να υπογραμμίσουμε τώρα είναι ότι η τελευταία συζήτηση που αφηγείται η επιστολή του Ψευδο-Διογένη μας πληροφορεί επίσης *en passant* ότι ήταν πολύ διαδεδομένη η συνήθεια να γράφουν τη φράση στις πόρτες των σπιτιών⁵⁰ για να προστατευθούν από «νόσον, πενίαν, θάνατον, τὰ τοιαῦτα» (36, 2), διότι, όπως σημειώνει ο γείτονας με τον οποίο διαλέγεται ο Διογένης, πρόκειται για μια ευεργετική επιγραφή, απαραίτητη και πολύ ευλαβική ή για ένα καλό οινικό («τίνα οὔν τις» εἶπεν, «ὦ Διόγενες, ἑτέραν ταύτης εὐφημοτέραν ποιήσαιτ' ἂν ἐπιγραφῆν;» «χρή γάρ» ἔφην «πάντως ἐπιγεγράφθαι τῇ θύρᾳ;» «πάνυ γε» εἶπεν: 36, 4), πράγμα το οποίο επίσης είναι από μόνος του ο ίδιος ο Ηρακλής (ὁ δὲ Ἡρακλῆς εὐφημον: 36, 6).

Μια ενδιαφέρουσα παραλλαγή αυτής της λογοτυπικής διατύπωσης του

---

⁴⁶ Διογένης Λαέρτιος, VI 50 νεογάμου ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν· ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ, μηδὲν εἰσὶτω κακόν, ἐπέγραψε [sc. Διογένης]: «μετὰ τὸν πόλεμον ἢ συμμαχία.» Μια άλλη παραλλαγή αυτής της μισογυνικής εκδοχής του ανεκδότου εμφανίζεται και στο *Gnomologium Vaticanum*, μια βυζαντινή συλλογή αφορισμών: *Gnomol. Vat.* 564 Ἄττική γυνὴ ἰδοῦσα γράμμα ἐπὶ θυρῶν μέλλοντος γαμεῖν· Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ· μηδὲν εἰσὶτω κακόν, εἶπεν· «νῦν οὔν ἢ γυνὴ οὐ μὴ εἰσελεύσεται.»

⁴⁷ Διογένης Λαέρτιος, VI 39 ευνούχου μοχθηροῦ ἐπιγράψαντος ἐπὶ τὴν οἰκίαν «μηδὲν εἰσὶτω κακόν,» «ὁ οὔν κύριος» ἔφη «τῆς οἰκίας ποῦ εἰσέλθῃ;» Αἰῶνες αργότερα, το κείμενο αυτό θα το συλλέξει επίσης, ανάμεσα στους αφορισμούς του Διογένη, η Ἰωνιάς του Αρσένιου Αποστόλη (σελ. 206 Walz), με τη μόνη διαφορά ότι γράφει «πονηροῦ» ἀντὶ γὰρ «μοχθηροῦ».

⁴⁸ Κλήμης Αλεξανδρεὺς, *Στρωμ.* VII 4, 26 ἀστείως πάνυ ὁ Διογένης ἐπὶ οἰκίᾳ μοχθηροῦ τινος εὐρῶν ἐπιγεγραμμένον· ὁ καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ· μηδὲν εἰσὶτω κακόν, «καὶ πῶς» ἔφη «ὁ κύριος εἰσελεύσεται τῆς οἰκίας;»

⁴⁹ Θεοδώρητος, *Θεραπ.* VI 20 οὔτω πάλιν οὔτος αὐτὸς [sc. Διογένης] ἐν οἰκίᾳ τινὸς μοχθηροῦ ἐπιγεγραμμένον εὐρῶν· ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ· μηδὲν εἰσὶτω κακόν, «καὶ πῶς» ἔφη «ὁ κύριος εἰσελεύσεται τῆς οἰκίας;» Ὅπως προτείνει ο Sternbach στην έκδοση του *Gnomologium Vaticanum*, στο σχόλιό του για το χωρίο που παραθέσαμε παραπάνω, είναι πιθανόν η συμπλήρωση του κειμένου της επιγραφής του χωρίου αυτού να είναι έργο κάποιου αντιγραφέα και όχι του ίδιου του Θεοδώρητου.

⁵⁰ Το κείμενο της επιστολής μοιάζει να υπαινίσσεται ότι η φράση θα γραφόταν μόνο πάνω στις πόρτες των σπιτιών ιδιωτών, όχι της πόλης (διὰ τί ... οὐχὶ ταῖς πύλαις ἐπεγράψατε αὐτὸ ταῖς τῆς πόλεως, ἀλλὰ ταῖς οἰκίαις: 36, 2), όμως το βέβαιο είναι ότι μετράμε πολυάριθμα παραδείγματα που μαρτυρούν πῶς αναπαρίστατο ο Ηρακλής (με μια εικόνα ή με επίκληση μέσω μιας επιγραφής) και στις εισόδους δημοσίων κτηρίων και των πόλεων (πρβ. Corralini 2001: 114 κ.εξ.: Hercules Anterortanus). Για να δώσουμε ένα μόνο παράδειγμα, ας παραθέσουμε μια επιγραφή που προέρχεται από την ιωνική πόλη Ερυθρές, στην οποία ονομάζονται διάφοροι θεοί –ανάμεσά τους και ο Ηρακλής «καλλίνικος»– ως «ταῖς ἐν τῷ πυλῶνι» (*IERYth.* 207), δίχως αμφιβολία διότι λατρεύονταν σε μία πύλη της πόλης (πρβ. Sokolowski 1955: 79).

καλού οιωνού συναντάμε σε μια μαγική συνταγή για ευημερία σπιτιού ή επιχείρησης που σώζεται στον παρισινό πάπυρο *Supplementum magicum* 574 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, που χρονολογείται γύρω στο πρώτο μισό του 4ου αι. (*PMag* IV 2359-2373). Πρόκειται για μια μαγική πρακτική που συνίσταται στο να πλάσει κανείς από κερί ένα αγαλμάτιο του Ερμή με το κηρύκειο στο αριστερό χέρι και ένα σάκο στο δεξί⁵¹ και να βάλει στο εσωτερικό του έναν πάπυρο, στον οποίο πρέπει να γράψει ένα μαγικό όνομα και στη συνέχεια μια σύντομη ικεσία: «χαιωχεν ουτιβιλμενουωθ ατραυιχ, δός πόρον καί πράξιν τῷ τόπω τούτῳ, ὅτι Ψεντεβηθ ἔνθαδε κατοικεῖ» (*PMag* IV 2365-2367). Ὅπως εξηγεί Faraone, «The papyrus chit to be inserted into the wax statuette of Mercury [...] imitates the form of the Kallinikos inscription (“Do X, because Y lives here!”), but names *Psen-te-beth* as the supernatural occupant, an Egyptian phrase that means “son of the female falcon” and is an epithet of Thoth, a god often assimilated to Hermes and Mercury. The logic seems to be as follows: the prayer asks one supernatural force (*Chaiochen outibilmenouoth atrauich*) to grant profit and production to the house, because the Son of the Female Falcon, *i.e.*, Thoth-Hermes, is living there. Here, then, [...] our PGM recipe for a traditional Mercury statue shows a concern to equate this Roman talisman with gods drawn from two different cultural traditions: Greek Herakles and Egyptian Thoth»⁵². Αλλάζει ο θεός, λοιπόν, αλλά η λογοτυπική διατύπωση και ο ρόλος της παραμένουν.

Ας επικεντρωθούμε τώρα στις ακόλουθες επιγραφές, όλες τους χριστιανικές και αρκετά μεταγενέστερες, μεταξύ του τέλους του 3ου αιώνα και των αρχών του 4ου:

Hic Deus (h)a- αϞω -bitat⁵³

Hic Deus C(h)r[i]stus (h)ic
(h)abit[at? Spiritus sancti? ---]⁵⁴

αϞω
[Ιη]σοῦς ὁ Χ(ριστὸς) τοῦ Θεοῦ υἱὸς
ἐνθάδε κατοικ(εῖ) | [μ]ηδὲν ἐσίτω κακόν.
Ἰορδάνης. Ϟ | βοήθι.⁵⁵

Ϟ Ὁ Θεοῦ παῖς, Θεὸς Χριστὸς
ἐνθάδε Ϟ κατοικεῖ. ΑϞΩ· μηδὲν
εἰσείτω κακόν.⁵⁶

⁵¹ Ὅπως η εικόνα του ιθυφαλλικού Ερμή στον παρακείμενο φούρνο της Οικίας των Αγνών Εραστῶν, στην Πομπηία, την οποία παραθέσαμε: βλ. ανωτ., σημ. 23.

⁵² Faraone 2017: 67.

⁵³ *ILCV*, 1902B: ανακαλύφθηκε στην τοποθεσία Henchir Gabel Haminat Beida της Αλγερίας, σε υπέρθυρο.

⁵⁴ *AE*, 1991, 1737: προέρχεται από την τοποθεσία Abiod-Medjadja της Αλγερίας· 5ος αι. μ.Χ.

⁵⁵ *IGLS*, VII 4050: ανακαλύφθηκε στην τοποθεσία Saisaniye της Συρίας· στο κέντρο έχει το σχέδιο ενός σταυρού που περιβάλλεται από δύο παγώνια, τα οποία συνήθως ήταν σύμβολο αθανασίας, όμως ο Mercati 1923: 182 απορρίπτει με ισχυρά επιχειρήματα ότι πρόκειται για επιτύμβια επιγραφή.

⁵⁶ *IGLS*, XIII.2 9927: προέρχεται από την τοποθεσία Namr al-Hawa της Συρίας.

✠ Ἰησοῦς) ὁ Ναζωρεῶς,
ὁ ἐκ Μαρίας γεννε-
θίς, ὁ υ(ιὸς) τοῦ θεοῦ, ἔνθα
κατοικί· μὶ ἔστω ὄδε
[κακόν]. ἐτελ(έσθη) τοῦ ἐξφ' ἔτους. ✠⁵⁷

✠ Ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς
Χριστός, ὁ Υἱὸς (καὶ) Λόγος τ(ο)ῦ
θεοῦ, ἐνθάδε | κατοικεῖ· μηδὲν
ἰσίτω κακόν. κτίσθη μη(νὶ) Λώ(ο)υ,
ἰνδ(ικτιῶνος) β', τ(ο)ῦ ἐλω' ἔτους. |
✠ ἐν ὀνόματι Πατρὸς, Υἱοῦ (καὶ)
Ἁγίου | Πνεύματος ἔκτισ(εν)
Ἰωάννης Δόμνου.⁵⁸

Εκτός από το ότι στην πλειονότητά τους οι επιγραφές αυτές είναι γραμμένες στα ελληνικά⁵⁹, τα μόνα που αλλάζουν σε σχέση με τα προηγούμενα κείμενα είναι δύο πράγματα: πρώτον, αντί να είναι η «Felicitas» ή ο «Bonus deus» ή ο «Ηρακλής» ή ο «Θοθ/Ερμής» η θεότητα που εγγυάται προστασία και ευημερία τώρα είναι ο «Χριστός», δηλαδή ο θεός των χριστιανών, η λατρεία του οποίου ήταν ήδη αρκετά διαδεδομένη εκείνη την εποχή στο μεγαλύτερο μέρος της Αυτοκρατορίας, αν και η διαδικασία του εκχριστιανισμού και του συγκρητισμού των αρχαίων παγανιστικών θρησκευτικών πεποιθήσεων θα αργούσε ακόμη αιώνες για να ολοκληρωθεί. Όπως είναι γνωστό, σε αυτή τη διαδικασία συγκρητισμού το σημείο του σταυρού σιγά-σιγά αντικατέστησε βαθμιαία το σημείο του φαλλού, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τους φαλλικούς πεσσούς του τύπου των ερμείων στηλών, που θα έδιναν τη θέση τους με τον καιρό στα κλασικά «humilladeros» ή «cruceros», όπως ονομάζονται στα ισπανικά, που διαδόθηκαν σε όλη τη μεσαιωνική Ευρώπη και, ακόμη και σήμερα, είναι πολύ συχνά σε χώρες όπως η Ισπανία, προπαντός στην περιοχή της Γαλικίας. Γι' αυτό δεν πρέπει να μας παραξενεύει το ότι (και αυτή είναι η δεύτερη αλλαγή σε σχέση με τις αρχαιότερες επιγραφές) στην πλειονότητα αυτών των χριστιανικών επιγραφών εμφανίζεται το σημείο του σταυρού στην αρχή, στη μέση ή στο τέλος. Διότι, πριν να υιοθετηθεί από τον Χριστιανισμό ως λατρευτικό σύμβολο, ο σταυρός χρησιμοποιήθηκε με ρόλο αποτροπαϊκό σε σπίτια, ναούς και τύμβους, για να προστατεύει τον χώρο και τους ενόικους του από τα κακά πνεύματα⁶⁰. Αργότερα, με την εμφάνιση και την επέκταση του Χριστιανισμού, ο Χριστός (και κάποιες φορές, με ελαφρές διαφοροποιήσεις στη λογοτυπική διατύπωση, και άλλες ιερές μορφές της νέας θρησκείας, όπως ο Αβραάμ ή ο άγιος

⁵⁷ *IGLS*, II 424: προέρχεται από την τοποθεσία Refāde της Συρίας, κοντά στην Αντιόχεια· έτος 516-517 μ.Χ.

⁵⁸ *IGLS*, IV 1579: ανακαλύφθηκε στη θύρα μιας εκκλησίας στην περιοχή Herāke της Συρίας, στην περιοχή της Απάμειας· έτος 523-524 μ.Χ.

⁵⁹ Για αυτές και άλλες χριστιανικές επιγραφές με παρόμοιες διατυπώσεις, βλ. Weinreich 1914: 15-17· Mercati 1923· Gutfel & Ecker: 2013: 168.

⁶⁰ Πρβ. Mercati 1923· Varone 1979: 32 κ.εξ.

Φωκάς)⁶¹ θα αναλάβει τον ρόλο του Ηρακλή στην αποτροπαϊκή λογοτυπική διατύπωση, η οποία ωστόσο θα παραμείνει τουλάχιστον έως τον 6ο αι. Αυτό το συγκεκριμένο γεγονός έχει υπογραμμιστεί από διάφορους μελετητές⁶², όπως και οι ομοιότητες γενικά ανάμεσα στη μορφή του Ηρακλή και τη μορφή του Χριστού, τις οποίες είχαν ήδη επισημάνει ακόμη και οι ίδιοι οι Πατέρες της Εκκλησίας⁶³. όμως μέχρι σήμερα, απ' όσο ξέρουμε, κανένας μελετητής δεν είχε προσθέσει ότι η αλλαγή έγινε και στο σύμβολο του ροπάλου του Ηρακλή: πρώτα αφομοίωσε –ή αντικατέστησε– τον φαλλό, τουλάχιστον από τον 2ο αι. μ.Χ., όπως είδαμε, και τέλος αντικαταστάθηκε από τον σταυρό και/ή άλλα σύμβολα της μορφής του Χριστού (χριστόγραμμα, άλφα και ωμέγα κτλ.)⁶⁴, που όμως εξακολούθησαν να διατηρούν, μαζί με την παγανιστική λογοτυπική διατύπωση, τον ίδιο αποτροπαϊκό και προστατευτικό ρόλο.

Με άλλα λόγια, τα άτομα που έφτιαξαν τις επιγραφές αυτές, όχι μόνο διατήρησαν την παραδοσιακή αποτροπαϊκή λογοτυπική διατύπωση, αντικαθιστώντας το «Ήρακλῆς» ή το «Felicitas» ή στιδήποτε άλλο με το «Χριστός»⁶⁵, αλλά άλλαξαν και τον φαλλό ή το ρόπαλο του Ηρακλή με τον χριστιανικό σταυρό, προσπαθώντας, χωρίς αμφιβολία, να πετύχουν με αυτόν τα ίδια αποτελέσματα που υποτίθεται ότι πετύχαινε ο παγανιστικός φαλλός. Σε τελική ανάλυση, το ζητούμενο –που δεν ήταν άλλο από το προστατευθούν από το κακό– ήταν το ίδιο, τόσο στην πινακίδα της Πομπηίας που είδαμε πριν, όσο και σε πινακίδες άλλου τύπου και άλλης εποχής, αρκετά πιο κοντινής σε εμάς. Αυτές, με τη λογοτυπική διατύπωση, στα ισπανικά, «Dios bendiga cada rincón de esta casa» (δηλαδή «ο Θεός να ευλογεί κάθε γωνία αυτού του σπιτιού»), ή απλώς «Dios guarde esta casa» («ο Θεός να φυλάει αυτό το σπίτι») ή κάτι παρόμοιο, συνήθως τις βλέπαμε μέχρι πρότινος να κρέμονται στην είσοδο κάποιων σπιτιών, τουλάχιστον στην Ισπανία. Μπορούμε να φανταστούμε ότι υπήρχε και μια παρόμοια συνήθεια στην Ιταλία του 13ου-14ου αι., διότι στο *Η ζωή του Καστρούτσο Καστρακάνι από τη Λούκα*, που έγραψε ο Μακιαβέλι το 1520 και συμπεριέλαβε στο τέλος του έργου του *Διατριβές για τα πρώτα δέκα βιβλία της*

⁶¹ Αβραάμ ὡδε κατοικεῖ, ὁ ἅγιος Φωκάς ὡδέ ἐστίν, *Christus hic est*, Ἰησοῦς ὡδε, Χριστὸς μεθ' ἡμῶν, κλπ.: για παραπομπές, βλ. Weinreich 1914: 16-18· Mercati 1923: 179-183· Robert 1965: 266-268· Engemann 1975: 43· Merkelbach 1991: 43· Manganaro 2005: 16· Faraone 2009: 231· Gutfel & Ecker 2013: 168.

⁶² Τουλάχιστον από τους Weinreich 1914 και Mercati 1923· επίσης Robert 1965 και Engemann 1975· πιο πρόσφατα, Merkelbach 1991 ή Manganaro 2005.

⁶³ Βλ. Simon 1955: 36 κ.εξ. και 67-71 και πρόσφατα Bermejo Rubio 2018: 395-397· για μια σύντομη περίληψη της χρήσης *pro domo sua* του ελληνορωμαϊκού μύθου του Ηρακλή στους χριστιανούς συγγραφείς του 2ου-4ου αι., βλ. Bouchard 2008. Ο παραλληλισμός ανάμεσα στον Ηρακλή και τον Χριστό παρατηρείται αρκετά στο πεδίο της εικονογραφίας, όπου μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι αναπαραστάσεις των θαυμάτων του Χριστού στη χριστιανική τέχνη, ιδιαίτερα του 2ου-4ου αι., αντιστοιχούν κατά τρόπο αξιοσημείωτο με τις παγανιστικές αναπαραστάσεις των άθλων του Ηρακλή, όπως για παράδειγμα στη διακόσμηση των κατακομβών της *Via Latina* στη Ρώμη ή στα ανάγλυφα πολυάριθμων χριστιανικών σαρκοφάγων της εποχής· βλ. Simon 1955: 117· Bermejo Rubio 2018: 397.

⁶⁴ Το «crismon» ή χριστόγραμμα X , που περιέχει τα δυο πρώτα γράμματα του ονόματος του Χριστού (ένα Χ και ένα Ρ τοποθετημένο από πάνω του), θα έχει ισχυρή παρουσία στη γλυπτική από τον 4ο αι. και εξής, προπαντός σε σημεία που παραδοσιακά συνδέονται με την καλή τύχη, όπως τα υπέρθυρα σπιτιών, εκκλησιών ή άλλων δημοσίων κτηρίων· βλ. Prentice 1906: 138· Trzcionka 2007: 109· Elliot 2017: 108.

⁶⁵ Βλ. Weinreich 1914: 18· Guarducci 1974: 329· Iglesias Zoido 1993: 205· Gutfel & Ecker 2013: 168. Γενικά, για τις κλασικές παγανιστικές λογοτυπικές διατυπώσεις προστασίας και τις χριστιανικές τους προσαρμογές, βλ. Robert 1965 και Engemann 1975.

Ιστορίας του Τίτου Λίβιου, αποδίδει στον ιταλό *condottiero* (που έζησε μεταξύ 1281 και 1328) το επόμενο ανέκδοτο, που βασίζεται πασιφανώς στον κλασικό αφορισμό που αποδίδεται στον Διογένη τον κυνικό, όπως είδαμε παραπάνω⁶⁶: «Vedendo che uno aveva scritto sopra alla casa sua in lettere latine, che Dio la guardasse dai cattivi, disse: E bisogna che non vi entri egli»⁶⁷. Είναι πολύ πιθανό, επομένως, να υπάρχουν ή να υπήρξαν και σε άλλες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης ή της Μεσογείου παρόμοιες συνήθειες που να μπορούν να αναχθούν, σε τελευταία ανάλυση, στην αποτροπαϊκή λογοτυπική διατύπωση που μελετήσαμε στο παρόν άρθρο, όμως την ερώτηση αυτή θα πρέπει να την αφήσουμε για μια μελλοντική εργασία.

Βιβλιογραφία

- Adams, J. N. (1990). *The Latin Sexual Vocabulary*, Duckworth, London (3η ανατύπωση με addenda et corrigenda· αρχική έκδ. 1982, The Johns Hopkins University Press, Baltimore).
- Alvar Nuño, A. (2012). *Envidia y fascinación. El mal de ojo en el Occidente romano*, Universidad de Huelva Publicaciones, Huelva.
- Bermejo Rubio, F. (2018). *La invención de Jesús de Nazaret. Historia, ficción, historiografía*, Siglo XXI, Madrid.
- Bernard, P. & Salviat, F. (1962). “Inscriptions de Thasos”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 86.2, σελ. 578-611.
- Bouchard, I. (2008). *Hercule à la défense du Christianisme. L’utilisation du mythe d’Hercule dans les ouvrages chrétiens entre les IIe et IVe siècles*, διπλωματική εργασία Μάστερ, Université Laval.
- Bruneau, P. (1964). “Apotropaia déliens. La massue d’Héraclès”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 88.1, σελ. 159-168.
- Bulard, M. (1926). *La religion domestique dans la colonie italienne de Délos, d’après les peintures murales et les autels historiés*, De Boccard, Paris.
- Cantarella, E. & Jacobelli, L. (1998). *Pompei. I volti dell’amore*, Mondadori, Milano.
- Chanotis, A. (2018). *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian (336 BC – AD 138)*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Clarke, J. R. (2003). *Sexo en Roma, 100 a.C. - 250 d.C.*, Editorial Oceano, Barcelona.
- Coralini, A. (2001). *Hercules domesticus. Immagini di Ercole nelle case della regione vesubiana (I secolo a.C. - 79 d.C.)*, Electa Napoli, Napoli.
- De Caro, S. (2000). *Il gabinetto segreto del Museo Archeologico Nazionale di Napoli*, Electa Napoli, Napoli.
- Deonna, W. (1938). *Exploration Archéologique de Délos*, 18. Le mobilier délien, De Boccard, Paris.
- Engemann, J. (1975). “Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike”, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18, σελ. 22-47.

⁶⁶ Διογένης Λαέρτιος, VI 39· πρβ. ανωτ., σημ. 47.

⁶⁷ Το παραθέτει ο Weinreich 1914: 11, σημ. 1· για το ιταλικό κείμενο, ακολουθούμε την έκδοση του Nicolò Bettoni, Μιλάνο, 1824, σημ. 280.

- Elliot, J. H. (2016). *Beware the Evil Eye. The Evil Eye in the Bible and the Ancient World*. Volume 2: Greece and Rome, Cascade Books, Eugene, OR.
- (2017). *Beware the Evil Eye. The Evil Eye in the Bible and the Ancient World*. Volume 3: The Bible and Related Sources, Cascade Books, Eugene, OR.
- Faraone, Ch. A. (2013). "Heracleian Labors on Ancient Greek Amulets: Myth into Magic or Magic into Myth?", in E. Suárez de la Torre & A. Pérez Jiménez (eds.), *Mito y magia en Grecia y Roma*, Libros Pórtico, Barcelona, σελ. 85-120.
- (2017). "Protective Statues for Home and Workshop. The Evidence for Cross-Cultural Contact in the Greek Magical Papyri", in S. Crippa & E. M. Ciampini (eds.), *Languages, Objects, and the Transmission of Rituals. An Interdisciplinary Analysis on Ritual Practices in the Graeco-Egyptian Papyri (PGM)*, Edizioni Ca' Foscari, Venezia, σελ. 59-78.
- Gall, H. von (2011). "Karafto caves", in *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XV, Fasc. 5, σελ. 533-536.
- García y García, L. (2016). "Hic habitat felicitas. Un rilievo di travertino e il Lupanare di Pompei", in M. E. García Barraco, *Hic habitat felicitas. Ospitalità e intrattenimento erotico nel Foro Romano*, Arbor Sapientiae Editore, Roma, σελ. XIII-XXVII.
- García y García, L. & Jacobelli, L. (2001). *Louis Barré, Museo Segreto. With a facsimile edition of Herculaneum et Pompéi. Recueil général des peintures, bronzes, mosaïques... (1877)*, Marius Edizioni, Napoli.
- Giannantoni, G. (1990). *Socratis et socraticorum reliquiae*, vol. II, Bibliopolis, Napoli.
- Giannobile, S. (2006). "Malanni fisici e malanni spirituali nelle iscrizioni magiche tardoantiche", in R. Marino, C. Mole & A. Pinzone (eds.), *Poveri ammalati e ammalati poveri. Dinamiche socio-economiche, trasformazioni culturali e misure assistenziali nell'occidente romano in età tardoantica*. Atti del Convegno di Studi Palermo, 13-15 ottobre 2005, Edizioni del Prisma, Catania, σελ. 335-363.
- Grant, M. & Mulas, A. (1975). *Eros in Pompeii: The Secret Rooms of the National Museum of Naples*, William Morrow, New York.
- Guarducci, M. (1974). *Epigrafia greca. III. Epigrafi di carattere privato*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma.
- Gutfeld, O. & Ecker, A. (2013). "'Jesus is Here'": An Ancient Greek Inscription from Khirbet Beit Loya", in L. D. Chrupcala (ed.), *Christ is here! Studies in biblical and Christian archaeology in memory of Michele Piccirillo*, Edizioni Terra Santa, Milano, σελ. 167-174.
- Guzzo, P. G. & Scarano Ussani, V. (2000). *Veneris figurae. Immagini di prostituzione e sfruttamento a Pompei*, Electa Napoli, Napoli.
- Χατζηδάκης, Π. Ι. (2003). *Δήλος, Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση*, Αθήνα.
- Henderson, J. (1991). *The Maculate Muse. Obscene Language in Attic Comedy*, Oxford University Press, New York - Oxford (2η έκδ. με «a new preface and some necessary addenda, corrigenda, and retractanda» αρχική έκδ. 1975, Yale University Press, New Haven).
- Hercher, R. (1873). *Epistolographi graeci*, Didot, Paris.
- Iglesias Zoido, J. C. (1993). "Algunas apreciaciones sobre la lengua de las inscripciones griegas del ámbito privado: instrumenta domestica, cartas y epígrafes de la casa", *Anuario de Estudios Filológicos* 16, σελ. 195-206.

- Kastenmeier, P. (2001). "Priap zum Grube. Der Hauseingang der Casa dei Vettii in Pompeji", *Römische Mitteilungen* 108, σελ. 301-311.
- Malherbe, A. J. (1977). *The Cynic Epistles*, Scholar Press, Missoula, MT.
- Manganaro, G. (2005). "La mazza di Herakles", *Epigraphica* 67, σελ. 9-16.
- Martín García, J. A. (2008). *Los filósofos cínicos y la literatura moral serioburlesca*, Akal, Madrid.
- Mercati, S. G. (1923). "Sulle formule epigrafiche Christus hic est e Χριστὸς ἐνθάδε κατοικεῖ", *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* (serie III). Rendiconti 1, σελ. 175-183.
- Merkelbach, R. (1991). "Weg mit dir, Herakles, in die Feuershölle!", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 86, σελ. 41-43.
- Müseler, E. (1994). *Die Kynikerbriefe*, vol. II, Schöningh, Paderborn.
- Osanna, M. (2019). *Pompei. Il tempo ritrovato. Le nuove scoperte*, Rizzoli, Milano.
- Prentice, W. K. (1906). "Magical Formulae on Lintels of the Christian Period in Syria", *American Journal of Archaeology* 10.2, σελ. 137-150.
- Robert, L. (1949). "Bulletin épigraphique", *Revue des Études Grecques* 62, σελ. 92-162.
- (1965). "Échec au Mal", in *Hellenica, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*. Volume XIII, d'Aphrodisias à la Lycaonie, Maisonneuve, Paris, σελ. 265-271.
- Simon, M. (1955). *Hercule et le christianisme*, Les Belles Lettres, Paris.
- Sokolowski, F. (1955). *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, De Boccard, Paris.
- Trzcionka, S. (2007). *Magic and the Supernatural in Fourth Century Syria*, Routledge, London - New York.
- Varone, A. (1979). *Presenze giudaiche e cristiane a Pompei*, Società per lo Studio e la Divulgazione dell'Archeologia Biblica, Napoli.
- (2000). *L'erotismo a Pompei*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- (2007). "Las imágenes del sexo en Roma a través de Pompeya", in S. Celestino Pérez (ed.), *La imagen del sexo en la Antigüedad*, Tusquets Editores, Barcelona, σελ. 275-322.
- Varone, A. & Stefani, G. (2009). *Titulorum Pictorum Pompeianorum*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- Weinreich, O. (1914). *De diis ignotis observationes selectae*, Teubner, Dresden.

Το ιδεολογικό πλαίσιο και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί στη διαδικασία εδραίωσης του χριστιανισμού στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας¹

Γεώργιος Τερεζάκης^α

^α Μεταδιδακτορικός ερευνητής στο τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Ρουμελιωτάκη 14-Χανιά

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες η έρευνα έχει αποδώσει ένα σημαντικό αριθμό μελετών με αντικείμενο τη δράση των αδερφών Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας. Ο στόχος της συγκεκριμένης μελέτης είναι να διαφωτιστεί το ιδεολογικό πλαίσιο της εμπλοκής των Βυζαντινών σε ιεραποστολικές αποστολές στον υπό εξέταση χώρο, με γνώμονα τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρώμη και τα φραγκικά βασίλεια. Βασική όμως διαπίστωση είναι οι αδυναμίες που συνεπάγεται η αποσπασματικότητα των πηγών και κατ' επέκταση η συνακόλουθη φύση των συμπερασμάτων. Στη μέχρι τώρα επιστημονική παραγωγή, με άρθρα γύρω από ειδικότερα θέματα ή μέσα σε εκτενέστερες μελέτες, έχουν τεθεί ορισμένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η έρευνα. Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι εδώ δεν έχουν ισχύ οι απόψεις μερίδας σλαβολόγων, όπως οι E. Georgien και I. Bogdanov, οι οποίοι απέκλειαν την εμπλοκή των Βυζαντινών σε ιεραποστολικές δράσεις στους Σλάβους. Αντίθετα φαίνεται να επιβεβαιώνονται οι θέσεις των F. Dvornik, I. Dujčev, A. A. Ταχιάου και Κ. Νιχωρίτη περί συμμετοχής των Βυζαντινών, με δεδομένο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, καθώς και την εμπλοκή του φραγκικού κλήρου στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η ύπαρξη του περίφημου «σλαβικού σχεδίου» της Κωνσταντινούπολης μάλλον αποτελεί υπερβολή και μια εκ των υστέρων κατασκευή, με δεδομένη και την εκκωφαντική σιωπή μαρτυριών από την πλευρά του Βυζαντίου για τη δράση των δύο αδερφών, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 11^{ου} αιώνα.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις – κλειδιά: ιδεολογία, ιεραποστολή, σλαβικό σχέδιο, πολιτικοί ανταγωνισμοί, γλαγολιτικό αλφάβητο

Doi:

¹ Το θέμα αυτό πραγματεύθηκα αρχικά σε συντομότερη μορφή σε εισήγησή μου στο Διεθνές-Διαπολιτισμικό Ελληνορωσικό Συνέδριο (Ηράκλειο, 4-6 Νοεμβρίου 2016).

Abstract

In the last few decades Byzantine research has yielded a significant amount of general overviews and special focus studies that have shed light on the presence of Constantine-Cyril and Methodius in Great Moravia. This article attempts to illuminate the ideological motives of Byzantines, whether these emissions provided a convenient opportunity to expand Byzantine influence in Great Moravia, taking in consideration the rivalry between Constantinople, Rome and the Frankish kingdoms. But one fundamental weakness that everyone seems to agree upon is the fragmentary nature of sources and, consequently, conclusions. As scientific literature has already acknowledged, both in topic-specific articles and wider range studies, there are several inherent difficulties in researching these subjects. When studying the consolidation of Constantine –Cyril and Methodius in Great Moravia through the available sources, one can see that the old theories of E. Georgiev and I. Bogdanov, who totally rejected the involvement of Byzantines in Great Moravia, are no longer valid. What appears to have happened is that the emperor Michael III and the patriarch Photius saw an opportunity to expand byzantine influence, as F. Dvornik, I. Dujčev, A. A. Tachiaos and K. Nichoritis have suggested. On the other hand, the “Slavic plan” of Byzantium seems to be an exaggeration and a later ideological construction, taking in account the deafening silence of byzantine sources up until the end of the 11th c.

© 2020 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: ideology, emission, Slavic plan, political rivalry, Glagolitic alphabet

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της συγκεκριμένης μελέτης αποτελούν οι ιδεολογικές προεκτάσεις της δράσης των αδερφών Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας με γνώμονα αφενός τον διαρκώς αυξανόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα στα κέντρα της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης και αφετέρου την ανάδειξη των φραγκικών κρατών διαρκούντος του 9^{ου} αιώνα. Προς αυτή την κατεύθυνση σημαντική είναι η χρήση των σλαβικών βίων του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και του Μεθοδίου, ιδιαίτερα αν τους αντιπαραβάλλουμε με τις μαρτυρίες από άλλες σύγχρονες σλαβικές και λατινικές πηγές, ιδίως τις επιστολές των παπών Αδριανού Β' (867-872), Ιωάννη Η' (872-882) και Στέφανου Ε' (885-891), καθώς και άλλες αγιολογικές πηγές.

Σημείο εκκίνησης του υπό εξέταση προβληματισμού αποτελεί το ίδιο το αίτημα του Μοραβού ηγεμόνα Ραστισλάβου, το οποίο έχει διττό περιεχόμενο, αφού γίνεται με σαφήνεια λόγος για την αποστολή αφενός βυζαντινών επισκόπων και αφετέρου διδασκάλων ικανών, όπως εμφατικά δηλώνεται στο βίο του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, να διδάξουν το χριστιανισμό στη τοπική γλώσσα. Ο αποδέκτης του εν λόγω αιτήματος δεν ήταν άλλος από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', ζήτημα που θέτει το ρόλο της βυζαντινής κεντρικής εξουσίας στην οργάνωση και αποστολή ανάλογων ιεραποστολών.² Σύμφωνα με τον Jonathan Shepard, *η ιεραποστολική δράση ήταν στην ουσία η υπεράσπιση της ευλάβειας και της ανώτατης σοφίας του αυτοκράτορα*.³ Με άλλα λόγια επρόκειτο για μια προσπάθεια ανάδειξης της ιδεολογικής του υπεροχής έναντι όλων των άλλων ηγεμόνων. Εξάλλου, αυτό επιβεβαιώνεται από την απαντητική επιστολή του Μιχαήλ Γ' προς τον Ραστισλάβο, όπου αναφέρεται η εμπλοκή του βυζαντινού αυτοκράτορα στην αποστολή της βυζαντινής πρεσβείας προς τη Μοραβία την άνοιξη του 863. Εδώ τίθενται ερωτήματα σχετικά με τους στόχους της πρεσβείας, αν, δηλαδή, η μετέπειτα δράση των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου, ιδιαίτερα με την επινοήση του γλαγολιτικού αλφαβήτου, ήταν εκ των προτέρων σχεδιασμένη με στόχο την πολιτική αλλά και πολιτισμική πρόσδεση των Μοραβών στο βυζαντινό κράτος.

2. Ιστοριογραφική επισκόπηση

Ο Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος κάνει λόγο για μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος της εξωτερικής πολιτικής του Βυζαντίου, του επονομαζόμενου «σλαβικού σχεδίου». Υποστηρίζει ότι το Βυζάντιο θέλοντας να αποκτήσει επιρροή στην περιοχή και να ασκήσει πίεση στη Βουλγαρία ανταποκρίθηκε, δεδομένης και της αρνητικής στάσης του πάπα Νικολάου Α' σε σχετικό αίτημα που του είχε προηγουμένως υποβάλλει ο

² Αναστασίου Ε. Ι., Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου, (Μετάφρασις) Βίος Κλήμεντος Αχρίδος, Α.Π.Θ., *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής*, ΙΒ' (1968) 141, 153. Βλ. επίσης στο Kantor M., *The vita of Constantine and the vita of Methodius*, University of Michigan 1976.

³ Shepard J., Διαδίδοντας τον Λόγο του Θεού: Οι βυζαντινές ιεραποστολές, στο: Mango C. (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα 2006, 319.

Ρασισλάβος.⁴ Ο Francis Dvornik αν και δεν αρνείται την εμπλοκή του Βυζαντίου στην εδραίωση του χριστιανισμού στην υπό εξέταση περιοχή, θεωρεί, ωστόσο, ότι βήματα προς αυτή την κατεύθυνση είχαν γίνει και πριν από την έλευση των δύο αδερφών, όπως τεκμαίρεται από την εξέταση πρόσφατων αρχαιολογικών ευρημάτων, που σχετίζονται κυρίως με πετρόκτιστους ναούς, συνολικά δεκαέξι, οι οποίοι τοποθετούνται σε μια πρωιμότερη φάση.⁵ Από την άλλη, οι Emil Georgiev και Ivan Bogdanov, αποκλείουν κατηγορηματικά την εμπλοκή των Βυζαντινών σε ιεραποστολικές δράσεις στους Σλάβους.⁶

Μια πιο σαφή εικόνα προκύπτει από την εξέταση του ζητήματος της επινόησης της γλαγολιτικής γραφής, αν δηλαδή προϋπήρχε του αιτήματος του Ρασισλάβου προς τον Μιχαήλ Γ΄ ή αν προέκυψε ως απότοκο του εν λόγω αιτήματος. Χαρακτηριστικές ως προς το θέμα είναι οι απόψεις των Α. Α. Ταχιάου και Ivan Dujčev, αφού ο μεν πρώτος υποστήριξε ότι η αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία έθεσε στον Κωνσταντίνο-Κύριλλο το ζήτημα της προσαρμογής ενός ήδη εκπονηθέντος σλαβικού αλφαβήτου στη γλώσσα των Μοραβών,⁷ ενώ ο Ι. Dujčev θεωρεί ότι η προεργασία για την αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία έγινε από τον Κωνσταντίνο-Κύριλλο και τον Μεθόδιο στη μονή Πολυχρονίου, στον Όλυμπο της Βιθυνίας, πολύ πριν λάβουν την οποιαδήποτε εντολή από την κεντρική εξουσία.⁸ Ο Α. Α. Ταχιάος χρησιμοποιεί τη μαρτυρία του Βούλγαρου συγγραφέα του 15^{ου} αιώνα Κωνσταντίνου Κοστενέτσκι, προκειμένου να διατυπώσει τη θέση ότι ο Μιχαήλ Γ΄ έθεσε στη διάθεση του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου έναν ορισμένο αριθμό συνεργατών σλαβικής προέλευσης, και μάλιστα από την περιοχή του Ολύμπου της Βιθυνίας, απότοκο της σύνθεσης του τοπικού πληθυσμού.⁹ Περαιτέρω πληροφορίες προκύπτουν από τους σλαβικούς βίους των δύο αδερφών. Στο βίο του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου γίνεται λόγος για την απαντητική επιστολή του Μιχαήλ Γ΄ προς τον Ρασισλάβο όπου προκύπτει ότι η γλαγολιτική γραφή μόλις είχε επινοηθεί.¹⁰ Ωστόσο, στην ίδια πηγή γίνεται λόγος και για προηγούμενες απόπειρες των Βυζαντινών να επινοήσουν μια σλαβική γραφή, προσπάθεια που οριοθετείται χρονικά επί Μιχαήλ Β΄ του Τραυλού και επί Θεοφίλου. Στο βίο του Μεθοδίου αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος πρώτα επινόησε τη γλαγολιτική γραφή και στη συνέχεια αναχώρησε για τη Μεγάλη Μοραβία.¹¹ Αν και οι δύο βίοι υποστηρίζουν ότι η γλαγολιτική επινοήθηκε κατόπιν του αιτήματος του

⁴ Βλ. Ταχιάος Α. Α., *Κύριλλος και Μεθόδιος, Οι Αρχαιότερες Βιογραφίες των Θεσσαλονικέων Εκπολιτιστών των Σλάβων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, 19-20.

⁵ Βλ. σχετικά Dvornik Fr., «The significance of the Missions of Cyril and Methodius», *Slavic Review* 23/2 (June 1964), 195-211.

⁶ Georgiev E., *Kiril i Metodij, osnovopoložniči na slavjanskite literaturi*, Sofia, 1956· Bogdanov I., *Безсмъртни предтечи Кирил и Методий. Хиляда и сто години от разпространение на славянската писменост*, Sofia 1963.

⁷ Βλ. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 106.

⁸ Βλ. σχετικά Dujčev I., «Problèmes Cyrillomethodiens», *Byzantion* 37 (1967), 21-56.

⁹ Βλ. σχετικά Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 106.

¹⁰ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 223-224.

¹¹ Αναλυτικά για τους δύο βίους βλ. Χατζηλέεγκας Δ. Χ., *Η ιστορική εξέλιξη των πηγών για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο – τους διδασκάλους και φωτιστές των Σλάβων*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Φλώρινα 2013, 23-26.

Ρασισλάβου, είναι εύλογο να εικάσουμε ότι η εκπόνηση ενός αλφαβήτου και η προσαρμογή του σε μια γλώσσα απαιτεί μια σημαντική προεργασία. Επιπλέον, δεν πρέπει να αγνοούμε ότι οι 2 βίοι πρόκειται για αγιολογικά κείμενα σλαβικής προέλευσης που θέτουν ως στόχο την προβολή των αρετών των δύο αδερφών, γεγονός που εξυπηρετείται από την άμεση ανταπόκριση στις ανάγκες που προέκυψαν από το αίτημα του Ρασισλάβου.

Τα δεδομένα φαίνεται μάλλον να επιβεβαιώνουν τις απόψεις των Α. Α. Ταχιάου και Ι. Dujčev τουλάχιστον ως προς την επινόηση της γλαβολιτικής, ενώ το ζήτημα του περίφημου «σλαβικού σχεδίου» του Βυζαντίου μπορεί να συσχετιστεί με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, και πέραν του Βαλκανικού χώρου, με δεδομένη την παρουσία των Βαυαρών ιερέων στο χώρο της Μοραβίας, και τις προσπάθειες της Ρώμης να περιορίσει την επιρροή τους.¹² Τα γεγονότα των αρχών της δεκαετίας του 860, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Νιχωρίτη, κινητοποίησαν την εμπλοκή τόσο της Ρώμης όσο και της Κωνσταντινούπολης στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας, ιδιαίτερα η συνεργασία του Λουδοβίκου του Γερμανικού με τον Βούλγαρο Βόρη, η οποία, μεταξύ άλλων, προέβλεπε τον εκτοπισμό του Ρασισλάβου και τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων από το φραγκικό κλήρο.¹³ Το γεγονός αυτό προκάλεσε την άμεση αντίδραση της Κωνσταντινούπολης, δεδομένης της γειτνίασής της με τη Βουλγαρία, ενώ, από την άλλη, η Ρώμη επιδίωκε να περιορίσει την επιρροή του φραγκικού κλήρου.

3. Η εδραίωση των δύο αδερφών στη Μεγάλη Μοραβία υπό το πρίσμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρώμη και τους Φράγκους

Η δράση των δύο αδερφών στη Μεγάλη Μοραβία οριοθετήθηκε από τους περιορισμούς και τις αντιφάσεις που προέκυπταν από τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, τη Ρώμη και τους Φράγκους. Αυτό που προκύπτει από τις διαθέσιμες πληροφορίες είναι ότι στο χώρο της Μοραβίας τα δύο αδέρφια προσπάθησαν να εφαρμόσουν το λειτουργικό τυπικό της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τους Blagoy Tchiflianov και Miguel Arranz η μετάφραση των εκκλησιαστικών ακολουθιών από τα Ελληνικά στην παλαιοσλαβική έγινε βάση του τυπικού της Ανατολικής Εκκλησίας.¹⁴ Εξάλλου, μια βασική παράμετρος του ιεραποστολικού έργου των δύο αδερφών υπήρξε η μεταφραστική δραστηριότητά τους όπως προκύπτει από το περιεχόμενο και των δύο εκτεταμένων σλαβικών τους

¹² Για το ρόλο και τις επεμβάσεις των κυρίαρχων πολιτικών κέντρων βλ. στο Alexander P. «The Papacy, the Bavarian Clergy and the Slavonic Apostles», *Slavonic Year-Book. American Series* 1 (1941), 266-293.

¹³ Νιχωρίτης Κ.Γ., *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι Αγώνες και το έργο του για την ένταξη των Σλάβων στον βυζαντινό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα*, Αθήνα 2000, 20-21.

¹⁴ Βλ. σχετικά Tchiflianov Β., *Ο λειτουργικός τύπος, μεταφρασμένος υπό των αγίων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου εν αρχή της αποστολής των εις την Μοραβίαν*, Ανάλεκτα Βλατάδων 31, Θεσσαλονίκη 1994· Arranz Μ., «La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle et l' Euchologe slave du Sinaï», *Studi sull' Oriente Cristiano* 4/2 (2000), *Miscellanea Metreveli*, Diretta da Gaetano Passarelli, 43 – 110.

βίων. Ενδιαφέρον προκαλεί ένα απόσπασμα από το πρώτο έργο που μετέφρασε ο Κωνσταντίνος-Κυρίλλος, το «Ευαγγελιστάριο». Στο εισαγωγικό σημείωμα που σώζεται στην παλαιοσλαβική, ο Κωνσταντίνος-Κυρίλλος εξηγεί τη μέθοδο που υιοθέτησε στο μεταφραστικό του έργο. Λέει χαρακτηριστικά: «οι λέξεις δεν αποδόθηκαν τυφλά με τις ίδιες αντίστοιχες. Γιατί δεν ήταν οι λέξεις και τα λόγια που μας χρειάζονταν παρά το νόημά τους... Έτσι, δεν είναι δυνατό να ακολουθείται πάντοτε η ελληνική έκφραση, παρά εκείνο που πρέπει να φυλαχτεί είναι το νόημα».¹⁵ Είναι σαφές ότι εκείνο που τον ενδιέφερε δεν ήταν απλώς η στείρα μετάφραση του πρωτότυπου κειμένου αλλά η μεταφορά του νοήματος και συνακόλουθα της ιδεολογίας που εμπεριέχεται σε αυτό.

Το ζήτημα της διάδοσης της παλαιοσλαβικής και του εκτοπισμού της λατινικής γλώσσας καθώς και της λατινικής λειτουργίας τίθενται ως θέματα μείζονος σημασίας από δύο φραγκικές πηγές, το *Conversio Bogariorum et Carantanorum* και το *Memorandum* του Σάλτσμπουργκ.¹⁶ Ο χρόνος σύνταξης των δύο πηγών, στις αρχές της δεκαετίας του 870, καθιστά σημαντική τη μαρτυρία τους καθώς αποτελούν ζωντανά τεκμήρια της δράσης των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου, μεταφέροντας τις αντιλήψεις της Φράγκων ιερέων, καθώς οι συγγραφείς σχετίζονται με την αρχιεπισκοπή του Σάλτσμπουργκ και μάλλον ανήκουν στο περιβάλλον του αρχιεπισκόπου Αδαλβίνου. Και οι δύο πηγές επιβεβαιώνουν ότι ο Μεθόδιος με το σλαβικό αλφάβητο που πρόσφατα είχε επινοηθεί αντικατέστησε τη λατινική γλώσσα και τη λατινική θεία λειτουργία. Μάλιστα το *Conversio Bogariorum et Carantanorum* προσπαθεί να υπερασπιστεί την ιδεολογική υπεροχή των Φράγκων ιερέων μνημονεύοντας το ιστορικό δικαίωμα των Γερμανών αρχιεπισκόπων στην περιοχή της Ανατολικής Παννονίας, χαρακτηρίζοντας ως παράνομη την τοποθέτηση του Μεθοδίου από τον πάπα ως επικεφαλής της τοπικής αρχιεπισκοπής.¹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο το *Memorandum* του Σάλτσμπουργκ δικαιολογεί και την καταδίκη του Μεθοδίου στο Regensburg με τη συμμετοχή των Φράγκων επισκόπων και του Λουδοβίκου του Γερμανικού.¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και στο αίτημα του Ραστισλάβου, όπως αυτό αποτυπώνεται τόσο στο βίο του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (869-882) όσο και στο βίο του Μεθοδίου (885-890), φαίνεται ότι στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας είχαν υπάρξει προηγουμένως ιεραποστολές.¹⁹ Μάλιστα στο βίο του Μεθοδίου μνημονεύονται «χριστιανοί διδάσκαλοι εξ Ιταλίας, εξ Ελλάδος και εκ Γερμανίας».²⁰ Προφανώς σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναζητηθεί το βασικό επιχείρημα των Φράγκων ιερέων περί ιδεολογικής τους υπεροχής στη δίκη του Μεθοδίου την άνοιξη του 870. Από την άλλη πλευρά, στο βίο του Μεθοδίου ο Μιχαήλ Γ΄ εξαίρει τη μοναδικότητα

¹⁵ Βλ. στο Ταχιάος, *Κυρίλλος και Μεθόδιος* 113.

¹⁶ Αναλυτικά για τις δύο πηγές βλ. στο Χατζηλέεκα, *Ιστορική εξέλιξη* 328-329.

¹⁷ Wolfram H., *Conversio Bogariorum et Carantanorum. Das Weisbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien-Köln-Graz 1979, 167.

¹⁸ Borislav I., *Zalzburgski Memorandum*, στην *Kirilo-Methodievska enciklopedija*, Bălgarska akademija na naukite, Institut za literature, c/o Jusautor, I, Sofia 1985, 719.

¹⁹ Αναστασίου, *Βίος* 141, 153.

²⁰ Αναστασίου, *Βίος* 153.

της βυζαντινής ιεραποστολής στη Μοραβία.²¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη στάση του φραγκικού κλήρου απέναντι στη βυζαντινή ιεραποστολή πρωταγωνιστικό ρόλο μάλλον έπαιξε και ο οικονομικός παράγοντας. Ενδεικτική είναι η επιστολή του αρχιεπισκόπου του Σάλτσμπουργκ Ditmar και στενού συνεργάτη του Λουδοβίκου του Γερμανικού προς τον πάπα Ιωάννη Θ΄ στις αρχές του 10^{ου} αιώνα (900), με την οποία κατακεραυνώνει τη Ρώμη για τις επιλογές της, ιδιαίτερα όσον αφορά στη στάση της απέναντι στον φραγκικό κλήρο με αφορμή την αποκατάσταση της ανεξάρτητης αρχιεπισκοπής Μοραβίας και Παννονίας. Αυτό που προκαλεί ενδιαφέρον είναι το σημείο στο οποίο ο αρχιεπίσκοπος Ditmar κάνει λόγο για απώλεια εσόδων από την συγκεκριμένη περιφέρεια, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι λόγω του «βασανισμού και της κακοποίησης των Μαγυάρων ειδωλολατρών» δεν μπορούν να του στείλουν τα χρήματα που εισπράττονται από τους φόρους της δεκάτης. Αν και δε γίνεται λόγος για ακριβή ποσοτικά δεδομένα, το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος Ditmar νιώθει την ανάγκη να μνημονεύσει την απώλεια της δεκάτης, υποδεικνύει ότι επρόκειτο για μια σημαντική οικονομική απώλεια για την αρχιεπισκοπή του, αναδεικνύοντας και τον ρόλο της ως κατόχου σημαντικών εκτάσεων γης.²²

Περισσότερο αποκαλυπτική είναι η αλληλογραφία ανάμεσα στη Ρώμη και τους Φράγκους ιερείς, η οποία αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τη δράση της υπό εξέταση ιεραποστολής στο χώρο της Μοραβίας και μετέπειτα της Παννονίας, αποτυπώνοντας ξεκάθαρα τη σύμπραξη των δύο αδερφών με τη Ρώμη. Ασφαλώς, η προσέγγιση της Ρώμης και των Βυζαντινών ιεραποστόλων μπορεί εν μέρει να αποδοθεί και στις πολιτικές εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη, με τη δολοφονία του Μιχαήλ Γ΄ και την απομάκρυνση του Φωτίου από τον πατριαρχικό θρόνο. Η εμπλοκή της Ρώμης έγινε πιο εμφανής μετά την απόφαση του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου να αναχωρήσει από τη Μοραβία προκειμένου να χειροτονήσει τους μαθητές του. Από την πρώτη στιγμή η στάση των Λατίνων καθορίστηκε από δύο παράγοντες, το ζήτημα της χρήσης της σλαβικής ως λειτουργικής γλώσσας αφενός και αφετέρου την προσπάθεια της Ρώμης να ενισχύσει την επιρροή της μεταξύ των Σλάβων της Κεντρικής Ευρώπης και συνακόλουθα να μειώσει το ρόλο του φραγκικού κλήρου. Αυτό, σύμφωνα με τον F. Dvornik, μπορεί να συσχετιστεί και με το γεγονός ότι στον παπικό θρόνο βρισκόταν ο Νικόλαος Α΄, υπέρμαχος της οικουμενικότητας της ρωμαϊκής εκκλησίας.²³ Πέρα από την αποδοχή της σλαβικής γλώσσας ως λειτουργικής από τον διάδοχο του Νικολάου, τον Αδριανό Β΄, θα πρέπει να εστιάσουμε και στο ζήτημα της χειροτονίας των Σλάβων μαθητών των δύο ιεραποστόλων. Ο Δημοσθένης Χατζηλέεκας διατύπωσε την άποψη ότι η επιλογή των επισκόπων Φορμόζου και Γκάουντεριχ να τελέσουν τις χειροτονίες των Σλάβων δεν είναι τυχαία, και εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σχέδιο της πολιτικής της Ρώμης έναντι των Σλάβων. Ο μεν πρώτος είχε σταλεί το 866 προκειμένου να

²¹ Αναστασίου, *Βίος* 153.

²² *Magnae Moraviae Fontes Historici*, Havlik L.E, Bartoňkova D., Hrbek I., Ludvikovsky J., Večerka R. (eds), III, Brno 1969, 232-244.

²³ Dvornik Fr., *The Slavs, their early History and Civilization*, Boston 1956, 88.

διαπραγματευτεί με τον Βόρη, ενώ ο Γκάουντερικ είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για το ζήτημα της ανεύρεσης των λειψάνων του Αγ. Κλήμεντος, τα οποία μετέφεραν οι Κωνσταντίνος και Μεθόδιος όταν έφτασαν στη Ρώμη.²⁴

Η μεθοδευμένη πολιτική της Ρώμης φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την απαντητική επιστολή του πάπα Αδριανού Β΄ προς τους Σλάβους ηγεμόνες Ραστισλάβο, Σφεντοπούλκ και Κότσελ, όταν, ύστερα από αίτημα του τελευταίου, ο πάπας τοποθέτησε τον Μεθόδιο αρχιεπίσκοπο Παννονίας με έδρα το Σίρμιο, οριοθετώντας την πνευματική του δικαιοδοσία σε μια εκτεταμένη περιοχή που περιελάμβανε τη Μοραβία, την Παννονία και τη Νίτρα.²⁵ Στην ίδια επιστολή ο πάπας αποδέχεται τη χρήση της σλαβικής γλώσσας με μόνο όρο την παράλληλη χρήση πρώτα της λατινικής και έπειτα της σλαβικής κατά την ανάγνωση του Απόστολου και του Ευαγγελίου. Σύμφωνα με τον Α. Α. Ταχιάο η Ρώμη με αυτή την τακτική κατέστησε τον Μεθόδιο παπικό λεγάτο για όλη τη Μοραβία και την Παννονία ενώ ταυτόχρονα αποφεύχθηκε η δημιουργία σλαβικής εκκλησίας στη μια από τις δύο αυτές περιοχές.²⁶

Η πολιτική συγκυρία, με τον εκτοπισμό του Ραστισλάβου από τον ανιψιό του Σφεντοπούλκ, προκάλεσε ραγδαίες εξελίξεις που οδήγησαν στη σύλληψη και την καταδίκη του Μεθοδίου στο Regensburg από Φράγκους επισκόπους και από τον Λουδοβίκο τον Γερμανικό. Εντύπωση προκαλεί όχι μόνο η έκβαση της δίκης αλλά και η απαξιωτική στάση των επισκόπων καθώς και του Λουδοβίκου στο πρόσωπο του Μεθοδίου, προφανώς με απώτερο στόχο να αποδομήσουν τόσο τον ίδιο όσο και το έργο του στην ευρύτερη περιοχή. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή, όταν ο επίσκοπος Χέρμανρικ αποπειράθηκε να τον μαστιγώσει, γεγονός που προκάλεσε την ειρωνική παρέμβαση του Λουδοβίκου.²⁷ Αν και σε αυτή τη δίκη ετίθετο εν αμφιβόλω από τους Φράγκους ιερείς η ίδια η δικαιοδοσία της Ρώμης στην περιοχή, δεν υπήρξε καμία αντίδραση μέχρι το 873, όταν ο πάπας Ιωάννης Η΄ όρισε τον επίσκοπο Ανκόνας Παύλο ως αντιπρόσωπό του προκειμένου να διερευνήσει τις συνθήκες κράτησης του Μεθοδίου.²⁸ Ασφαλώς αυτή η καθυστέρηση μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή και τη σύμπλευση του Σφεντοπούλκ με τους Φράγκους ιερείς, ενώ η επέμβαση της Ρώμης συμπίπτει με την επανάσταση των Μοραβών εναντίον των Γερμανών, το 873, και τη συνακόλουθη εκδίωξη, έστω και προσωρινή, του φραγκικού κλήρου. Την ίδια περίοδο τοποθετούνται μια σειρά επιστολών του πάπα Ιωάννη Η΄ που θέτουν ως βασικό στόχο την απελευθέρωση του Μεθοδίου και την αποκατάσταση της αρχιεπισκοπής του. Συγκεκριμένα απευθύνεται στον αρχιεπίσκοπο του Σάλτσμπουργκ Αδαλβίνο και τους επισκόπους του Passau Χέρμανρικ και του Freizing Ανον, οι οποίοι είχαν εμπλακεί στη σύλληψη και την καταδίκη του Μεθοδίου.²⁹

²⁴ Βλ. Χατζηλέλεκας, *Η ιστορική εξέλιξη* 209-210.

²⁵ Αναστασίου, *Βίος* 154-156.

²⁶ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 150-151.

²⁷ Αναστασίου, *Βίος* 156· Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 152.

²⁸ MMFH III, 162-167.

²⁹ MMFH III, 161-162, 167-168, 169-170.

Πέρα από τις απειλές σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των Φράγκων αρχιερέων στις παπικές υποδείξεις, στην επιστολή του Ιωάννη Η΄ προς τον επίσκοπο Ανκόνας Παύλο αναφέρεται με σαφήνεια ότι οι μελλοντικές διαφορές ανάμεσα στους τοπικούς επισκόπους θα πρέπει να επιλύονται παρουσία παπικού απεσταλμένου, θέτοντας με emphaticό τρόπο την επιβεβαίωση της δικαιοδοσίας της Ρώμης στην περιοχή.³⁰

Σύμφωνα με τον Κ. Νιχωρίτη, αμέσως μετά την αποκατάσταση του Μεθοδίου, η οργάνωση της σλαβικής εκκλησίας σύμφωνα με τη σλαβική γλώσσα και ως ένα βαθμό με βάση τα βυζαντινά πρότυπα, με δεδομένη και τη θέση του Μεθοδίου στο ζήτημα του Filioque, προκάλεσε την αντίδραση των φράγκων ιερέων, με επικεφαλής τον Βίχινγκ.³¹ Η ρωμαϊκή εκκλησία φαίνεται να πήρε αποστάσεις από τη δράση του Μεθοδίου και στα τέλη της δεκαετίας του 870 καλεί τον Μεθόδιο να μεταβεί στη Ρώμη για να απολογηθεί, ενώ σε σχετική επιστολή του πάπα Ιωάννη Η΄ προς τον Σφεντοπούλκ αναφέρεται η ενόχληση της Ρώμης σχετικά με τη χρήση της σλαβικής γλώσσας από τον Μεθόδιο.³² Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν η στάση της Ρώμης μπορεί να αποδοθεί μόνο στην αντίδραση του φραγκικού κλήρου. Μια πιο σαφής εικόνα απορρέει από τον ίδιο τον βίο του Μεθοδίου, όπου προκύπτει ότι αμέσως μετά την απελευθέρωσή του, ο Σφεντοπούλκ, μαζί με άλλους Μοραβούς, των οποίων δε διευκρινίζεται η ιδιότητά τους, παραχώρησαν στη δικαιοδοσία του Μεθοδίου όλες τις εκκλησίες και το σύνολο των κληρικών σε όλες τις πόλεις της επικράτειάς τους. Στο ίδιο μάλιστα σημείο αναφέρεται ότι ο αριθμός των κληρικών, που προφανώς ακολουθούσαν τα βυζαντινά πρότυπα, άρχισε να αυξάνεται.³³ Είναι εύλογο να εικάσουμε ότι οι Μοραβοί που συναποφάσισαν με τον Σφεντοπούλκ ανήκαν στην ανώτερη τάξη, ένδειξη υποστήριξης μερίδας τουλάχιστον της τοπικής αριστοκρατίας στο πρόσωπο του Μεθοδίου, γεγονός που διευκόλυνε το έργο του, με αποτέλεσμα και την αύξηση του αριθμού των κληρικών που τελούσαν υπό τη δικαιοδοσία του. Εδώ θα πρέπει να αποδοθεί ως ένα βαθμό και η αντίδραση της ρωμαϊκής εκκλησίας, η οποία, έστω και παροδικά, τάχθηκε με το μέρος του φραγκικού κλήρου.

Αν και ο Ιωάννης Η΄ σύντομα επανήλθε στην αρχική του θέση υπέρ του Μεθοδίου, όπως προκύπτει από την επιστολή, γνωστή ως *Industriae Tuae*, προς τον Σφεντοπούλκ (Ιούνιος 880), γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από επιστολή που εστάλη την ίδια περίοδο και στον Μεθόδιο (23 Μαΐου 881), τοποθέτησε, εντούτοις, τον Βίχινγκ επίσκοπο Νίτρας.³⁴ Αυτή η αμφίσημη στάση έπαιξε ρόλο στην απόφαση του Μεθοδίου να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη κατόπιν σχετικής πρόσκλησης του Βασιλείου Α΄. Ασφαλώς καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η επάνοδος του Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο. Ενδιαφέρον προκαλεί ένα απόσπασμα από τον βίο του Μεθοδίου, απ΄ όπου προκύπτει ότι η στήριξη του Βυζαντίου στο πρόσωπο του Μεθοδίου έλαβε και υλικές διαστάσεις, τόσο από τον αυτοκράτορα όσο και από τον

³⁰ MMFH III, 162–167.

³¹ Νιχωρίτης, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος* 82-83.

³² MMFH III, 197-208.

³³ Αναστασίου, *Βίος* 157.

³⁴ MMFH III, 197-208.

πατριάρχη.³⁵ Εδώ τίθεται και πάλι το θέμα των επαφών των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου με την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Α. Α. Ταχιάο, το γεγονός ότι στο βίο του Μεθοδίου παρατίθενται δεδομένα σχετικά με τα ετήσια έσοδα και τον αριθμό των μοναχών στη Μονή Πολυχρονίου, και μάλιστα σε χρόνο ενεστώτα, αποδεικνύει ότι οι Κωνσταντίνος-Κύριλλος και Μεθόδιος είχαν αδιάλειπτες επαφές με την Κωνσταντινούπολη.³⁶ Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο προκύπτει μετά το θάνατο του Μεθοδίου, όταν οι άνθρωποι του περιβάλλοντός του υπέστησαν διώξεις, και ορισμένοι, σύμφωνα με τον βίο του αγίου Ναούμ (10^{ος} αιώνας, όχι μεταγενέστερα του 969), πουλήθηκαν ως δούλοι σε σκλαβοπάζαρο της Βενετίας. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, όλοι αγοράστηκαν ή απλά μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, από κάποιον αυτοκρατορικό ακόλουθο, γεγονός που, σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύει την εμπλοκή της Κωνσταντινούπολης.³⁷

4. Συμπεράσματα

Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ότι εδώ δεν έχουν ισχύ οι απόψεις μερίδας σλαβολόγων, όπως οι E. Georgien και I. Bogdanov, οι οποίοι απέκλειαν την εμπλοκή των Βυζαντινών σε ιεραποστολικές δράσεις στους Σλάβους. Αντίθετα φαίνεται να επιβεβαιώνονται οι θέσεις των F. Dvornik, I. Dujčev, A. Α. Ταχιάου και Κ. Νιχωρίτη περί συμμετοχής των Βυζαντινών, με δεδομένο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, καθώς και την εμπλοκή του φραγκικού κλήρου στο χώρο της Μεγάλης Μοραβίας και της Παννονίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η ύπαρξη του περίφημου «σλαβικού σχεδίου» της Κωνσταντινούπολης μάλλον αποτελεί υπερβολή και μια εκ των υστέρων κατασκευή, με δεδομένη και την εκκωφαντική σιωπή μαρτυριών από την πλευρά του Βυζαντίου για τη δράση των δύο αδερφών, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Φαίνεται ότι καθοριστικό ρόλο έπαιξε η πολιτική συγκυρία, όπως αποτυπώνεται από τη δράση των δύο αδερφών και την εξέλιξη των σχέσεών τους με την Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη, ιδιαίτερα μετά την απομάκρυνση του Φωτίου από τον πατριαρχικό θρόνο αλλά και τη συνακόλουθη αποκατάστασή του. Σαφώς, οι επιδιώξεις των πρωταγωνιστών δικαιολογούν και τις μεταβολές της πολιτικής τους, όπως υποδεικνύει η αμφιταλαντευόμενη στάση της Ρώμης, δεδομένο, που μπορεί να συσχετιστεί και με την εδραίωση της θέσης των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου στη τοπική κοινωνία του υπό εξέταση χώρου, σε σημείο που, ενδεχομένως, προκαλούσε δυσαρέσκεια. Το γεγονός αυτό μάλλον επιβεβαιώνει ο ίδιος ο βίος του Μεθοδίου, όταν μνημονεύει την πάνδημη συμμετοχή στην κηδεία του, αφού γίνεται ξεκάθαρα λόγος για την παρουσία εκπροσώπων όλων των κοινωνικών ομάδων.

³⁵ Αναστασίου, *Βίος* 159.

³⁶ Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος* 106-107.

³⁷ Βλ. Χατζηλέλεκας, *Η ιστορική εξέλιξη* 308-309.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Αναστασίου Ε. Ι. (1968). «Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου», «Βίος Μεθοδίου», (Μετάφρασις) «Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», Α.Π.Θ., *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής*, ΙΒ', 141, 153.
- Borislav I. (1985). «Zalzburgski Memorandum», στην *Kirilo-Methodievska enciklopedija*, Bălgarska akademija na naukite, Institut za literature, c/o Jusautor, I, Sofia.
- Havlik L.E, Bartoňkova D., Hrbek I., Ludvikovsky J., Večerka R. (eds), (1969). *Magnae Moraviae Fontes Historici*, III, Brno.
- Wolfram H. (1979). *Conversio Bogoriorum et Carantanorum. Das Weisbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien-Köln-Graz.

Βοηθήματα

- Alexander P. (1941). «The Papacy, the Bavarian Clergy and the Slavonic Apostles, Slavonic Year-Book». *American Series* 1, 266-293.
- Arranz M. (2000). «La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle et l' Euchologe slave du Sinaï», *Studi sull'Oriente Cristiano* 4/2, Miscellanea Metreveli, Diretta da Gaetano Passarelli, 43 – 110.
- Bogdanov I. (1963). *Безсмъртни предтечи Кирил и Методиѡ. Хиляда и сто години от разпространение на славянската писменост*, Sofia.
- Dujčev I. (1967). «Problèmes Cyrillomethodiens», *Byzantion* 37, 21-56.
- Dvornik Fr. (1956). *The Slavs, their early History and Civilization*, Boston.
- Dvornik Fr. (june 1964). «The significance of the Missions of Cyril and Methodius», *Slavic Review* 23/2, 195-211.
- Georgiev E. (1956). *Kiril i Metodij, osnovopoložniči na slavjanskite literaturi*, Sofia.
- Kantor M. (1976). *The vita of Constantine and the vita of Methodius*, University of Michigan.
- Νιχωρίτης Κ.Γ. (2000). *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος – Οι Αγώνες και το έργο του για την ένταξη των Σλάβων στον βυζαντινό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα*, Αθήνα.
- Shepard J. (2006). «Διαδίδοντας τον Λόγο του Θεού: Οι βυζαντινές ιεραποστολές», στο: Mango C. (επιμ.) *Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα.
- Ταχιάος Α. Α. (2008). *Κύριλλος και Μεθόδιος, Οι Αρχαιότερες Βιογραφίες των Θεσσαλονικέων Εκπολιτιστών των Σλάβων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Χατζηλέλεκας Δ. Χ. (2013). *Η ιστορική εξέλιξη των πηγών για τους αγίους Κύριλλο και Μεθόδιο – τους διδασκάλους και φωτιστές των Σλάβων*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Φλώρινα.

Τα φαινόμενα της αποβολής των άτονων υψηλών φωνηέντων /i, u/ και της στένωσης στο ιδίωμα των Δαρνακοχωρίων του νομού Σερρών

Αποστολοπούλου Σοφία

Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η γλωσσολογική εξέταση και παρουσίαση δύο πολύ χαρακτηριστικών για το ιδίωμα της περιοχής των Δαρνακοχωρίων –όπως και για τα βορειοελλαδικά ιδιώματα εν γένει– φωνολογικών φαινομένων, αυτών της αποβολής των άτονων /i, u/ και της στένωσης (βόρειος φωνηεντισμός). Η γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε για την περιγραφή και την επεξεργασία του ιδιωματικού γλωσσικού υλικού είναι η συγχρονική. Έπειτα από τα σχετικά εισαγωγικά στοιχεία (π.χ. καθορισμός του αντικειμένου, γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση, ιδιωματικό γλωσσικό υλικό, πληροφορητές κ.λπ.) παρουσιάζεται ο τρόπος λειτουργίας των ανωτέρω φαινομένων στο ιδίωμα. Τέλος, εκτίθενται οι παρατηρήσεις - συμπεράσματα που προέκυψαν από την εξέταση του ιδιωματικού υλικού.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Νεοελληνική Διαλεκτολογία, νομός Σερρών, ιδίωμα Δαρνακοχωρίων, αποβολή των άτονων /i, u/, στένωση

Doi:

Abstract

The linguistic study and description of two phonological phenomena (i.e. high vowel deletion, mid vowel raising), which are typical of both the dialect of Tharnakochoria in Serres and the Northern dialects of Modern Greek in general, are the objects of this article. The general approach which is adopted and followed for the description and elaboration of the dialectal language material is synchronic. After the introductory information (e.g. object of the article, general methodological approach, dialectal material, informants etc.) we present the function of the above-mentioned phonological phenomena. In the end, we present the conclusions resulting from the examination of the dialectal material.

© 2020 Library and Information Center of the University of Peloponnese

Keywords: Modern Greek Dialectology, prefecture of Serres, dialect of Tharnakochoria, high vowel deletion, mid vowel raising

1. Εισαγωγικά στοιχεία

1.1 Καθορισμός του αντικειμένου και γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση

Η παρούσα εργασία κινείται στα ευρύτερα πλαίσια του επιστημονικού πεδίου της Γλωσσολογίας, ειδικότερα εντάσσεται στον κλάδο της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας και πιο συγκεκριμένα της Διαλεκτολογίας. Ασχολείται με την οριζόντια ή γεωγραφική διαφοροποίηση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας και στόχος της είναι η μελέτη και η γλωσσολογική περιγραφή του ιδιώματος των Δαρνακοχωριών του νομού Σερρών.

Γενικότερα, η προσέγγιση που υιοθετείται και ακολουθείται στο πλαίσιο της εργασίας για την περιγραφή και την επεξεργασία του ιδιωματικού γλωσσικού υλικού είναι η συγχρονική. Επομένως, ο ιδιωματικός λόγος προσεγγίζεται ως προς τις σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των γλωσσικών του στοιχείων κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα που καλύπτει το διαθέσιμο υλικό (1961-2014).

1.2 Το υλικό και οι πληροφορητές

Το γλωσσικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε ως βάση για αυτή την εργασία καλύπτει συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (1961-2014) και αποτελείται πρωτίστως από μαγνητοφωνημένο προφορικό, καθημερινό λόγο από φυσικούς ομιλητές του ιδιώματος (άντρες και γυναίκες), γηγενείς, μόνιμους κατοίκους των Δαρνακοχωριών, ηλικίας κυρίως από 65-92 χρόνων, για τη συλλογή του οποίου χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληψία ευκολίας (convenience sampling)¹, αλλά και μαγνητοφωνημένο και ψηφιακό υλικό. Επικουρικά, πρόσθετο υλικό αντλήθηκε και από γραπτές πηγές (π.χ. χειρόγραφα του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, γλωσσάρια, δημοσιευμένα κείμενα μικρής έκτασης, άρθρα, διαδικτυακά δεδομένα).

1.3 Τα Δαρνακοχώρια και η προέλευση της λέξης Νταρνάκας ή Δαρνάκας

Η λέξη Νταρνάκωρια ή Δαρνακώρια προέρχεται από το όνομα των κατοίκων αυτών των χωριών, οι οποίοι είναι γνωστοί ως Νταρνάκες (Δαρνάκες) ή Νταρνάκηδες (Δαρνάκηδες).

Στην ομάδα των Δαρνακοχωριών συμπεριλαμβάνονται κατά τον Σαμσάρη (1971, σσ. 12-13), καθηγητή της Ρωμαϊκής Ιστορίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου, τα χωριά Οινούσα (Δερβέσιανη), Νέο Σούλι (Σουμπάσκιοϊ), Πεντάπολη (Σαρμουσακλί), Χρυσός (Τοπόλιανη), Άγιο Πνεύμα (Βεζνίκο), Τούμπα και Εμμ. Παππός (Δοβίστα), ενώ από τον Γκισδαβίδη (1986, σ. 20) αναφέρεται πως έχει την αίσθηση ότι με αυτό το όνομα αποκαλούσαν «τους ανατολικώς της πόλεως

¹ Για τα είδη της δειγματοληψίας βλ. Μικρός (2009).

ικανοποιητική και ευρύτατα αποδεκτή άποψη, παρά το γεγονός ότι έως τώρα έχουν υπάρξει διάφορες δημοσιεύσεις στον τοπικό κυρίως τύπο και αρκετά άτομα έχουν ασχοληθεί –ως επί το πλείστον ερασιτεχνικά– με το συγκεκριμένο ζήτημα.

Είναι αλήθεια ότι έχουν γραφεί και εκφραστεί διάφορες ετυμολογικές εκδοχές, απόψεις και ερμηνείες, από τις οποίες άλλες δείχνουν να διαθέτουν μια βαρύτητα, να στηρίζονται σε κάποια σχετικά ικανοποιητική ετυμολογική βάση και τεκμηρίωση –και γι' αυτό ίσως καθίστανται αποδεκτές από τα περισσότερα άτομα που έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με το θέμα– ενώ άλλες δίνουν την εντύπωση ή είναι προφανές ότι βασίζονται σε εικασίες, πιθανότητες, πληροφορίες και στοιχεία που διατηρήθηκαν και μεταφέρθηκαν μέσω της προφορικής παράδοσης ή ίσως – κάποιες από αυτές– αποτελούν ακόμη και αποκρήματα γόνιμης φαντασίας και ως εκ τούτου δεν διαθέτουν ούτε στο ελάχιστο το βάρος επιστημονικής θεμελίωσης και τεκμηρίωσης.

Η άποψη η οποία τυγχάνει μεγαλύτερης αποδοχής και είναι δυνατόν αλλά και αναμενόμενο να θεωρηθεί και να χαρακτηριστεί ως η επικρατέστερη –χωρίς ασφαλώς να είναι απολύτως βέβαιο ότι είναι και η ορθότερη– είναι αυτή σύμφωνα με την οποία η λέξη Νταρνάκας ή Δαρνάκας προήλθε από τη συχνή χρήση των λέξεων *δάρι/η²* και *νάκα* ή *δουνάκα / εδωνάκα / δωνάκας*. Επίσης, η γνώμη του Ταχινοζλή³ ότι η λέξη Δαρνάκας προήλθε από την τουρκική λέξη *darnak* «άτομο με πολύ περιορισμένες νοητικές ικανότητες, άξεστος, αγροίκος» επιτρέπει μια άνετη ετυμολόγηση, εφόσον δεν υπάρχουν προσκόμματα από πλευράς περίπλοκων ή ασυνήθιστων φωνολογικών φαινομένων και μεταβολών για την ερμηνεία της· επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη λέξη χρησιμοποιείται και σήμερα στον νομό, για να δηλώσει τον άξεστο και τον αγροίκο⁴ προσφέρει μια ικανοποιητική βάση για την αποδοχή της συγκεκριμένης θέσης⁵.

1.4 Βασικά γνωρίσματα των βορείων ιδιωμάτων

Η πιο γνωστή και ευρύτερα απόδεκτη⁶ στη Νεοελληνική Διαλεκτολογία ταξινόμηση των ιδιωμάτων είναι αυτή που προτάθηκε από τον Χατζιδάκι (Hatzidakis 1892, σ. 342· Χατζιδάκις 1905, σσ. 250-251, 1907, σ. 115) στα τέλη του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με αυτόν τα ιδιώματα της Νέας Ελληνικής διαχωρίζονται σε *βόρεια* και

² Ο Ανδριώτης (1953, σ. 107) αναφέρει τη λέξη *δάρι* στα επιρρήματα και γράφει σχετικά: «*δάρι* *εδάρε, τώρα*».

³ Τη θέση αυτή υποστήριξε σε ανακοίνωσή του με τίτλο *Περί των ονομάτων των Σερραίων (19ος αιώνας-1913): Το επώνυμο Νταρνάκας* στο Β' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο που έγινε στις Σέρρες (6-9 Απριλίου 2006) με θέμα *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*· βλ. σχετικά Μελισσάς (2006).

⁴ Σχετικά με τη χρήση της λέξης Δαρνάκας με υποτιμητική και μειωτική σημασία βλ. και ό,τι σημειώνει ο Τόμπουλος (1982, σ. 117).

⁵ Είναι αλήθεια όμως ότι η άποψη αυτή προσκρούει στην αίσθηση και στην εικόνα που έχουν οι Δαρνακοχωριίτες για τον εαυτό τους και την εκλαμβάνουν ως μειωτική, προσβλητική και υβριστική για αυτούς.

⁶ Βλ. Τριανταφυλλίδης (1993 [1938], σσ. 66-68), Μηνάς (2004, σσ. 37-8), Browning, (2008, σσ. 157-159) και Τζιτζιλής (2016, σσ. 433-434) αναφορικά με τη διάκριση των ιδιωμάτων της ηπειρωτικής Ελλάδας.

νότια με μια νοητή γραμμή, τον 38ο παράλληλο, που περνά από τον Κορινθιακό κόλπο, από τα όρια Αττικής και Βοιωτίας, μεταξύ Χίου και Σάμου και καταλήγει στην Ιωνία. Βάση για τον διαχωρισμό των ιδιωμάτων σε βόρεια και νότια αποτελεί η εξέλιξη των άτονων μεσαίων και κλειστών φωνηέντων. Στα βόρεια ιδιώματα τα άτονα /o/ και /e/ πραγματώνονται ως [u] και [i] αντίστοιχα (στένωση/κώφωση/συστολή/ανύψωση (raising)) και τα άτονα /i/ και /u/ κατά κανόνα αποβάλλονται (βόρειος φωνηεντισμός⁷). Στα νότια ιδιώματα το φωνηεντικό σύστημα σε άτονη θέση παραμένει ανέπαφο και αλώβητο (νότιος φωνηεντισμός), στα σύμφωνά τους όμως παρατηρούνται συχνά τροπές και αποβολές.

Το γλωσσικό ιδίωμα των Δαρνακοχωρίων του Νομού Σερρών, ανήκει στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων⁸ της Νέας Ελληνικής.

2. Αποβολή άτονων /i, u/⁹

Όπως είναι γνωστό, ο βόρειος φωνηεντισμός, η στένωση δηλαδή των άτονων /e/ και /o/ και η αποβολή (dropping) των επίσης άτονων υψηλών/κλειστών /i/ και /u/, συνιστά βασικό γνώρισμα του ιδιώματος των Δαρνακοχωρίων (βλ. 1.4).

Τα γνήσια –ή παλαιά ή πρωτογενή– φωνήεντα /i/ και /u/, όταν είναι άτονα/τονικά απροστάτευτα, σε ένα μεγάλο ποσοστό αποβάλλονται/σιγώνται τόσο

⁷ Ο Κοντοσόπουλος (2006, σ. 95) σημειώνει σχετικά με τον βόρειο φωνηεντισμό ότι δεν είναι γνωστό ούτε εύκολο να προσδιοριστεί πότε αυτός αποκρυσταλλώθηκε στον χώρο όπου επικρατεί δείγματα του πάντως απαντώνται ήδη από τον 12ο αιώνα. Επίσης, παρατηρεί ότι το φαινόμενο «της στενώσεως του ο σε τονισμένη και άτονη θέση είναι γνωστό από επιγραφικά κείμενα της αρχαίας θεσσαλικής διαλέκτου, π.χ. Πετθαλοῦν καὶ τοῦν ἄλλων Ἑλλάνων = Θεσσαλῶν καὶ των ἄλλων Ἑλλήνων». Ο Μηνάς (2004, σ. 35, υποσημ. 33) αναφέρει ότι «Ο HATZIDAKIS, ό.π., 348 χρονολογεί το βόρειο φωνηεντισμό στον 16ο αι., ο DIETERICH, ό.π., 18-19, με βάση τα Ρουμαίω (πριν από το 146 π.Χ., Θεσσαλία), Ιάκουβος (5ος/6ος μ.Χ. αι., Θεσσαλία), ανυψιός, Βελισαρίου (535 μ.Χ., Θεσσαλονίκη) δικαιολογημένα πιστεύει ότι αρχίζουν πριν από τον 16ο αιώνα».

⁸ Τα βόρεια ιδιώματα, η πολυπληθέστερη ελληνική διαλεκτική ομάδα, τα οποία ως γνωστόν μιλούνται βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου, διακρίνονται από τους Τζιτζιλί και Μαργαρίτη-Ρόγκα (2016) σε δύο ομάδες, τη νοτιοδυτική (Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος και τμήμα της νότιας Θεσσαλίας) και τη βορειοανατολική (περιλαμβάνει όλες τις υπόλοιπες περιοχές, δηλαδή τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη). Η βορειοανατολική ομάδα χωρίζεται περαιτέρω σε δύο υποομάδες, στα ιδιώματα ανατολικά της Θεσσαλονίκης και στα ιδιώματα δυτικά της Θεσσαλονίκης. Η διάκριση αυτή γίνεται βάσει των ακόλουθων κριτηρίων: α) την εξέλιξη του συμπλέγματος /rθ/ (π.χ. ήρτα [írta] στην περιοχή ανατολικά της Θεσσαλονίκης, ήρθα [írθa] δυτικά της Θεσσαλονίκης) β) την ονομαστική πληθυντικού των ονομάτων σε -άρης (sic) –από τα αναφερόμενα όμως στη συνέχεια προκύπτει ότι μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και κανονικά γίνεται λόγος για τα ονόματα σε -ύρης -/iris/- (π.χ. νοικουκυροί [nikucirí] και κατ' αναλογία τσουμπαναροί [tsubanarí] ανατολικά της Θεσσαλονίκης, αλλά κατάληξη -αίοι, π.χ. νοικουκυραίοι [nikuciré!], τσουμπαναραίοι [tjubanaré!]) στις περιοχές δυτικά της Θεσσαλονίκης) βλ. σχετικά Ελευθεριάδου, Ζούνη, Μπούκα & Σάγγου (2016, σ. 477).

⁹ Ο Μπατζάκας (2012, σ. 976) φαίνεται να εντάσσει την αποβολή των άτονων πρωτογενών και δευτερογενών /i/ και /u/ στο φαινόμενο της συγκοπής. Αναφορικά με τη λειτουργία του φαινομένου και σε άλλα βόρεια ιδιώματα βλ. Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σσ. 163-198) για το σιατιστινί ιδίωμα, Κατσάνης και Ντίνας (2004, σσ. 434-435) για τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής Κοζάνης-Γρεβενών, Ντίνας (2005, σσ. 44-52) για το γλωσσικό ιδίωμα της Κοζάνης, Αλμπανούδης (2009, σσ. 112-124) για το ιδίωμα της βόρειας Θράκης (Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Α. Ρωμυλίας), Τσολάκη (2009, σσ. 50, 88-92) για το ιδίωμα της Σαμοθράκης, Ντάγκας (2012, σσ. 37-58) για το ιδίωμα της Σαρακήνας Βεντζίων (Γρεβενών), Γκαραλιάκος (2016, σσ. 88-92) για το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασιών (ν. Γρεβενών) βλ. επίσης Τζιτζιλής (2016, σ. 446).

στο εσωτερικό όσο και στο τέλος της λέξης. Το φαινόμενο αυτό μαζί με τη στένωση, αποτελούν τα κατ' εξοχήν ίσως γνωρίσματα του Δαρνακικού ιδιώματος –όπως άλλωστε και των βορείων ιδιωμάτων της Ν. Ελληνικής εν γένει– και υποστηρίζεται ότι πρέπει να προηγήθηκε¹⁰ του επίσης πολύ χαρακτηριστικού για το ιδίωμα φαινομένου της στένωσης/κώφωσης/συστολής (raising) των ατόνων /e/ και /o/ σε [i] και [u] αντίστοιχα. Η ύπαρξη αυτού του φαινομένου σε συνδυασμό με την απουσία κώφωσης στα λεγόμενα ημιβόρεια ιδιώματα¹¹ θεωρείται ότι ενισχύει την ορθότητα της προηγούμενης άποψης.

Το εν λόγω φαινόμενο, όπως και αυτό της στένωσης, συνδέθηκε με το ζήτημα του τόνου και θεωρήθηκε αποτέλεσμα κυρίως του δυναμικού τονισμού¹². Ειδικότερα, ο Χατζιδάκις (1905, σ. 251) υποστηρίζει ότι η στένωση και η αποβολή είναι αποτέλεσμα του ισχυροτέρου τονισμού, που πίστευε ότι επικρατεί στα βόρεια ιδιώματα: αυτός ήταν η αιτία να εξασθενήσουν οι άτονες συλλαβές που έχουν ημίκλειστα (/e, o/) ή κλειστά φωνήεντα (/i, u/). Με το κύρος του ο Χατζιδάκις επέβαλε την ερμηνεία του για τον δυναμικό –όπως επικράτησε να λέγεται από τους επόμενους Έλληνες ερευνητές οι οποίοι ασπάστηκαν την άποψή του σχεδόν στο σύνολό τους– τονισμό των βορείων ιδιωμάτων παραμερίζοντας αυτήν του Meyer (βλ. υποσημ. 12).

Μια άλλη εξήγηση επιχειρήθηκε να δοθεί από τον Μπούτουρα (όπ. αναφ. στον Μαγουλά 1977, σσ. 31-32) ο οποίος το 1916 υποστήριξε ότι η στένωση και η αποβολή έχει ως συνέπεια κάποια ένταση του τόνου –υπό την έννοια ότι η αποβολή των κλειστών φωνηέντων και ο περιορισμός του μήκους των λέξεων (π.χ. *κουδούνι* /kuδούνι/ - *κδούν* [kδunj]) δίνει προφανώς σε έναν «νότιο» Έλληνα την εντύπωση κάπως ισχυρότερου τονισμού (όπ. αναφ. στον Μαγουλά 1977, σ. 32)– δίχως όμως να είναι όντως ισχυρότερος ο τόνος στα βόρεια ιδιώματα.

Τη θέση του Χατζιδάκι ακολουθεί και ο Παπαδόπουλος (1926, σσ. 11, 14) ο οποίος σημειώνει ότι επειδή εξ αιτίας του ισχυρού τονισμού η τονιζόμενη συλλαβή της λέξης εξαίρεται «*υπέρ τας ατόνους, αι οποίαι ούτω προφέρονται αμελώς πως, δια τούτο τα φωνήεντα e και o, τα οποία είναι ασθενέστερα του α*», διότι

¹⁰ Για τη σειρά λειτουργίας των φαινομένων βλ. και Κοντός (1989, σσ. 43-4). Και η Nespor (1999, σσ. 34-35) θεωρεί ότι προηγείται η εφαρμογή «του κανόνα της απαλοιφής» των άτονων φωνηέντων [i] και [u] και έπειτα ο κανόνας «της μετατροπής των ατόνων [e] και [o] σε [i] και [u] αντίστοιχως». Κατά τον Συμεωνίδη (1977, σ. 70), αντίθετα, δεν τίθεται θέμα προτεραιότητας ισχύος του νόμου της αποβολής και αυτού της κώφωσης, καθώς θεωρεί ότι πρόκειται βασικά για έναν νόμο που δρα ενιαία και εκδηλώνεται την ίδια στιγμή ως κώφωση για τα άτονα /e/ και /o/ και ως αποβολή για τα άτονα /i/ και /u/. Στο ίδιο μήκος κύματος φαίνεται να κινείται και ο Μποτίνης (2011, σ.82) ο οποίος αναφερόμενος σε διαλεκτικές μορφές της Ελληνικής, στη Βόρεια Ελλάδα κυρίως, σημειώνει ότι οι διακρίσεις των φωνηέντων σε περιβάλλον άτονων συλλαβών περιορίζονται σε αυτές των ακραίων φωνηέντων /i~a~u/, εφόσον όλα τα άλλα φωνήεντα, εκτός από το χαμηλό /a/, υπόκεινται σε «ανύψωση» (raising), κατά την οποία τα υψηλά φωνήεντα /i, u/ αποβάλλονται, ενώ τα ενδιάμεσα /e, o/ καταλαμβάνουν τη θέση άρθρωσης των υψηλών φωνηέντων.

¹¹ Ημιβόρεια αποκαλούνται τα ιδιώματα στα οποία ισχύει κανονικά το φαινόμενο της αποβολής των ατόνων /i/ και /u/, ενώ το φαινόμενο της στένωσης των ατόνων /e/ και /o/ δεν εμφανίζεται καθόλου: βλ. Ανδριώτης (1932α, 171).

¹² Ο Meyer απέδωσε τα φαινόμενα της στένωσης και της αποβολής σε ξένο εθολογικό υπόστρωμα δίχως να το προσδιορίζει σαφέστερα, ενώ ο Thumb πιστεύει ότι ο Meyer εννοεί πιθανότατα τους εξελληνισμένους Θράκες και τα συγγενικά τους φύλα στη Βαλκανική (βλ. Συμεωνίδη 1977, σ. 64). Σχετικά με τη χρονολόγηση των δύο φαινομένων βλ. Μπαμπινιώτης (1977, σσ. 13-21).

σχηματίζονται με μικρότερο άνοιγμα της στοματικής κοιλότητας, «άτονα όντα υφίστανται κώφωσιν εν πάση χώρα της λέξεως και κατά μικρόν τρέπονται εις ι και ου».

Μια άποψη, διαφορετική από αυτή του Χατζιδάκι, για τα ινδάλαμα ή ακουστικές παραστάσεις των λέξεων διατυπώθηκε αργότερα από τον Φάβη (1951, σσ. 3-18), που κατά τα άλλα πιστεύει πιθανότατα ότι ο τονισμός στα βόρεια ιδιώματα είναι όντως ισχυρότερος, και από τους Ανδριώτη (1932α, σσ. 171-185) και Newton (1972, σσ. 182-189).

Κατά τον Meillet (όπ. αναφ. στον Μαγουλά 1977, σ. 31) οι μεταβολές στα φωνήεντα των βορείων ιδιωμάτων δεν οφείλονται στον δυναμικό τονισμό, αλλά είναι συνέπεια της βράχυνσης των άτονων φωνηέντων, καθώς τα φωνήεντα είναι γενικά τόσο βραχύτερα όσο κλειστότερα. Έτσι, τα /i, u/, που είναι βραχέα αποβάλλονται, ενώ τα /e, o/ γίνονται βραχύτερα. Ο Pernot (όπ. αναφ. στον Μαγουλά 1977, σσ. 31-32) στηριζόμενος σε έρευνες πειραματικής φωνητικής θεωρεί ότι ο νεοελληνικός τονισμός χαρακτηρίζεται κυρίως από τη μακρότητα, κατόπιν από το ύψος και, τέλος, σε μικρότερο βαθμό από την ένταση και, επίσης, ότι ο φωνηεντισμός των βορείων ιδιωμάτων δεν προκαλείται από τον δυναμικό τονισμό· τα κλειστά /i/ και /u/ χρειάζονται –αντίθετα με ό,τι συνήθως πιστεύεται– τον μεγαλύτερο μέσο ρυθμό εκπνοής και τείνουν να εξασθενήσουν σύμφωνα με την αρχή της ήσσονος προσπάθειας, κατά την οποία κάθε σύστημα τείνει να καταστεί οικονομικότερο επιτυγχάνοντας μεγαλύτερη απόδοση με μικρότερη δαπάνη (όπ. αναφ. στον Μαγουλά 1977, σ. 34). Συνεπώς, κατά τους Meillet και Pernot τα άτονα κλειστά φωνήεντα τείνουν να γίνουν βραχύτερα, δηλαδή να αποβληθούν, και τα ημίκλειστα να γίνουν κλειστά και άρα βραχύτερα.

Σύμφωνα με τον Martinet, όπως συνοψίζει τις απόψεις του ο Μαγουλάς (1977, σσ. 34-35), είναι πιθανό ότι η στένωση και η αποβολή των φωνηέντων δεν έχει αιτία τον δυναμικό τονισμό, αλλά προέρχεται από την τάση να ατονήσει σε ορισμένες συλλαβές –πρόκειται δηλαδή για την έννοια της εξουδετέρωσης ή ουδετεροποίησης– η καθαρότητα των φωνηεντικών διακρίσεων, που καταλήγει στο να προβάλλει την καθαρότητά τους σε άλλες συλλαβές. Επομένως, η άρση ή εξουδετέρωση (neutralisation), όπως αποκαλείται στη φωνολογία, της αντίθεσης των /u ~ o/, /i ~ e/ στις άτονες συλλαβές έχει ως αποτέλεσμα ένα οικονομικότερο φωνηεντικό σύστημα τριών φωνηέντων έναντι του συστήματος των πέντε φωνηέντων στα νότια ιδιώματα.

Έχοντας επιχειρήσει μια δομολογική θεώρηση του φωνηεντισμού των βορείων ιδιωμάτων, ο Μαγουλάς (1977, σ. 36) συμπεραίνει ότι στα εν λόγω ιδιώματα ο ποσοτικός, και όχι ο δυναμικός, τονισμός οδήγησε στην άρση της αντίθεσης των άτονων /e ~ i/, /o ~ u/ και στην αποβολή των παλαιών κυρίως /i, u/, πράγμα το οποίο σημαίνει μεγαλύτερη οικονομία στο σύστημα των άτονων φωνηέντων.

Ο Συμεωνίδης (1977, σσ. 63-71) πάλι κάνει λόγο για μια συνεπή διαδικασία προώθησης όλου του φωνηεντικού συστήματος των βορείων ιδιωμάτων «προς τα εμπρός» (συγκεκριμένα, κατά τη στένωση συμβαίνει προώθηση των άτονων /e/ και /o/ προς τα πιο προωθημένα /i/ και /u/, και κατά την αποβολή των άτονων /i/ και /u/ σημειώνεται πάλι μια περαιτέρω προώθηση των φθόγγων αυτών, που εκδηλώνεται με την έκπτωσή τους) και θεωρεί ότι πρόκειται για «έναν νόμο

οικονομίας της άρθρωσης, που συμπίπτει με τη γενική αρχή της ήσσονος προσπάθειας που επικρατεί στη φύση» (βλ. και υποσημ. 10).

Η αποβολή συνεπάγεται μια σειρά αλλαγών που επηρεάζει κυρίως το συμφωνικό σύστημα (συμπλοκή συμφώνων και δημιουργία μεγάλου αριθμού συμφωνικών συμπλεγμάτων άγνωστων στην Κοινή Νέα Ελληνική, αφομοιώσεις συμφώνων, αποβολές συμφώνων και απλοποίηση συμφωνικών συμπλεγμάτων, αναπτύξεις φωνηέντων σε δυσπρόφερτα συμφωνικά συμπλέγματα κ.ά.) αλλά και τη μορφολογία των λέξεων.

Κατά τον Παπαδόπουλο (1926, σ. 16) «θεμελιώδεις νόμοι» της αποβολής άτονου φωνήεντος είναι «1) η ύπαρξις προηγουμένου συμφώνου. Εάν προηγήται φωνήεν, ουδέποτε αποβάλλεται, διότι στηρίζεται υπ' αυτού συνεκφωνούμενον διφθογγικώς, καθώς **κατιργαράιοι, νουματαίοι, καημένους...**2) Εκ δύο ατόνων φωνηέντων αποβάλλεται το πλησιέστερον προς την τονιζομένην συλλαβήν, οίον **βουλή - β'λή, αλλά βουλικός - βουλ'κός...** διότι αι προς την τονιζομένην προσκείμεναι συλλαβαί εκφωνούνται πάντοτε ασθενέστεραι των απώτερον κειμένων»¹³. Οι παρατηρήσεις του Παπαδόπουλου φαίνεται ότι ισχύουν και στην περίπτωση του Δαρνάκικου ιδιώματος¹⁴ (π.χ. **περίπτωση 1:** /alɔgómɪɣa/ [alɔgómɪɣa] «αλογόμυγα», /ɣurɨ́ɲia/ [ɣrɨ́ɲa] «γουρούνια», /zimóni/ [zimónɨ] «ζυμώνει», /kitá/ [cta] «κοιτά», /arólɪka/ [arólka] «ελευθέρωσα, απέλυσα», /ɣiaúrɪ/ [jɔúrɪ] «γιαούρτι», /zái/ [zái] «ζάει», /kléi/ [kléi] «κλαίει», /seréi/ [jiréi] «Σερραίοι», **περίπτωση 2:** /akolitós/ [akultós] «κολλητός», /élises/ [élfɪs] «έλυσε», /extesinós/ [ixtɪfnós] «χθεσινός» κ.ά.).

Από το συγκεκριμένο γλωσσικό υλικό φαίνεται επίσης να επιβεβαιώνονται κάποιες παρατηρήσεις της Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σσ. 178-180) σχετικά με την αποβολή των άτονων /i/ και /u/ στην πρώτη –αλλά και στη δεύτερη– μετά τον τόνο (μετατονική) συλλαβή (π.χ. /alázun/ [alázn] «αλλάζουν», /alónisma/ [alónɪzma] «αλώνισμα», /kukulóθike/ [kuklóθci] «σκέπασε το κεφάλι του, παντρεύτηκε», /aletróxeri/ [litróçir] «εξάρτημα του αλετριού το οποίο κρατάει ο γεωργός κατά το όργωμα», /bajátiko/ [bajátko] «μπαγιατικό» κ.ά.) καθώς και στην πρώτη και τρίτη, τις περιπτώσεις δηλαδή συλλαβές, πριν την τονούμενη αριθμώντας από την πρώτη προτονική συλλαβή προς την αρχή της λέξης (π.χ. /vunó/ [vno] «βουνό», /ðuliá/ [ðla] «δουλειά», /zimári/ [zmar] «ζυμάρι», /zimaroxáftis/ [zmaroxáfts] «φούρνος», /kokinízi/ [kocɪnɪz(i)] «κοκκινίζει», /kokinóxoma/ [kucnóxuma] «κοκκινόχωμα», /pinakotí/ [pnakutí] «πινακωτή», /ximónas/ [çmónas] «χειμώνας» κ.ά.). Αντίθετα, στη δεύτερη, άρθια δηλαδή, συλλαβή πριν την τονισμένη (Μαργαρίτη-Ρόγκα 1985, σ. 189) διατηρούνται (π.χ. /θilikó/ [θilákó] «θηλυκό», /θιγατέρα/ [θiɣatéra] «θυγατέρα», /kiratsúða/ [çiratsúða] «θεία του συζύγου» κ.ά.). Επίσης, το αρχικό

¹³ Για τη διατήρηση αντιθέτως των άτονων φωνηέντων, εάν μετά την αποβολή τους «τα συμπίπτοντα σύμφωνα» θα αποτελούσαν «σύμπλεγμα δυσεκφώνητον» εντός λέξης –αλλά και κατά τη συνεκφορά– ή λόγω της φύσης «των παρακειμένων συμφώνων» ή επειδή θα προέκυπταν όμοια σύμφωνα ή λόγω αναλογίας, ή εξ αιτίας της ανάπτυξης δευτερεύοντα τόνου ή, τέλος, για λόγους μετρικούς στη δημοτική ποίηση βλ. Παπαδόπουλος (1926, σσ. 17-18).

¹⁴ Μια έρευνα για τη συστηματική λειτουργία του φαινομένου της αποβολής στο ιδίωμα των Δαρνακοχωριών όπως αυτή της Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985) θα ήταν χρήσιμη, αλλά ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας και επιπλέον δεν υπήρχαν τα χρονικά περιθώρια ώστε να επιχειρηθεί κάτι τέτοιο. Για τους λόγους αυτούς διατυπώνονται κάποιες γενικές και αδρομερείς παρατηρήσεις σχετικά με το φαινόμενο.

άτονο φωνήεν (Μαργαρίτη-Ρόγκα 1985, σ. 181) συνήθως διατηρείται (π.χ. /ikónisma/ [ikónizma] «εικόνισμα», /uranískos/ [uraniískus] «ουρανίσκος», /uranúðia/ [uraniúðja] «(επιρρ.) ψηλά στον ουρανό», /ipoférou/ [ipuférou] «υποφέρω», /isterótera/ [istirótira] «υστερότερα» κ.ά.).

Αποβολή άτονου /i/: /anxatízi/ [anxatíz] «αβγατίζει», /aðráxti/ [aðráxt] «αδράχτι», /akolitós/ [akulitós] «κολλητός», /aloxómixa/ [aloxómixa] «αλογόμουγα», /alixínes/ [alxínis] «λειχήνες, στίγματα στο πρόσωπο», /alónisma/ [alónizma] «αλώνισμα», /anθropúði/ [anθrupúð] «ανθρωπάκι», /anípsi/ [anípɔ] «ανίψι», /arólíka/ [arólíka] «ελευθέρωσα, απέλυσσα», /vizáni/ [vzari] «βυζαίνει», /vráði/ [vráð] «βράδυ», /xiaúrti/ [xiaúrt] «γιαούρτι», /zimóni/ [z(i)món] «ζυμώνει», /extesinós/ [ixtisínós] «χθεσινός», /ipirétis/ [piréts] «σερβιτόρος σε γάμο», /kóri/ [kor] «κόρη», /kitá/ [cta] «κοιτά», /láði/ [táð] «λάδι», /mikrá/ [mkra] «μικρά», κ.ά.

Αποβολή άτονου /u/: /axurída/ [axurída] «αγουρίδα», /ákusame/ [áksame] «ακούσαμε», /ákusate/ [áksate] «ακούσατε», /ákuses/ [ákɔs] «άκουσες», /alázun/ [alázun] «αλλάζουν», /xudoxéri/ [xudoxér] «γουδοχέρι», /xurúnia/ [xurúna] «γουρούνια», /zuló/ [zlo] «ζουλώ, πιέζω», κ.ά.

Παρουσία του φαινομένου επισημαίνεται επίσης σε δάνειες λέξεις (π.χ. /goritsiá/ [gortɕá] «άγρια αχλαδιά» < αλβ. goricë, /zulári/ [zlap] «μικρόσωμο αγρίμι» < μεσν. ζουλάπιν πιθ. < αλβ. zullar, /mulári/ [mɭar] «μουλάρι» < μπν. μουλάριον < ιταλ. mulo < λατ. mulus, /piliáfi/ [pɭaf] «πιλάφι» < τουρκ. pilav, /timári/ [tmar] «περιποίηση, χτένισμα ζώου κυρίως του αλόγου» < μεσν. τιμάριον < περσ. timar, /timaréno/ [tmarénu] «καθαρίζω, συγυρίζω το σπίτι», /tsukáli/ [tskaɭ] «τσουκάλι, πήλινο αγγείο» < μεσν., υποκ. του τσουκ(κ)α < ιταλ. zucca, /tsukalás/ [tskalás] «αγγειοπλάστης», /tuféki/ [tfec] «τουφέκι» < τουρκ. tüfek κ.ά.). Τύποι της Νεοελληνικής Κοινής που εισέδυσαν στο ιδίωμα (π.χ. /tin/ ekredéfsi/ [(ti) gbédéf] «(την) εκπαίδευση», /ðiastánrosi/ [ðjastánru] «διασταύρωση», /epanástasi/ [epanásta] «επανάσταση», /iperédasi/ [ipiréda] «υπερένταση» κ.ά.) εμφανίζουν αποβολή των άτονων φωνηέντων –προπάντων του /i/¹⁵– συνήθως στο καταληκτικό τους τμήμα.

Η αποβολή πάντως των άτονων /i/ και /u/ δεν αποτελεί καθολικό φωνολογικό φαινόμενο και δεν λειτουργεί νομοτελειακά στο ιδίωμα των Δαρνακοχωριών στη σύγχρονη τουλάχιστον μορφή. Η ισχύς του φαινομένου μοιάζει να έχει υποχωρήσει κυρίως λόγω της επίδρασης της Κοινής Νέας Ελληνικής. Στο υλικό επισημάνθηκαν συχνά διτυπίες, τύποι δηλαδή με και χωρίς αποβολή των άτονων /i/ και /u/, που χρησιμοποιούνται από διαφορετικούς ομιλητές, αλλά πολλές φορές και από τον ίδιο ομιλητή.

Διατήρηση του άτονου /i/: /ákri/ [ákri] «άκρη», /xianis/ [xán/nis] «Γιάννης», /érima/ [érima] «έρημα», /étsi/ [étɕ/si] «έτσι», /na/ zisi/ [(na) zíɕi] «(να) ζήσει», /kátiki/ [kátici] «κάτοικοι», /kefáli/ [cefál/li] «κεφάλι», /mikrútsikos/ [mikrútɕ/sikos]

¹⁵ Πβ. τα αναφερόμενα από τη Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σ. 216 υποσημ. 58) σχετικά με το ότι «Μια συστηματική εξέταση όλου του λεξικού του ιδιώματος ίσως θα αποκάλυπτε ότι έχουμε σε μεγαλύτερη έκταση αποβολή του [i], διότι ο φθόγγος αυτός είναι ασθενέστερος στην ελληνική από το [u] και βρίσκεται στο τέλος της κλίμακας ισχύος (dominance) ή ηχητικότητας (sonority) των νεοελληνικών φωνηέντων... Αυτό οφείλεται στη μεγαλύτερη διάρκεια του [u] ως στρογγυλού φωνηέντος σε αντίθεση με το [i] που είναι μη στρογγυλό».

Τα φαινόμενα της αποβολής των άτονων υψηλών φωνηέντων /i, u/ και της στένωσης στο ιδίωμα των Δαρνακοχωριών του νομού Σερρών

«μικρούτσικος», /milá/ [milá] «μυλά», /nífi/ [nífi] «νύφη», /óli/ [ól/li] «όλοι,-η», /ralikári/ [raL/likári] «παλληκάρη», κ.ά.

Διατήρηση του ατόνου /u/: /agaliázun/ [agaLázun] «αγκαλιάζουν», /ákusan/ [ákusan] «άκουσαν», /anastenázun/ [anastenázun] «αναστενάζουν», /vuná/ [vuná] «βουνά», /gámus/ [gámus] «γάμους (αιτ. πληθ.)», /gérus/ [jérus] «γέρους (αιτ. πληθ.)», /laǵóruLa/ [laǵóruLa] «λαγόπουλα», /(manúla) mu/ [(manúla) mu] «(μανούλα) μου», /ruLí/ [ruL/lí] «πουλί» κ.ά.

2.1 Σίγηση/Αποβολή των δευτερογενών ατόνων [i] και [u]

Τα άτονα [i] και [u], όταν είναι δευτερογενή—ή νέα ή οψιγενή ή νόθα — δηλαδή έχουν προκύψει από τη στένωση των /e/ και /o/ αντίστοιχα, μπορούν να αποβάλλονται συχνότερα παρατηρείται αποβολή του [i] και σπανιότερα του [u]¹⁶.

Αποβολή δευτερογενούς ατόνου [i]¹⁷: /alerú/ [aLrú] «αλεπού», /enoíte/ [noít] «εννοείται», /(ru) eksetázi/ [(ru) ks/ǵetázi] «(που) εξετάζει», /(na) eksetázis/ [(na) kǵitázis] «(να) εξετάζεις», /epiniúme/ [riɲúmi] «παινεύομαι», /etímaze/ [tímazi] «ετοιμάζε», /(afú) etímasa/ [(afú) tímasa] «(αφού) ετοιμάσα», /etímases/ [tímasas] «ετοιμάσες», /(tu) evagelismú/ [(tu) vaǵelizmú] «(Του) Ευαγγελισμού», /envenúla/ [vɲenúla] «Ευγενία (υποκ.)», /envdomáða/ [vɲumáða] «εβδομάδα», /envloǵiá/ [vɲlúǵá] «ευλογιά», /elafrós/ [lafrós] «ελαφρός», /epiðéksios/ [riðékʃus] «επιδέξιος», /efkolíes/ [fkolíes] «ευκολίες», /(etímasa) eǵó/ [(tímasa) ǵo] «(ετοιμάσα) εγώ», /(ne) | ekínos/ [(ne) | cínus] «(ναι,) εκείνος», /emis/ [mis] «εμείς», /eména/ [ména] «εμένα», /esí/ [ʃi] «εσύ», /eðó/ [ðo] «εδώ», /ekí/ [ci] «εκεί», /ekí eráno/ [carán] «εκεί επάνω», /ekikáto/ [cikát] «εκεί κάτω», κ.ά.

Αποβολή δευτερογενούς ατόνου [u]: /akoluθó/ [akluθó] «ακολουθώ», /arótomos/ [arótʃmus] «απότομος», /arostómosa/ [arustómsa] «αποστόμωσα», /zonári/¹⁸ [znar] «ζωνάρι», /káto/ [kat] «κάτω», /típoLa/ [típta] «τίποτα», /ton (ílio)/ [tn (ílo)] «τον (ήλιο)», /ogóthika/ [ǵóthika] «παραέφαγα, πρήστηκε η κοιλιά μου», /ogónome/ [ǵónumi] «παρατρώω, πρήζεται η κοιλιά μου».

¹⁶ Βλ. και Παπαδόπουλος (1926, σ. 15). Σε περιορισμένη έκταση απαντά το εν λόγω φαινόμενο σε ιδιώματα όπως αυτά της Σαρακήνας Βεντζίων (Γρεβενών) βλ. Ντάγκας (2012, σσ. 58-60), της βόρειας Θράκης (Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Α. Ρωμυλίας) βλ. Αλμπανούδης (2009, σ. 122), της Σαμοθράκης βλ. Τσολάκη (2009, σσ. 92-94).

¹⁷ Κατά τον Παπαδόπουλο (1926, σ. 15) «το εκ κωφώσεως του e νόθον i» αποβάλλεται, «όταν είναι ευθύς πρότονον ή επίτονον, διότι οι παρά την τονιζομένην συλλαβήν φθόγγοι εκφωνούνται ασθενέστερον των άλλων. Ούτω λέγεται γεννώ - γιννώ - γ'ννώ,...». Επίσης, αναλογικά θεωρεί ότι ερμηνεύεται η αποβολή του νόθου [i] στο β' πληθ. πρόσωπο του ενεργ. ενεστ. (π.χ. αλέθετε /aléthe/ - αλέθ'τε [aléthe]) και στις ρηματικές καταλήξεις -μαι -/me/, -με -/me/ των βαρύτονων ρημάτων ενώ για άγνωστο λόγο αποβάλλεται το νόθο [i] στο γ' εν. πρόσωπο του παθ. ενεστ. των ρημάτων σε -νω -/no/ (π.χ. δένεται /dénete/ - δέν'τι [dérnti]).

¹⁸ Για τύπους όπως ο συγκεκριμένος ο Παπαδόπουλος (1926, σσ. 15-16) σημειώνει: «Εις άλλας περιστάσεις φαίνεται μεν ότι αποβάλλεται νόθον ou, αληθώς όμως πρόκειται περί αποβολής κανονικής γνησίου ou, διότι το o δια την φύσιν των παρακειμένων συμφώνων ετράπη εις ou προτού αρχίση ηενέργεια του νόμου της αποβολής των ατόνων,...». Το ίδιο θεωρεί ότι ισχύει για κάποιους ρηματικούς τύπους και τα τοπικά επιρρήματα απάν' [arán], κάτ' [kat], πίσ' [pis] και χám' [xam]. Πβ. και Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σ. 193).

Επίσης, τα δευτερογενή άτονα [i] και [u] δεν αποβάλλονται και διατηρούνται ίσως σε μια προσπάθεια να αποφευχθούν πολυμελή και δυσπρόφερτα συμφωνικά συμπλέγματα ή προκειμένου να μην απωλεσθεί η διαφάνεια του ετυμολογικού μοντέλου της λέξης ώστε να καθίσταται πιο εύκολη η αναγνώρισή της από τους ακροατές-αποδέκτες.

Διατήρηση του δευτερογενούς άτονου [i]: /peðúði/ [piðúð] «αγοράκι», /peθerá/ [piθiɾá] «πεθερά», /piásē/ [pɾáʃi] «πιάσε» κ.ά.

Διατήρηση του δευτερογενούς άτονου [u]: /korítʃi/ [kurítʃi] «κορίτσι», /koritsúðia/ [kuritsúðja] «κοριτσάκια», /nikokirió/ [nikucirjó] «νοικοκυριό», /prokseniá/ [prukʃiɾjá] «προξενιό (θηλ. γένους)», /iperivolí/ [ipervuɾlí] «υπερβολή» κ.ά.

3. Στένωση (κώφωση/συστολή) των ατόνων /e/ και /o/¹⁹

Όπως έχει ήδη λεχθεί, ένα από τα θεμελιώδη γνωρίσματα των βορείων ελληνικών ιδιωμάτων και αυτού των Δαρνακοχωρίων είναι και η στένωση/κώφωση/συστολή/ανύψωση (raising) των τονικά απροσπάτευτων (άτονων) πρωτογενών ενδιάμεσων φωνηέντων /e/ και /o/ και η τροπή τους σε υψηλά/κλειστά φωνήεντα [i] και [u] αντίστοιχα. Το φωνολογικό αυτό φαινόμενο, όπως και το προηγούμενο, θεωρήθηκε συνέπεια και αποδόθηκε για χρόνια στον δυναμικό τονισμό. Είναι αλήθεια όμως ότι έχουν διατυπωθεί και προταθεί και άλλες εξηγήσεις-ερμηνείες του²⁰.

Η στένωση απαντά σε κάθε θέση στο πλαίσιο της λέξης (αρχή, εσωτερικό, τέλος), σε δάνεια ξενικής προέλευσης (π.χ. /gerízi/ [jiriz] «κόμβος του υπονόμου από όπου διέρχεται το νερό» < τουρκ. geriz «υπόνομος», /kopáki/ [kupaç(i)] «σπίτι, κατοικία, κατάλυμα, τσιφλίκι» < μεσν. κονάκιν < τουρκ. konak, /kosás/ [kusaç] «μεγάλο δρεπάνι για κόψιμο τριφυλλιού» < σλαβ. kosa, /beliás/ [bilás] «μπελάς, ενόχληση» < τουρκ. bela, /berdés/ [birdés] «κουρτίνα» < τουρκ. perde κ.ά.) αλλά και σε γλωσσικά στοιχεία τα οποία συνδέονται με την επίδραση της Κοινής Νέας Ελληνικής στο ιδίωμα (π.χ. /vásimos/ [váʃimus] «βάσιμος», /emfanísimos/ [imfaɾiʃimus] «εμφανίσιμος», /enðiaféron/ [inðjaferun] «ενδιαφέρον», /enxórios/ [inxoɾius] «εγχώριος», /epitheoritís/ [ipithçuritís] «επιθεωρητής», /iperédasi/ [ipirédaʃ] «υπερένταση» κ.ά.).

Επακόλουθο της λειτουργίας της στένωσης είναι η διαμόρφωση του φωνολογικού συστήματος του ιδιώματος βάσει του τόνου, γεγονός το οποίο συνεπάγεται την εμφάνιση πενταμελούς φωνηεντικού συστήματος (/a, e, o, i, u/),

¹⁹ Το φαινόμενο χαρακτηρίζει γενικότερα τα βόρεια ιδιώματα βλ. Τζιτζιλής (2016, σ. 446) βλ. ειδικότερα Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σσ. 159-162) για το σιατιστινό ιδίωμα, Κατσάνης & Ντίνας (2004, σ. 434) για τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής Κοζάνης-Γρεβενών, Ντίνας (2005, σσ. 42-44) για το γλωσσικό ιδίωμα της Κοζάνης, Ντάγκας (2012, σσ. 36-37) για το ιδίωμα της Σαρακήνας Βεντζίν (Γρεβενών), Αλμπανούδης (2009, σ. 111) για το ιδίωμα της βόρειας Θράκης (Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Α. Ρωμυλίας), Τσολάκη (2009, σ. 87) για το ιδίωμα της Σαμοθράκης, Γκαραλιάκος (2016, σσ. 85-87) για το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασίων (ν. Γρεβενών).

²⁰ βλ. 2.

στην περίπτωση κατά την οποία τα φωνήεντα φέρουν τόνο και τον περιορισμό του σε τριμερές (/a, i, u/), όταν ο τόνος απουσιάζει²¹.

Στένωση του /e/: /ánvrexto/ [ánvrixtus] «ξηρός, στεγνός», /aɣeláris/ [aɣilárs] «βουκόλος», /ákyges/ [ákyjis] «άκουγες», /alixínis/ [alçínis] «λειχήνες», /aníkseros/ [aníkçirus] «ανήξερος», /íne/ [íni] «είναι», /éxete/ [éçiti] «έχετε», /éxume/ [éçumi] «έχουμε», /eniá/ [iɲá] «εννιά», /eftá/ [iftá] «εφτά», /mines/ [mínis] «μήνες» κ.ά.

Στένωση του /o/: /ánvrexto/ [ánvrixtus] «ξηρός, στεγνός», /aɣánotos/ [aɣánutus] «αγάνωτος», /áɣnomos/ [áɣnumus] «τρελλός, χωρίς μυαλό», /akolitós/ [akułtós] «κολλητός», /akúbotos/ [akúbutus] «ξεκούμπωτος», /akonízo/ [akuɲizu] «ακονίζω», /alánotos/ [alánutus] «αλάβωτος», /aníkseros/ [aníkçirus] «ανήξερος», /ɣonis/ [ɣɲís] «γονείς», /ðiavolikós/ [ðjavanulçós] «διαβολικός», /ðiɫporóði/ [ðiɫpuroð] «σταυροπόδι κ.ά.

Πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι τα κωφωτικά φαινόμενα δεν εμφανίζονται παντού και πάντοτε, δεν λειτουργούν δηλαδή νομοτελειακά στο συγκεκριμένο –τουλάχιστον– υλικό και στην υπό εξέταση χρονική φάση του ιδιώματος, μολοντί μπορεί να συντρέχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις (άτονα /e/ και /o/) για μια τέτοια εξέλιξη· όπως προκύπτει και από τα ακόλουθα παραδείγματα είναι δυνατόν ακόμη και εντός της ίδιας λέξης σε άλλη συλλαβή αυτής το φαινόμενο να λαμβάνει χώρα και σε άλλη όχι. Ο γρήγορος πάντως ρυθμός ομιλίας φαίνεται ότι ευνοεί την εκδήλωση του εν λόγω φαινομένου.

Διατήρηση του /e/: /astropeléki/ [astrupeléc] «αστροπελέκι», /vedúzes/ [vedúzes] «βεντούζες», /ɣínode/ [jínode] «γίνονται», /ðéfteri/ [ðéfteri] «δεύτερη», /íne/ [íne] «είναι», /zénles/ [zénles] «ζεύλες», /írthes/ [írtes] «ήρθες», /káname/ [káname] «κάναμε», κ.ά.

Διατήρηση του /o/: /valménos/ [valménos] «βαλμένος», /θisiázode/ [θisiázode] «θυσιάζονται», /oloméɫakso/ [oloméɫakso] «ολομέταξο», /olostólsto/ [olustólsto] «πολύ στολισμένο», /olofúskoto/ [olofúskutu] «πολύ φουσκωτό», /óniro/ κ.ά.

4. Παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Τα φωνολογικά φαινόμενα της αποβολής ή σίγησης των τονικά απροστάτευτων /u/ και /i/ και της στένωσης είναι τα κατ' εξοχήν φωνολογικά γνωρίσματα του ιδιώματος και συνιστούν ένα βασικό χαρακτηριστικό-ισόγλωσσο (βόρειος φωνηεντισμός) το οποίο αποτελεί κριτήριο για τη συμπερίληψη της γλωσσικής μορφής των Δαρνακοχωριών στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής.

Βέβαια, αληθεύει πως σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, στο συγκεκριμένο –τουλάχιστον– υλικό και στην υπό εξέταση χρονική φάση του ιδιώματος, τα φαινόμενα αυτά δεν φαίνεται να λειτουργούν πλέον νομοτελειακά,

²¹ Βλ. και Μαργαρίτη-Ρόγκα (1985, σ. 160) αναφορικά με την ουδετεροποίηση της αντίθεσης /e/ ~ /i/, /o/ ~ /u/ ή, με άλλη διατύπωση, την ουδετεροποίηση της αντίθεσης ως προς τον βαθμό ανοίγματος των άτονων ενδιάμεσων φωνηέντων /e/ και /o/ προς όφελος των κλειστών πραγματώσεων [i] και [u].

παντού και πάντοτε μολονότι μπορεί να συντρέχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις (άτονα υψηλά και ενδιάμεσα φωνήεντα) για την εκδήλωσή τους. Αυτό παρατηρείται συνήθως στον λόγο ατόμων –νεαρής ως επί το πλείστον ηλικίας– τα οποία έχουν υιοθετήσει την περιβεβλημένη με μεγαλύτερο γλωσσικό και κοινωνικό κύρος μορφή της Κοινής Νέας Ελληνικής· όμως και στον λόγο ομιλητών –ωριμότερης ηλικίας– που δεν νιώθουν την ανάγκη και άρα δεν επιδιώκουν να διαφοροποιηθούν γλωσσικά από την υπόλοιπη κοινότητα συμβαίνει κάποτε να απαντούν τα εν λόγω φαινόμενα και κάποτε όχι. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ότι είναι δυνατόν στη γλωσσική παραγωγή του ίδιου ομιλητή άλλοτε να λαμβάνουν χώρα τα συγκεκριμένα φαινόμενα και άλλοτε όχι· κάποτε και στην ίδια ακόμη λέξη συμβαίνει σε άλλη συλλαβή να απαντούν ενώ σε άλλη όχι. Γενικά όμως, η ευρεία επίδραση και κυριαρχία της Κοινής Νέας Ελληνικής όπως και ο αργός ρυθμός ομιλίας φαίνεται να συνδέονται και να συσχετίζονται με τη μη εκδήλωση των φαινομένων.

Επιπλέον, συνέπεια της λειτουργίας των προαναφερθέντων δύο φαινομένων είναι:

α) η ύπαρξη ιδιαίτερα μεγάλου –πολύ μεγαλύτερου από αυτού της Κοινής Νέας Ελληνικής– αριθμού δισυμφωνικών, τρισυμφωνικών και τετρασυμφωνικών συμπλεγμάτων καθώς και η εμφάνιση συμπλεγμάτων εντελώς καινοφανών υπό την έννοια ότι δεν απαντούν στην πρότυπη Νεοελληνική Κοινή (π.χ. /mulária/ [mʰárja] «μουλάρια», /érxome/ [érxmi] «έρχομαι», /áskisto/ [áfçstu] «άσχιστο, άφθαρτο, άρτιο») και

β) κυρίως το γεγονός ότι στο ιδίωμα εμφανίζεται μεγαλύτερη –εν σχέσει με τη Νεοελληνική Κοινή– ποικιλία στη φωνητική πραγμάτωση τόσο των λεξικών μορφημάτων - θεμάτων όσο και των γραμματικών μορφημάτων του ονόματος και του ρήματος (π.χ. στο ιδίωμα: /líko-s/ [líku-s] «λύκος», /nífi-s/ [nif-s] «νύφης», /neró-ø/ [niró] «νερό» - /lín-o/ [lín-u] «λύνω», /é-lis-a/ [é-ls-a] «έλυσσα», /líθ-ika/ [líθ-ka] «λύθηκα», ενώ στη Νεοελληνική Κοινή: /líko-s/ [líko-s] «λύκος», /nífi-s/ [nífi-s] «νύφης», /neró-ø/ [neró] «νερό» - /lín-o/ [lín-o] «λύνω», /é-lis-a/ [é-lis-a] «έλυσσα», /líθ-ika/ [líθ-ika] «λύθηκα» αντίστοιχα· επίσης, στο ιδίωμα: /lík-i/ [lic] «λύκοι», /mín-es/ [mín-is] «μήνες», /oká-ðes/ [uká-ðis] «οκάδες», - /lín-o/ [lín-u] «λύνω», /lín-ume/ [lín-um(i)] «λύνουμε», /líθ-ika/ [líθ-ka] «λύθηκα», /líθ-ikes/ [líθ-cis] «λύθηκες», ενώ στη Νεοελληνική Κοινή: /lík-i/ [lic-i] «λύκοι», /mín-es/ [mín-es] «μήνες», /oká-ðes/ [oká-ðes] «οκάδες» - /lín-o/ [lín-o] «λύνω», /lín-ume/ [lín-ume] «λύνουμε», /líθ-ika/ [líθ-ika] «λύθηκα», /líθ-ikes/ [líθ-ices] «λύθηκες» αντίστοιχα).

Τέλος, η συγκεκριμένη απόπειρα εξέτασης των δύο αυτών φαινομένων προστιθέμενη στις λοιπές μελέτες για τον φωνηεντισμό των βορειών ιδιωμάτων της Ελληνικής ενδέχεται να συμβάλλει προς την κατεύθυνση της αποτύπωσης και της διαμόρφωσης μιας σχετικά συνθετότερης και σταδιακά πληρέστερης γλωσσικής εικόνας σχετικά με αυτόν στο πλαίσιο της δεδομένης περιοχής του ελλαδικού χώρου.

Βιβλιογραφία

- Αλμπανούδης, Π. (2009). *Το ιδίωμα της βόρειας Θράκης: Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Α. Ρωμυλίας*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Ανδριώτης, Ν. (1932α). «Περί της αποβολής των νόθων φωνηέντων i και u εν τη Νέα Ελληνική». *Αθηνά*, 43, 171-185.
- Ανδριώτης, Ν. (1932β). «Φωνητικά των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής». *Αθηνά*, 43, 252-261.
- Ανδριώτης, Ν. (1933). «Φωνητικά των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής». *Αθηνά*, 45, 253-262.
- Ανδριώτης, Ν. (1953). «Οι αρχαϊσμοί του σημερινού γλωσσικού ιδιώματος της Μακεδονίας». *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 101-108.
- Browning, R. (2008). *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα* (6η εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*. (Π. Σακελλαρίου, μεταφρ.). Gutenberg.
- Γκαραλιάκος, Δ. (2016). *Το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασιών (ν. Γρεβενών)*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Γκισδαβίδης, Α. (1986). «Τα Νταρνακοχώρια. Επιχειρήματα σλαύων και ξένων συγγραφέων περί της Ελληνικότητας της Μακεδονίας». *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, 12, 19-22.
- Γουδεντζίκης, Π. (2000). *Η ονομασία Δαρνάκας*. Σέρρες.
- Ελευθεριάδου, Κ., Ζούνη, Μ., Μπούκα, Ε., & Σάγγου, Α. (2016). «Σκιαγραφώντας το προφίλ των γλωσσικών ιδιωμάτων της ορεινής Χαλκιδικής». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 36, 475-486.
- Handbook of the International Phonetic Association: a guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. (1999). Cambridge University Press.
- Hatzidakis, G. (1892). *Einleitung in die neugriechische Grammatik*. Leipzig.
- Καραντζή, Χ. (2012). «Καταγραφές προφορικού διαλεκτικού λόγου: Προβλήματα και προκλήσεις». Στο Ζ. Gavriilidou, Α. Efthymiou, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (Επιμ.), *Selected papers of the 10th ICGL* (σσ. 839-844). Komotini: Democritus University of Thrace.
- Καραντζόλα, Ε., & Λαβίδας, Ν. (2016). «Χαρακτηριστικά της κερκυραϊκής του 16ου αιώνα». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 36, 129-150.
- Κατσάνης, Ν. & Ντίνας, Κ. (2004). «Τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής Κοζάνης-Γρεβενών». Στο Ν. Καλογερόπουλος (Επιμ.), *Κοζάνη και Γρεβενά. Ο χώρος και οι άνθρωποι* (σσ. 433-437). Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Ανακτήθηκε 18-11-2018 από <http://users.uowm.gr/kdinas/syllogikoitomoi/>.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή: I Το Όνομα της Νέας Ελληνικής. Αναφορά στον κόσμο της πραγματικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (2005). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κοντός, Π. (1989). *Φωνολογική Ανάλυση του Αιτωλικού Ιδιώματος. Συμβολή στην Ελληνική Διαλεκτολογία*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Κοντοσόπουλος, Ν. (1977). «Λεξιλογικοί αρχαϊσμοί εις τα σημερινά γλωσσικά ιδιώματα της Μακεδονίας». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 209-213). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1979). «Μακεδονικά διαλεκτολογικά. Το ιδίωμα Δημητρίτσιου Σερρών». *Σερραϊκά Χρονικά* 8, 175-186.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (2006). *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Κρύσταλ, Ν. (2003). *Λεξικό Γλωσσολογίας και Φωνητικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μαγουλάς, Γ. (1977). «Δομολογική θεώρησι του φωνηεντισμού των βορείων ιδιωμάτων». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 31-36). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μαλικούτη-Drachman, Α., & Drachman, G. (1977). «Τύποι φωνολογικών νόμων και βόρεια ιδιώματα». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 37-50). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μαργαρίτη, Μ. (1977). «Παρατηρήσεις στην αποβολή των άτονων i, u στο ιδίωμα της Σιάτιστας». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 51-58). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μαργαρίτη-Ρόγκα, Μ. (1985). *Φωνολογική ανάλυση του σιατιστινού ιδιώματος*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μελισσάς, Α. (2006). (Ντ)Δαρνάκες - (Ντ)Δαρνακοχώρια. Ανακτήθηκε 10/11/2011 από <http://www.darnakas.gr/darnakasmelisas.htm>.
- Μηνάς, Κ. (2004). *Μελέτες Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μικρός, Γ. (2009). *Η ποσοτική ανάλυση της κοινωνιογλωσσολογικής ποικιλίας. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1977). «Το πρόβλημα της χρονολογήσεως των κωφώσεων στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 13-21). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Μπατζάκας, Γ. (2012). «Μια πρώτη προσέγγιση του ιδιώματος του Ιάσμου Κομοτηνής». Στο Ζ. Gavriilidou, Α. Efthymiou, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (Επιμ.), *Selected papers of the 10th ICGL* (σσ. 973-982). Komotini: Democritus University of Thrace.
- Μπέης, Σ. (2001). «Το φαινόμενο της κώφωσης στα βορειοελληνικά ιδιώματα και στη βλάχικη γλώσσα». *Πρακτικά του 5ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (σσ. 103-110). Παρίσι: Harmattan.
- Μποτίνης, Α. (2011). *Φωνητική της Ελληνικής* (2η εκδ.). Αθήνα: International Society of Experimental Linguistics Editions.
- Martinet, Α. (1987). *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας* (2η εκδ.). (Α. Χαραλαμπίδης, μεταφρ.). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νέοελληνικών Σπουδών. [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

- Ντάγκας, Ν. (2012). *Το ιδίωμα της Σαρακήνας Βεντζίων (Γρεβενών): φωνητική - φωνολογία*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.
- Ντίνας, Κ. (2005). *Το Γλωσσικό Ιδίωμα της Κοζάνης*. Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης.
- Nespor, M. (1999). *Φωνολογία*. (Προσαρμογή στην ελληνική γλώσσα Α. Ράλλη & Μ. Nespor). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Newton, B. (1972). *The Generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Παπαδόπουλος, Α. (1926). *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.
- Παπακυριάκος, Κ. (1997). *Η κοινότητα του Αγίου Πνεύματος Σερρών & προσφορά και ιστορική ταυτότητα της Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη.
- Σαμσάρης, Δ. (1971). *Η κοινότης του Αγίου Πνεύματος Σερρών επί Τουρκοκρατίας. Ιστορία - Τοπογραφία - Κοινοτικός Βίος - Γλωσσικά και Ιστορικά Μνημεία - Ανέκδοτα έγγραφα*. Θεσσαλονίκη.
- Συμεωνίδης, Χ. (1977). «Παρατηρήσεις στα κύρια χαρακτηριστικά των βορείων νεοελληνικών ιδιωμάτων». Στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976 (σσ. 63-71). Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Σωτηρίου, Στ., Κορδονούρη, Στ., & Ζαφρανίδου Αι. (χ.χ.). *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή. Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τζιτζιλής, Χ. (2016). «Η διαμόρφωση της κοινής νεοελληνικής Ι: το διαλεκτικό υπόβαθρο». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 36, 425-450.
- Τζιτζιλής, Χ., & Μαργαρίτη-Ρόγκα, Μ. (2016). «Τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα». Στο Χ. Τζιτζιλής (Επιμ.), *Νεοελληνικές διάλεκτοι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τόμπουλος, Κ. (1982). «“Δάρδανες” και “Δαρνάκηδες” και παραφιλολογία». *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο* 8, 116-118.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1993 [1938]). «Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή». Στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη* (τ. 1-3). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τσολάκη, Μ. (2009). *Μορφολογία του ιδιώματος της Σαμοθράκης. Ονοματικό και ρηματικό κλιτικό σύστημα*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.
- Φάβης, Β. (1951). «Ο δυναμικός τόνος της βορείου Ελληνικής και τα αποτελέσματα αυτού». *Αθηνά* 55, 3-18.
- Χατζιδάκις, Γ. (1905-1907). *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* (τ. 1-2). Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.

Ο φόβος ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας – από τον Μακιαβέλι στο «Δόγμα του σοκ»

Βασίλειος Π. Βρανάς^α

^αΔρ Φιλοσοφίας Ε.Κ.Π.Α.
Ελλησπόντου 105, Αιγάλεω, Τ.Κ. 12241

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί, με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής επισκόπησης, να συνδράμει στη μελέτη της επικοινωνιακής χρήσης του φόβου στην πολιτική. Ο φόβος, είτε πρόκειται για φόβο Θεού, φόβο επιβολής ποινής, ξενοφοβία, φόβο τρομοκρατίας κ.ά., βρίσκεται στη ρητορική φαρέτρα των πολιτικών και σύμφωνα με τη βιβλιογραφική επισκόπηση, φαίνεται να επιδρά στην αντίληψη των πολιτών και να καθορίζει την εκλογική τους συμπεριφορά. Σήμερα, στην εποχή της 4^{ης} βιομηχανικής επανάστασης, με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η επικοινωνιακή χρήση του φόβου βρίσκει περισσότερο εύφορο έδαφος μέσω της μαζικότητας με την οποία εκπέμπεται το πολιτικό μήνυμα. Η παρούσα έρευνα, συγκεντρώνει τη βιβλιογραφία γύρω από το παραπάνω ζήτημα, καταγράφει τις επικοινωνιακές μορφές φόβου και παράλληλα επιχειρεί να συσχετίσει τον φόβο (υπό την φιλοσοφική έννοια της οντολογικής ανασφάλειας), με την άνοδο του λαϊκισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η έρευνα αφετηριακά βρίσκεται στην εποχή της Ιταλικής Αναγέννησης και συγκεκριμένα στα έργα του Ιταλού πολιτικού Νικολό Μακιαβέλι, καθώς τα έργα του Φλωρεντίνου, όχι μόνο θεωρούνται σταθμός στη σχολή του πολιτικού ρεαλισμού -η οποία ασπάζεται έννοιες όπως ο φόβος στις διεθνείς σχέσεις κλπ.-, αλλά επίσης στα έργα του υπάρχουν συχνές αναφορές σε τακτικές επικοινωνιακής χρήσης του φόβου. Τέλος, οι προαναφερθείσες τακτικές των έργων του Μακιαβέλι αντιπαραβάλλονται με την έννοια του δόγματος του σοκ (όπως παρουσιάζεται στο ομότιτλο βιβλίο της Ναόμι Κλάιν), και της επικοινωνιακής λογικής που το διέπει.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις – κλειδιά: Πολιτική Επικοινωνία, Φόβος, Λαϊκισμός, Ανθρώπινη φύση, Οντολογική Ανασφάλεια

Doi:

Abstract

The present study attempts, by the method of the literature review, to contribute in the research field of communicative use of fear in politics. Fear, whether it is fear of God, fear of punishment, xenophobia, fear of terrorism, etc., lies in the rhetoric of politicians and, according to the literature review, appears to influence citizens' perceptions and determine their electoral behavior. Today, in the age of the 4th industrial revolution, with the extensive use of media and social media, the communicative use of fear is having more fertile ground through the enormity with which the political message is transmitted. The present study, compiling the literature on the above issue, captures the communicative forms of fear and attempts to correlate fear (in the philosophical sense of ontological insecurity) with the rise of populism. In this context, research begins at the time of the Italian Renaissance, and in particular with the works of Italian politician Niccolò Machiavelli, as Florentine's works are not only regarded as a landmark in the school of political realism - which embraces concepts such as fear in international relations, etc. - but also in his works there are frequent references to communication tactics of fear. Finally, the aforementioned tactics of Machiavelli's works are compared to the notion of shock doctrine (as presented in Naomi Klein's book), and the communicative logic that governs it.

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Political Communication, Fear, Populism, Human Nature, Ontological Insecurity

Ήδη από την εποχή της Αναγέννησης, είναι γνωστή η ύπαρξη των *Κατόπτρων των Ηγεμόνων* (Weiler, 2019). Εγχειρίδια δηλαδή τα οποία προσφέρουν διοικητικές, στρατηγικές, επικοινωνιακές κ.ά. συμβουλές σε ηγεμόνες και αξιωματούχους. Χαρακτηριστικό δείγμα *Κατόπτρου* είναι το έργο *Ο Ηγεμόνας* του Νικολό Μακιαβέλι, το οποίο γράφτηκε τον 16^ο αιώνα, με πρόθεση να αποτελέσει αντίδωρο προς τον Λορέντζο των Μεδίκων. Το εγχειρίδιο αυτό εμφορείται από ιστορικά παραδείγματα και άμεσες προτροπές διοικητικής φύσης και συχνά επικοινωνιακής οπτικής. Γενικότερα, ο μελετητής των έργων του Μακιαβέλι δύναται να βρει πλήθος επικοινωνιακών στρατηγικών, ορισμένες εκ των οποίων, ακόμα και σήμερα, θεωρούνται ταμπού στο να καταγραφούν ή να αναλυθούν από τους χαράσσοντες πολιτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, είναι οι αναφορές του Φλωρεντίνου στην επικοινωνιακή χρήση του φόβου στην πολιτική, τις οποίες εδράζει στην ερμηνεία της ανθρώπινης φύσης. Έτσι, σε αντίθεση με άλλες φιλοσοφικές προσεγγίσεις (π.χ. Αριστοτέλης), ο Μακιαβέλι εκτιμά πως η ανθρώπινη φύση έχει έμφυτη ροπή προς το κακό και οι επικοινωνιακές τεχνικές που ο ίδιος εισηγείται στα γραπτά του (εν προκειμένω ο φόβος) μπορούν να χαλιναγωγήσουν (προς όφελος του κράτους ή και του ηγεμόνα) την ανθρώπινη φύση. Η ανάλυση των έργων του καταδεικνύει πως στη σκέψη του Μακιαβέλι ο φόβος έχει τέσσερεις μορφές, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν από την πειθαρχία και την υπακοή πολιτών και των στρατιωτών, έως και στην πιστή εφαρμογή των νόμων. Οι μορφές αυτές είναι: 1) Ο φόβος του Θεού 2) Ο φόβος της ποινής, από την παραβίαση των νόμων 3) Ο φόβος μέσω του παραδειγματισμού και 4) Η καλλιέργεια του φόβου για τις πολιτικές εξελίξεις, που οδηγεί σε συσπείρωση των πολιτών και του στρατεύματος (Βρανάς, 2018: 150-151). Με λίγα λόγια, ο φόβος και γενικώς τα συναισθήματα, είναι γνωστό αιώνες τώρα ότι μπορούν να επιδράσουν στη συμπεριφορά των πολιτών και για τον λόγο αυτό, τόσο οι πολιτικοί όσο και τα επιτελεία τους, ενίοτε, χαράσσουν την πολιτική τους στρατηγική βασιζόμενοι στην παραπάνω παραδοχή. Παρόλα αυτά, στην επιστημονική βιβλιογραφία οι μελέτες αναφορικά με τη χρήση των συναισθημάτων και ειδικά του φόβου στην πολιτική επικοινωνία, είναι λίγες (ειδικά στην Ελλάδα) και για τον λόγο αυτό, η παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση επιχειρεί να καταγράψει, την υφιστάμενη γνώση αναφορικά με το θέμα αυτό και να αποτελέσει το εφαλτήριο για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος.

Ενδεχομένως, όπως παρατηρεί ο Marcus (2000: 221) ο μυστηριώδης χαρακτήρας των συναισθημάτων να έχει μεγάλο μερίδιο ευθύνης στη δυσκολία να εκπονηθούν επιστημονικές εργασίες για τα συναισθήματα στην πολιτική - παραδοχή την οποία κάνει και ο Brader (2005: 338). Παρόλα αυτά, ο Brader επιβεβαιώνει ότι τα συναισθήματα μπορούν να έχουν καθοριστικό ρόλο στο πώς λειτουργούν οι (πολιτικές) διαφημιστικές καμπάνιες (403), αλλά είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι γνωρίζουμε ελάχιστα για τα αποτελέσματά τους (388). Οι Bleiker και Hutchison κι αυτοί με τη σειρά τους, από την οπτική των Διεθνών Σχέσεων αναγνωρίζουν πως μολονότι έχει κεντρικό ρόλο σε πολλές πτυχές της παγκόσμιας πολιτικής ο ρόλος των συναισθημάτων, έχει λάβει εκπληκτικά λίγη προσοχή στη γραμματεία των Διεθνών Σχέσεων (Bleiker and Hutchison, 2008: 116) και προτρέπουν τους μελλοντικούς ερευνητές να κατανοήσουν την πολιτική των συναισθημάτων, αξιοποιώντας πλήρως το φάσμα της ανθρώπινης αντίληψης και γνώσης που απαιτεί πιο ανοικτή και ενεργή επικοινωνία ανάμεσα σε διαφορετικούς ακαδημαϊκούς κλάδους και γνωστικά πεδία (Bleiker and Hutchison, 2008: 118). Τέλος, οι Bleiker και Hutchison, σε άλλη,

μεταγενέστερη έρευνά τους, προτρέπουν επίσης τους μελετητές των συναισθημάτων να ασχοληθούν σοβαρότερα με τις συζητήσεις γύρω από τη φύση της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων εκείνων (των συζητήσεων) που συνδέονται με την κοινωνική ταυτότητα, τον εθνικισμό, τις συμμαχίες, τα καθεστώτα ή τους θεσμούς (Bleiker and Hutchison, 2008: 509). Ανεξάρτητα πάντως από το πόσα γνωρίζουμε για τη χρήση του φόβου στην πολιτική επικοινωνία σε θεωρητικό επίπεδο, σε πρακτικό επίπεδο τα παραδείγματα χρήσης είναι αρκετά. Επί παραδείγματι, στο έργο της με τίτλο *Το Δόγμα του Σοκ* η Ναόμι Κλάιν παρατηρεί πως οι πόλεμοι είναι πάντα, εν μέρει, ένα θέαμα, μια μορφή μαζικής επικοινωνίας και η χρήση της επιχειρηματικής τεχνογνωσίας από την προώθηση προϊόντων στα μέσα ενημέρωσης που έκανε ο Ράμσφελτ, είχε ως αποτέλεσμα το μάρκετινγκ του φόβου να βρεθεί στο επίκεντρο του στρατιωτικού δόγματος των ΗΠΑ. Ο φόβος μιας πυρηνικής επίθεσης, παρατηρεί η Κλάιν, αποτελούσε τον πυρήνα της στρατηγικής της αποτροπής κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, όμως κανείς δε διανοήθηκε να χρησιμοποιήσει τους βαλλιστικούς πυρηνικούς πυραύλους. Η επίθεση στο Ιράκ όμως ήταν διαφορετική: Στον πόλεμο του Ράμσφελτ θα χρησιμοποιούνταν τα πάντα εκτός από πυρηνικά όπλα, ώστε να βομβαρδιστούν οι αισθήσεις, να χειραγωγηθούν τα αισθήματα και να αποσταλούν οριστικά μηνύματα, ενώ οι στόχοι επιλέχτηκαν προσεκτικά με κριτήριο τη συμβολική αξία τους και τον τηλεοπτικό αντίκτυπό τους (Klein, 2010: 447).

Το στρατιωτικό δόγμα των ΗΠΑ, τουλάχιστον στην προεδρεία Μπους, θα μπορούσε να γίνει πλήρως κατανοητό μέσα από το βιβλίο *Σοκ και Δέος*. Το βιβλίο αυτό βασίζεται στη χρήση στρατηγικών για την επικοινωνιακή διαχείριση στρατιωτικών επεμβάσεων. Βασικός αρχιτέκτονας του δόγματος *Σοκ και Δέος* είναι ο Harlan Ullman, ο οποίος για περισσότερες από τρεις δεκαετίες έχει διατελέσει ανώτατος σύμβουλος εταιριών και κυβερνήσεων σε θέματα στρατηγικής. Οι αναφορές που υπάρχουν στο εν λόγω βιβλίο, σχετικά με τον φόβο και την επικοινωνία, είναι εκτενείς και αποκαλύπτουν τη μεθοδολογία που εφαρμόζεται. Ήδη από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου διαβάζουμε ότι η μέθοδος *Ταχεία Κυριαρχία (Rapid Dominance)* στοχεύει στο να επηρεάσει τη βούληση, την αντίληψη και την κατανόηση ενός αντιπάλου παρά να καταστρέψει απλώς τη στρατιωτική του ικανότητα (Ullman et al., 1996: 2) και πως η πρώτη προτεραιότητα του δόγματος *Ταχεία Κυριαρχία* θα πρέπει να είναι η αποτροπή, η αλλαγή ή η επιρροή της θέλησης και, κατά συνέπεια, η αποτροπή εκείνων των ενεργειών που είτε είναι απαράδεκτες για τα συμφέροντα εθνικής ασφάλειας των ΗΠΑ είτε θέτουν σε κίνδυνο τη δημοκρατική κοινότητα των κρατών και την πρόσβαση στις ελεύθερες αγορές (Ullman et al., 1996: 55). Στο σημείο αυτό, αξίζει προσοχής η αιτιολογία πίσω από τη χρήση των μεθόδων αυτών, δηλαδή, όπως αναφέρεται στο βιβλίο, η εθνική ασφάλεια είναι αυτή που επιτάσσει τη χρήση του δόγματος *Σοκ και Δέος* και επειδή η έννοια είναι στενή, επιβάλλεται η ύπαρξη ενός άμεσου και ξεκάθαρα κινδύνου ο οποίος να επιτρέπει τη χρήση του δόγματος (Ullman et al., 1996: 37). Η αιτιολόγηση αυτή, δηλαδή η επικοινωνιακή χρήση του φόβου, προϋποθέτει επομένως την ύπαρξη εθνικού κινδύνου, σκεπτικό το οποίο παραπέμπει στη σκέψη του Νικολό Μακιαβέλι, ο οποίος δικαιολογούσε τη χρήση του φόβου για θέματα κρατικού συμφέροντος (πρβλ. Βρανάς, 2016). Σε τελευταία ανάλυση, το δόγμα *Ταχεία Κυριαρχία* θα σημαίνει την ικανότητα να γίνει έλεγχος του περιβάλλοντος και να ελεγχθούν όλα τα επίπεδα των δραστηριοτήτων ενός αντιπάλου για να επηρεάσει τη βούληση, την αντίληψη και την κατανόηση (Ullman, 1996: xxiv). Επιστρέφοντας όμως πίσω στο *Δόγμα του Σοκ* της Klein και ενώ έχει περιγραφεί η πρόκληση του

δέους μέσω του σοκ, η συγγραφέας εντοπίζει και μία ακόμα πτυχή από την χρήση του φόβου, δηλαδή την εκμετάλλευση του σοκ για την εμφάνιση πολιτικών επιδιώξεων. Εκτός από το παράδειγμα του Ulman η Klein επικαλείται και τον οικονομολόγο Milton Friedman λέγοντας πως ο Friedman ήταν πεπεισμένος ότι, όταν ξεσπάει μια κρίση, αποτελεί ζήτημα καθοριστικής σημασίας η ακαριαία δράση, η γρήγορη και αμετάκλητη επιβολή αλλαγών, πριν η συγκλονισμένη κοινωνία διολισθήσει πάλι στην «τυραννία του στάτους κβο» (Klein, 2010: 20). Συμπερασματικά, το *Δόγμα του Σοκ* επιχειρεί να καταγράψει τη διττή χρήση του φόβου (αφενός την πρόκληση δέους στον αντίπαλο και αφετέρου την επιβολή μεταρρυθμίσεων) και τον κίνδυνο που ενδεχομένως συνιστά αυτός για το δημοκρατικό πολίτευμα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η ίδια: «Γράφω ένα βιβλίο για το σοκ. Για το πώς οι χώρες υφίστανται σοκ: από πολέμους, τρομοκρατικές επιθέσεις, πραξικοπήματα και φυσικές καταστροφές. Και στη συνέχεια πώς υφίστανται ένα ακόμα σοκ: από εταιρείες και πολιτικούς οι οποίοι εκμεταλλεύονται το φόβο και τον αποπροσανατολισμό που προκάλεσε το πρώτο σοκ για να προωθήσουν μια οικονομική θεραπεία-σοκ» (Klein, 2010: 44).

Πέρα από τη μεθοδολογία του «σοκ» στη βιβλιογραφία συναντάμε και την έννοια της «τρομοκρατίας» η οποία είτε υπό την μορφή τρομοκρατικής ενέργειας είτε ως απειλή για ενδεχόμενη τρομοκρατική ενέργεια, δημιουργεί το αίσθημα του φόβου. Όπως παρατηρούν και οι Daphna Canetti-Nisim et al.: ο τρόμος δημιουργεί τεράστια πρόκληση στον ιστό των δημοκρατικών κοινωνιών καθώς πέρα από την καλλιέργεια οντολογικής ανασφάλειας (ως εσωτερικής ανησυχίας του ανθρώπου για την αβεβαιότητα του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο κινείται) που προξενεί στους πολίτες, ενίοτε μπορεί να εμφανιστούν και ομάδες συμφερόντων οι οποίες να εκμεταλλευτούν τον τρόπο των πολιτών για να προπαγανδίσουν τις πολιτικές τους θέσεις, κτίζοντας επικοινωνιακά στο φαινόμενο της τρομοκρατίας (2009: 364). Γενικώς, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας υποδεικνύει ότι η αίσθηση απειλής οδηγεί σε συμπεριφορές περιθωρίου οι οποίες συμπεριφορές είναι πιο διαδεδομένες αμέσως μετά την εμφάνιση μεγάλων τρομοκρατικών επιθέσεων (Canetti-Nisim, et al, 2009: 365). Πιο συγκεκριμένα, οι Canetti-Nisim et al. παρατηρούν, ως προς το θέμα αλλαγής συμπεριφοράς ότι σε περιόδους τρομοκρατικής απειλής και σοβαρών απωλειών, όταν η άμεση αντιπαράθεση με τους δράστες της τρομοκρατίας είναι είτε αδύνατη είτε δεν εγγυάται τη δημόσια ασφάλεια, η οργή συχνά στρέφεται στις μειονοτικές ομάδες και τα μέλη τους. Αυτή η οργή, μπορεί εύκολα να μεταφραστεί σε υποστήριξη μη-δημοκρατικών πρακτικών απέναντι στις μειονότητες (Canetti-Nisim, et al, 2009: 364). Με την παραδοχή αυτή αρχίζει να γίνεται αντιληπτό ότι όσοι επιδιώκουν τις προαναφερθείσες αυτές μη-δημοκρατικές πρακτικές, επικοινωνούν το πολιτικό τους μήνυμα με μία γνώριμη μέθοδο στον χώρο της πολιτικής επικοινωνίας, την προπαγάνδα. Στο συμπέρασμα αυτό φαίνεται να καταλήγει και ο Tugwell, ο οποίος παρατηρεί ότι η προπαγάνδα και η τρομοκρατία είναι πανομοιότυπες, καθώς αμφότερα επιδιώκουν να επηρεάσουν ένα μαζικό ακροατήριο με τρόπο που προορίζεται να ωφελήσει αυτόν που τα χρησιμοποιεί (Tugwell, 1986:5). Ομοίως και ο Garrison παρατηρεί ότι η τρομοκρατία είναι μία μορφή προπαγάνδας (Garrison, 2004: 265). Αξιοσημείωτο είναι ότι τόσο ο Tugwell όσο και ο Garrison συσχετίζουν την τρομοκρατία με την επανάσταση ως μία μορφή εναντίωσης στην εξουσία. Συγκεκριμένα, ο Tugwell παρατηρεί πως η τρομοκρατία είναι μια υποκατηγορία της επανάστασης, η οποία

παλεύει για εξουσία (Tugwell, 1986:5) και ο Garrison, πάει ένα βήμα παραπέρα, λέγοντας πως η τρομοκρατία είναι μια παλιά τακτική που έχει χρησιμοποιηθεί από τις κυβερνήσεις για την καταστολή επανάστασης καθώς και από επαναστάτες που έχουν επιδιώξει να αποκτήσουν εξουσία σε μια κυβέρνηση. Έχει χρησιμοποιηθεί (επίσης) από ομάδες που επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν ένα συγκεκριμένο κακό στην κοινωνία και από επαναστατικές κυβερνήσεις που προσπαθούν να διατηρήσουν την εξουσία (Garrison, 2004: 276). Συμπερασματικά, η τρομοκρατία με όρους επικοινωνίας, δύναται να οδηγήσει σε προπαγανδιστικά φαινόμενα, τα οποία με την σειρά τους μπορεί να καλλιεργήσουν ακραίες συμπεριφορές, ενώ η εργαλειοποίηση της προπαγάνδας μπορεί να προέρχεται από ομάδες συμφερόντων, εξτρεμιστές ή ακόμα και κυβερνήσεις, Σίγουρα πάντως, η χρήση του τρόμου ως εργαλείο για να επηρεαστούν οι εξελίξεις έχει παραμείνει η ίδια ανά τους αιώνες (Garrison, 2004: 272).

Από την μέχρι τώρα επισκόπηση της βιβλιογραφίας έχει φανεί ότι το σοκ, η απειλή και η τρομοκρατία λειτουργούν ως εργαλεία πολιτικής επικοινωνίας και πως ο κοινός τους παρονομαστής είναι το αίσθημα του φόβου. Ο φόβος, υπό την έννοια αυτή, στην πολιτική αποσκοπεί στον κοινωνικό έλεγχο και εμφανίζεται με δύο όψεις: είτε ως επιδίωξη του κρατικού συμφέροντος (π.χ. αυστηροί νόμοι) είτε ως παρακρατικά συμφέροντα (π.χ. τρομοκρατία). Η διάκριση αυτή μεταξύ του φόβου που προάγει την κρατική σκοπιμότητα και αυτού που την υπονομεύει υπάρχει ως δεδομένο και στην σκέψη του Μακιαβέλι (Βρανάς, 2018: 150-151). Ο φόβος και η επιδίωξη του κρατικού συμφέροντος μάλιστα σχετίζεται σε τέτοιο βαθμό όπου, σύμφωνα με πείραμα το οποίο διεξήχθη με αφορμή το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, ο φόβος και η οργή άλλαξαν τις πεποιθήσεις και τις στάσεις σε θέματα εθνικού ενδιαφέροντος (Irving and Feshbach, 1953: 148). Η διαμόρφωση της στάσης των πολιτών απέναντι στα θέματα εθνικού συμφέροντος φαίνεται να μην είναι πάντα αυθόρμητη, αλλά να συνεπικουρείται από ανάλογη ρητορική. Όπως παρατηρεί και ο Altheide: τα μηνύματα φόβου έχουν ισχυρές επιπτώσεις στην πολιτική διαδικασία εν μέρει επειδή οι ηγέτες μπορούν να εκμεταλλευτούν τις συναισθηματικές αντιδράσεις από τις βασικές ανησυχίες του κοινού σχετικά με την ασφάλεια για τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους (Altheide, 2006: 5). Ο Altheide στο βιβλίο του *Terrorism and the politics of fear* προβαίνει σε ακόμα πιο λεπτομερή ανάλυση του φαινομένου λέγοντας πως: ο φόβος δεν συμβαίνει έτσι απλά. Είναι κοινωνικά κατασκευασμένος και διαχειριζόμενος από πολιτικούς φορείς για την προώθηση των δικών τους στόχων. Ο στόχος τέτοιων χειριστών μπορεί να είναι τα χρήματα, αλλά συνηθέστερα είναι η πολιτική εξουσία και η συμβολική κυριαρχία (Altheide, 2006: 18). Σε τελική ανάλυση, ο Altheide, ως γνήσιος εκφραστής του πολιτικού ρεαλισμού δεν βλέπει την κρατική σκοπιμότητα ως εντελέχεια της επικοινωνιακής χρήσης του φόβου στην πολιτική, αλλά, αντιθέτως, θεωρεί πως: «δεν είναι ότι ο φόβος είναι κακός αλλά ότι προωθείται και αξιοποιείται από ηγέτες για τη δική τους επιβίωση και πολιτικές και όχι για το κοινό τους» (Altheide, 2006: 18). Στην παρούσα έρευνα πάντως ο στόχος είναι να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο επικοινωνείται πολιτικά ο φόβος και η βιβλιογραφική επισκόπηση δείχνει την μέθοδο της ρητορικής ως την μέθοδο η οποία δημιουργεί (σε επίπεδο πολιτικής επικοινωνίας) το κλίμα τρόμου. Έτσι, από τις μέχρι τώρα έρευνες γνωρίζουμε ότι ο φόβος δεν χρησιμοποιείται από μόνος του, αλλά γίνεται όλο και περισσότερο μέρος μιας (γενικότερης) «ρητορικής φόβου» (Altheide, 1999: 499) [...] η οποία με τη σειρά της μπορεί να συμβάλει σε θέσεις και αντιδραστικές κοινωνικές πολιτικές που

προωθούν τον κρατικό έλεγχο και την επιτήρηση (Altheide, 1999: 476). Τελικά, το συμπέρασμα το οποίο εξάγεται είναι ότι οι κάποιοι πολιτικοί γνωρίζουν την επίδραση του φόβου στην συμπεριφορά των πολιτών και μέσω της ρητορικής τους επιχειρούν να την ελέγξουν κατά το δοκούν, όμως την ίδια ώρα που η παρατήρηση αυτή βιβλιογραφικά θεωρείται δεδομένη και παρά τη γενικευμένη κριτική για την πολιτική της «διάχυσης φόβου», όπως παρατηρούν οι De Castella, McGarty και Musgrove, ελάχιστη έρευνα έχει γίνει η οποία να τεκμηριώνει συστηματικά την παρουσία φόβου στην πολιτική ρητορική (De Castella, and Musgrove, 2009: 2). Τα παραπάνω, έχουν στο σημείο αυτό καταδείξει ότι η ρητορική, υπό την έννοια της προπαγάνδας, είναι το επικοινωνιακό εργαλείο με το οποίο πολιτικοί και ομάδες συμφερόντων εκμεταλλεύονται το αίσθημα φόβου το οποίο έχει ο πολίτης, για να επιφέρουν πολιτικές αλλαγές. Μένει να δούμε βιβλιογραφικά τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η διαδικασία αυτή, αλλά και τον αντίκτυπο που έχει.

Η βιβλιογραφία υποδεικνύει τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ως το κατεξοχήν μέσο για τη διάχυση του φόβου και τη διάκριση μεταξύ αυτών που επιβουλεύονται το συμφέρον της χώρα έναντι αυτών που την προστατεύουν. Έτσι, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ειδικά τα δελτία ειδήσεων, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της προπαγάνδας και στη διαμόρφωση των αντιλήψεων του κοινού για το «εμείς» και το «αυτοί» (Altheide, 2006: 45). Η διάκριση αυτή είναι εντονότερη όταν πρόκειται για ζητήματα τρομοκρατίας και όπως παρατηρεί και ο Giroux, η ρητορική της τρομοκρατίας [...] χρησιμοποιείται συχνά για να επαναπροσδιορίσει τη λεπτή ισορροπία μεταξύ της ελευθερίας και της ασφάλειας που είναι κρίσιμη για κάθε δημοκρατική κοινωνία [...] (Giroux, 2003: 5). Βέβαια η ρητορική του φόβου στα μέσα μαζικής επικοινωνίας δεν περιορίζεται σε περιπτώσεις τρομοκρατικής απειλής, αλλά μπορεί να έχει κι άλλες εκφάνσεις καθώς γενικότερα, όπως παρατηρεί και ο Altheide, η ψυχολογική διάσταση του φόβου μπορεί να αξιοποιηθεί από προπαγάνδα για απειλή και θάνατο αφού, αυτές οι εικόνες και τα συναισθήματα μπορούν να δημιουργηθούν όχι μόνο από πραγματικές, άμεσες απειλές, όπως το κακό του παιδιού κάποιου, αλλά και από την επιδέξια χρήση συμβόλων και γλώσσας, συμπεριλαμβανομένων των φωτογραφιών (Altheide, 2006: 6). Ο Hatemi πάει ακόμα παραπέρα την παραπάνω διαπίστωση και παρατηρεί πως και οι γενετικές διαφορές επηρεάζουν τις πολιτικές αντιλήψεις γεγονός που μας φανερώνει ότι ο κοινωνικός φόβος δύναται να γίνει θεμέλιο για την οικοδόμηση μέρους της πολιτικής ιδεολογίας (Hatemi et al, 2013: 279-291). Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι και η παρατήρηση την οποία κάνει λέγοντας πως δεν θα αντιδράσουν όλοι με τον ίδιο τρόπο σε πανομοιότυπα ερεθίσματα, τουλάχιστον εν μέρει, επειδή δεν ξεκινούν όλοι από το ίδιο βασικό επίπεδο φόβου (Hatemi et al, 2013: 279-286). Αυτή η παρατήρηση του Hatemi για το ότι το επίπεδο φόβου διαφέρει είναι μια μεταβλητή η οποία πρέπει να ληφθεί υπόψη στην επικοινωνιακή εργαλειοποίηση του φόβου καθώς, όπως έχει παρατηρήσει και ο Μακιαβέλι στα έργα του, η λανθασμένη χρήση των τεχνικών φόβου, μπορεί να επιφέρει αντίθετα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα (Βρανάς, 2016: 150-151). Την παρατήρηση αυτή του Φλωρεντινού έρχεται να την επαληθεύσει και επιστημονικά, αιώνες μετά, ο Witte λέγοντας πως η χρήση τεχνικών φόβου πρέπει να γίνεται με προσοχή, διότι μπορεί να φέρει τα αντίθετα αποτελέσματα αν το κοινό δεν πιστέψει ότι μπορεί αποτελεσματικά να αποτρέψει την απειλή (Kim, and Allen, 2000: 606). Σε τελική ανάλυση, φαίνεται ότι η νόηση οδηγεί στην αποδοχή του μηνύματος μέσω των

διαδικασιών ελέγχου του κινδύνου, την ώρα που το συναίσθημα οδηγεί στην απόρριψη του μηνύματος, μέσω της διαδικασίας ελέγχου του φόβου (Witte, 1994: 132). Σε κάθε περίπτωση πάντως, τυπικό αποτέλεσμα στην έρευνα για την απήχηση μηνυμάτων φόβου είναι η αποδοχή του μηνύματος, η οποία ορίζεται ως στάση, πρόθεση ή αλλαγή συμπεριφοράς (Witte, 1992: 332).

Μολονότι όμως ο φόβος ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας προσφέρει μία ευρεία γκάμα επιλογών για πολιτική εκμετάλλευση, φαίνεται πως στην περίπτωση της ακραίας ρητορικής, βρίσκει τις ιδανικότερες συνθήκες για να αποδώσει. Σήμερα, το φαινόμενο της ρητορικής του φόβου και η διάχυση του πολιτικού μηνύματος στα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχει εξελιχθεί ή καλύτερα έχει εξειδικευτεί σε λαϊκιστική ρητορική, μεταδιδόμενη δια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη το 2016, με αφορμή τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές, διαπιστώθηκε πως εκείνοι οι ψηφοφόροι που ενεργά συμμετέχουν στο περιβάλλον των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όχι μόνο με την ανάγνωση, αλλά και με τη δημιουργία και την κοινοποίηση περιεχομένου, φαίνεται να έχουν διαφορετικά μοτίβα στήριξης για τους λαϊκιστές υποψηφίους, συγκριτικά με αυτούς που είναι πιο παθητικοί δέκτες πολιτικού περιεχομένου στο διαδίκτυο. Δηλαδή, εκείνοι που δραστηριοποιούνται στα κοινωνικά μέσα ενημέρωσης είναι πιθανότερο να υποστηρίξουν τους δημοκρατικούς λαϊκιστές παρά ρεπουμπλικάνους λαϊκιστές, συνεπώς, όσοι ήταν πιο ενεργοί χρήστες κοινωνικών μέσων ήταν λιγότερο πιθανό να έχουν υποστηρίξει τον Donald Trump για υποψήφιο της παράταξής τους. Εναλλακτικά, εκείνοι που ήταν πιο παθητικοί χρήστες κοινωνικών μέσων είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα να υποστηρίξουν τον ρεπουμπλικανικό λαϊκισμό γενικώς, και ειδικώς του Trump (Groshek and Koc-Michalska, 2017: 18-19). Η έρευνα δηλαδή αυτή αποκάλυψε πως ο φόβος ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας των λαϊκιστών έχει διαφορετικό αποτέλεσμα στο ρεπουμπλικανικό κοινό από ότι στο δημοκρατικό κοινό. Γενικότερα, αυτή η ιδεολογική διάκριση, ως προς την αποδοχή των ερεθισμάτων φόβου, δικαιολογείται και από έρευνα που διεξήγαγε το πανεπιστήμιο YALE όπου φάνηκε πως οι συντηρητικοί αντιδρούν πιο έντονα στη σωματική απειλή από ό,τι οι φιλελεύθεροι (Bargh, 2017). Το γενικότερο συμπέρασμα πάντως, όπως καταγράφεται σε ανάλογη έρευνα η οποία δημοσιεύτηκε το 2015 στο *Personality and Social Psychology Bulletin*, είναι πως τα πολιτικά άκρα έχουν διάφορες ομοιότητες στην υποκείμενη ψυχολογία τους (Prooijen, et al, 2015: 493). Με την παρατήρηση αυτή επαληθεύεται και το συμπέρασμα της έρευνας του YALE ότι δηλαδή πολιτικοί και στις δύο άκρες του πολιτικού φάσματος γνωρίζουν ήδη ότι οι κοινωνικοπολιτικές μας συμπεριφορές μπορούν να επηρεαστούν υποσυνείδητα από τα πιο βασικά-ισχυρά κίνητρά μας για ασφάλεια και επιβίωση. και προσπαθούν να χειραγωγήσουν τις ψήφους μας και τις κομματικές συμμαχίες απευθυνόμενοι σε αυτά τα ισχυρά συναισθήματα φόβου και ασφάλειας (Bargh, 2017). Τέλος, ένα ακόμα σημείο που αξίζει προσοχής στην χρήση του φόβου ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας είναι οι θεματικές οι οποίες μπαίνουν κάθε φορά στο στόχαστρο του λαϊκισμού. Έτσι, μπορεί να στρέφεται η ρητορική σε θρησκευτικά ζητήματα, ευρωπαϊκά ζητήματα, επιθέσεις κατά ομάδων κ.ά. Γενικώς, όπως παρατηρεί και ο Sven, η λαϊκιστική επικοινωνία εκδηλώνεται με την έμφαση στην εξουσία στα χέρια του λαού, την υπεράσπιση των ανθρώπων, την επίθεση στις ελίτ (πολιτικές, οικονομικές, νομικές, υπερεθνικές, μιντιακές), την εκδίωξη των άλλων και την επίκληση στο συναίσθημα (Engesser et al, 2017: 1117-1120). Αντίστοιχα, τη μεθοδολογία αυτή λόγου χάρη τη συναντάμε και σε δεξιά λαϊκιστικά κόμματα τα οποία αξιοποιούν τη δημόσια δυσαρέσκεια

κινητοποιώντας κατά της μουσουλμανικής μετανάστευσης (Schmuck and Jörg, 2019: 739-757). Ειδικότερα, στην ακροδεξιά ρητορική το μεταναστευτικό ζήτημα το οποίο σχετίζεται με τους Μουσουλμάνους φαίνεται να είναι μετεξέλιξη της ακροδεξιάς ρητορικής η οποία αναπτύχθηκε μετά την 11^η Σεπτεμβρίου. Πιο συγκεκριμένα, τα ευρήματά δείχνουν για πρώτη φορά, παρατηρεί ο Scumack, ότι οι διαφημιστικές αφίσες των πολιτικών εκστρατειών της λαϊκιστικής δεξιάς όχι μόνο μπορούν να διαιωνίσουν τις δυσαρέσκειες εναντίον των Μουσουλμάνων, αλλά μπορούν επίσης να συμβάλουν στην εκλογική επιτυχία των λαϊκιστικών κομμάτων της δεξιάς. Χρησιμοποιώντας μια βασική αρχή της λαϊκιστικής επικοινωνίας, την ρητορική του άσπρου – μαύρου, τα δεξιά λαϊκίστικα κόμματα παρουσιάζουν απλές λύσεις για τους αυξανόμενους φόβους των ανθρώπων για την αύξηση της μουσουλμανικής μετανάστευσης (Schmuck and Jörg, 2019: 753). Σε τελική ανάλυση το συμπέρασμα από τα παραπάνω συνοψίζεται στην άποψη του Jost, ότι δηλαδή πολιτικός συντηρητισμός είναι ένα ιδεολογικό σύστημα πεποιθήσεων το οποίο είναι σημαντικά (αλλά όχι εντελώς) σχετιζόμενο με τις κινητήριες ανησυχίες που έχουν να κάνουν με την ψυχολογική διαχείριση της αβεβαιότητας και του φόβου (Jost, et al, 2003: 369).

Συμπερασματικά, ο φόβος ως εργαλείο πολιτικής επικοινωνίας, είναι μία μέθοδος η οποία χρησιμοποιείται για αιώνες και η πρώτη συστηματική καταγραφή της μεθόδου αυτής ξεκίνησε με τα έργα του Νικολό Μακιαβέλι, ο οποίος επεδίωξε να συσχετίσει τον φόβο με την ευημερία του κράτους. Από την άλλη, αιώνες μετά, η Naomi Klein στο *Δόγμα του Σοκ* ανέδειξε την ύπαρξη και την μετεξέλιξη των τεχνικών φόβου σε τεχνικές «σοκ» και οι οποίες εμφανίζονται ως εργαλεία για να αναταχθούν ως και οι ασθενικές οικονομίες χωρών. Στο ενδιαμέσο στάδιο μεταξύ φόβου και σοκ φαίνεται να βρίσκεται το «δέος» το οποίο θεμελιώθηκε μέσω της στρατιωτικής υπεροχής και η πρακτική αυτή θεμελίωσε, σε μεγάλο βαθμό, τη σχολή του πολιτικού ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις. Σε κάθε περίπτωση απώτερος στόχος των επικοινωνιακών αυτών μεθόδων είναι η καλλιέργεια φόβου για την απόκτηση ισχύος και η μόνη διαφοροποίηση είναι στο αν την ισχύ την επιδιώκει το κράτος ή κάποια ομάδα συμφερόντων. Από την άλλη πλευρά, παρά την προαναφερθείσα διαφορά, η μεθοδολογία φάνηκε να είναι κοινή, δηλαδή χρήση λαϊκιστικής ρητορικής της οποία το μήνυμα πολλαπλασιάζεται δια των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Από εκεί και ύστερα γενετικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες αποτελούν τους καταλύτες από τους οποίους θα εξαρτηθεί το ποιοι θα καταλήξουν αποδέκτες του μηνύματος και πώς θα το ερμηνεύσουν.

Βιβλιογραφία

- Altheide, D., & Michalowski, S. (1999). «Fear in the news: A discourse of control». *Sociological Quarterly*, 40.3, 475-503.
- Altheide, D. (2006). *Terrorism and the politics of fear*. Oxford: AltaMira Press.
- Bargh, J. At Yale, we conducted an experiment to turn conservatives into liberals. The results say a lot about our political divisions. Διαθέσιμο στο: https://www.washingtonpost.com/news/inspired-life/wp/2017/11/22/at-yale-we-conducted-an-experiment-to-turn-conservatives-into-liberals-the-results-say-a-lot-about-our-political-divisions/?noredirect=on&utm_term=.7189a74d8b97 (accessed June 2, 2019)
- Bleiker, R., & Hutchison, E. (2008). «Fear no more: emotions and world politics». *Review of international studies*, 34.S1, 115-135.
- Bleiker, R. & Hutchison, E. (2014). «Theorizing emotions in world politics». *International Theory*, 6.3, 491-514.
- Brader, T. (2005). «Striking a responsive chord: How political ads motivate and persuade voters by appealing to emotions». *American Journal of Political Science*, 49.2, 388-405.
- Canetti-Nisim, D. et al. (2009). «A new stress-based model of political extremism: Personal exposure to terrorism, psychological distress, and exclusionist political attitudes». *Journal of Conflict Resolution*, 53.3, 363-389.
- De Castella, K., McGarty C., & Musgrove, L. (2009). «Fear appeals in political rhetoric about terrorism: An analysis of speeches by Australian Prime Minister Howard». *Political Psychology*, 30.1, 1-26.
- Engesser, S., et al. (2017). «Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology». *Information, Communication & Society*, 20.8, 1109-1126.
- Garrison, A. (2004). «Defining terrorism: Philosophy of the bomb, propaganda by deed and change through fear and violence». *Criminal Justice Studies*, 17.3, 259-279.
- Giroux, H. (2003). *The abandoned generation: Democracy beyond the culture of fear*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Groshek, J. & Koc-Michalska, K. (2017). «Helping populism win? Social media use, filter bubbles, and support for populist presidential candidates in the 2016 US election campaign». *Information, Communication & Society*, 20.9, 1-32.
- Harlan, U. et al. (1996). *Shock and awe - Achieving rapid dominance*. Washington DC: National Defense University.
- Hatemi, P. et al. (2013). «Fear as a disposition and an emotional state: A genetic and environmental approach to out-group political preferences». *American Journal of Political Science*, 57.2, 279-293.
- Irving J. & Feshbach, S. (1953). «Effects of fear-arousing communications». *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 48.1, 78.
- Jost, J. et al. (2003). «Political conservatism as motivated social cognition». *Psychological bulletin*, 129.3, 339-375.
- Klein, N. (2010). *Το δόγμα του σοκ*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνης.
- Marcus, G. (2000). «Emotions in politics». *Annual Review of Political Science*, 3.1, 221-250.

National Defence University

- Schmuck, D. & Matthes, J. (2008). «Voting “Against Islamization”? How Anti-Islamic Right-Wing, Populist Political Campaign Ads Influence Explicit and Implicit Attitudes Toward Muslims as Well as Voting Preferences». *Political Psychology*. (Online Version of Record before inclusion in an issue)
- Tugwell, M. (1986). «Terrorism and propaganda: Problem and response». *Journal of Conflict Studies*, 6.2.
- Van Prooijen, J. et al. (2015). «Fear among the extremes: How political ideology predicts negative emotions and outgroup derogation». *Personality and social psychology bulletin*, 41.4, 485-497.
- Weiler, B. Mirror for princes. Encyclopedia Britannica. Διαθέσιμο στο: <https://www.britannica.com/art/mirror-for-princes> (accessed June 5, 2019).
- Witte, K. (1992). «Putting the fear back into fear appeals: The extended parallel process model». *Communications Monographs*, 59.4, 329-349.
- Witte, K. (1994). «Fear control and danger control: A test of the extended parallel process model (EPPM)». *Communications Monographs*, 61.2, 113-134.
- Witte, K. & Allen, M. (2000). «A meta-analysis of fear appeals: Implications for effective public health campaigns». *Health Education & Behavior*, 27.5, 591-615.
- Βρανάς, Β. (2016). «Ο φόβος ως πολιτικό εργαλείο για την επίτευξη της κρατικής σκοπιμότητας στο έργο του Νικολό Μακιαβέλι». Αθήνα: Εισήγηση στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκόντων.
- Βρανάς, Β. (2018). *Πολιτική και αρχές πολιτικής επικοινωνίας στο έργο του Νικολό Μακιαβέλι*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Autonomous school and decentralized school function

Theodora Karatzaferi^a

^a Doctor of Philosophy, of the National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

Educational systems change, abandoning intense centralization. Decentralization is included in the changes that dominate education and mark the transition to autonomous school. Autonomous school, as an institution, is widespread in many countries. The term "autonomous school" is used to describe a range of different models of school self-government, while it is argued that there are so many different approaches to decentralizing power in schools, as are the countries that apply it. School autonomy is part of the strategic planning of education policy. Autonomy in the types of decisions under the authority of school authorities may concern organization, staff management, social involvement in school unit decisions, and financial management of school property.

© 2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: autonomous school, decentralized school administration, school self - evaluation

Doi:

Αυτόνομο σχολείο και αποκεντρωμένη σχολική λειτουργία

Θεοδώρα Καρατζαφέρη^β

^βΔιδάκτορας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Τα εκπαιδευτικά συστήματα αλλάζουν εγκαταλείποντας τον έντονο συγκεντρωτισμό. Η αποκέντρωση συμπεριλαμβάνεται στις αλλαγές που κυριαρχούν στην εκπαίδευση και σηματοδοτούν τη μετάβαση προς το αυτόνομο σχολείο. Ο όρος “αυτόνομο σχολείο” χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια σειρά από διαφορετικά μοντέλα σχολικής αυτοδιοίκησης, ενώ υποστηρίζεται πως υπάρχουν τόσες διαφορετικές προσεγγίσεις αποκέντρωσης της εξουσίας στα σχολεία, όσες είναι και οι χώρες που την εφαρμόζουν. Η σχολική αυτονομία εντάσσεται στον στρατηγικό σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η αυτονομία στα είδη των αποφάσεων που περιέρχονται στην αρμοδιότητα των σχολικών αρχών μπορεί να αφορά την οργάνωση, τη διαχείριση του προσωπικού, τη συμμετοχή κοινωνικών οργάνων στις αποφάσεις της σχολικής μονάδας, την οικονομική διαχείριση της σχολικής περιουσίας.

© 2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: αυτόνομο σχολείο, αποκεντρωμένη σχολική διοίκηση, αυτοαξιολόγηση σχολικής μονάδας

Introduction

Modern European society has as its primary objective a decentralized educational system that implements educational policy and adapts to the needs of citizens by distancing itself from the traditional way of functioning (Dimakopoulos, 2008).

An educational system can be centralized or decentralized. The centralized education system can be characterized as:

- concentrated in a strict hierarchy and
- decentralized or decentralized in the sense of transferring power and decision-making to regional or local bodies guided by centralized administration without divestiture. (Chatzidimitriou, 2009: 33; Besila-Vika, 2001: 3). There is, of course, a version of deconcentration where decisive powers are conferred, but the state retains control. Therefore, decentralization is implemented within a centralized education system (Andreou, 1998: 75; Papakonstantinou, 2012: 33).

The term decentralization refers to the decision-making power of regional, local authorities and school units and the transfer of responsibilities. This creates a strong state cooperation with parents and the local community. This transfer is gradually taking place through a process of decentralization which is determined by factors such as the orientation of educational policies, decentralized policies, social changes, changes in the education system, and the level of teacher professional development (Papakonstantinou, 2012: 36-37; Dutercq, 2000: 142-143).

Administrative discrimination refers to the degree of concentration of power at the top of the hierarchy and the transfer of responsibilities to the regional bodies of the State. The distinction between a centralized and a decentralized system concerns the national and local nature of responsibilities and the degree to which local authorities are subordinated to the central administration, criteria which are more politically relevant. These criteria emphasize the notions of organizational structure, proximity, representativeness and participation in decision-making satisfying the social interest. The way power and responsibility are transferred reflects the ideological context and the dominant characteristics of the social, economic and cultural context. There is, therefore, a distinction between administrative and political decentralization. Political decentralization refers to policy making by central institutions, while administrative decentralization concerns the implementation and implementation of policies by regional and local state institutions (Katsaros, 2008: 89).

On a practical level, none of the above systems can be fully implemented, since there are secondary elements of each other. In this sense, decentralization is understood not as a consolidated system of administration, but as a distinct process that serves the transfer of power from the central authority to the region (Chatzidimitriou, 2009: 33-34; Chevallier, 1993: 397).

The lack of flexibility and the effects of authoritarianism have led to the exercise of social pressure for transparency and have challenged centralized forms of power. Administrative and political decentralization is a positive sign, since it is identical to the call for the transfer of responsibilities from central authority to regional authorities. Gradually, however, as the term expands, it becomes a political concept, linked to the contemporary demand of democratic societies for autonomous development and giving local communities the necessary freedom of decision-making. Decentralization is linked to the democratic organization, representation

and participation of the social community in state administration and, in many cases, overlaps the concepts of decentralization and self-government (Andreou & Papaconstantinou, 1994: 46-47).

In the field of education it is important to upgrade the way in which educational units operate, to revise the role of teachers and collective social institutions in the functioning of the school unit by highlighting the principles of democratization of education, participatory management, social cohesion, equality of education opportunities to educate and shift interest in the needs of the local community (Curren, 2007: 163).

1. Ideological and social characteristics

1.1. Democratization of education

The concept of democratization of education in European societies is linked to the concept of democracy, the elimination of social inequalities and the provision of equal opportunities which are essential prerequisites for participation in decision-making centers (Hecht, 2010).

The democratization of education refers to the democratization of society and is a prerequisite for ensuring social justice. It is considered complicated to clarify this concept because of the parameters it takes as it relates to all dimensions of social life and concerns the equitable provision of democratic understanding to all citizens (Michels, 2011: 275-293; Kottoula, 2000). The school governed by the principles of democratization presupposes:

- democratic processes and structures in school units and
- participation of those directly and indirectly involved in school functioning through collective bodies (Beane & Apple, 2003; Dahl, 2001).

The basic dimensions of democratization act as a counterbalance to the social deficits experienced by citizens and concern:

- motivation
- the educational efforts of the underprivileged
- the proper functioning of the educational unit (Educational Research Center, 2005).

The operation of a democratic school presupposes a model of socio-economic organization that aims to create that type of citizen who is not subject to social and economic life but acts voluntarily (Bouzakis, 1986: 74). This type of school is based on the following principles:

- autonomy
- democracy
- the self-regulation of the school community and self-management (Offe & Preuss, 1991: 170-171).

The democratization of the modern school aims to enhance the dialogue within the school unit with regard to the local community. A key prerequisite is the degree of involvement in the development of a dialogue between teachers, parents and pupils with local government and local community seeking together solutions for the smooth operation of the school unit (Marinakis, 2009: 118-137). Strengthening the degree of self-management of the school unit is also part of this framework.

1.2. Social participation in education

The European Union, by making education a strategic objective of improving the lives of citizens, has recognized the need for all social actors to be involved in education. The need for wider social participation is dictated by the desire of citizens to have a say in the education of their children, but also in the recognition of education as a crucial factor in achieving social well-being (Panaretos, 2000).

In this context, the 1995 Ministerial Meeting of Education highlighted the need for social participation in education. In 2002, the Council of Ministers of Education, in pursuit of the general objectives of the Lisbon European Council, decided on the 'Education and Training' action program with strategic objectives including the establishment of a European education and training area through mobility and the strengthening of mobility links with the world of work, research and society (Passias, 2000). Greater extroversion and collaboration of educational systems with a wide range of business, research and social stakeholders is required (Govaris & Roussakis, 2008). Thus lay the foundations for the opening and cooperation of educational units with society. There is a growing recognition of the need to develop and maintain a collaborative relationship with the social (external) school environment and in particular with local government, local community and parents. Especially in the case of parents, there is a perception that it is necessary to develop a cooperative relationship between school and family (Matsagouras & Verdis, 2003). When parents understand what the school aims for, they identify with the goals, show interest in school activities, and enhance the school's efforts with encouraging results (Dean, 1995: 206-209; Mylonakou-Keke, 2009).

Interconnecting the school with other stakeholders in education, the local community, scientific, productive and cultural institutions contributes to the formation of regional and local social and cultural education networks that empower both the school and local communities. The local community is an important source of learning, but also an educational application for linking school learning to experiential conditions and situations (Dean, 1995: 219).

2. Characteristic of the autonomous school

Society is subject to constant change and the changing environment contributes to the increasing complexity and uncertainty of modern life (Christofidou, 2009). As a result, changes have also been observed in education with educational systems abandoning strong centralism (Stylianou, 2007). Decentralization is included in the changes that dominate education and mark the transition to autonomous schooling (Cadwell, 2006). Decisions in centralized education systems are taken centrally and channeled to school units. The school unit is self-directed rather than autonomous. In contrast to this model, the autonomous school is projected where the concepts of transformation, innovation and change are key features of it (MacBeath et al, 2002).

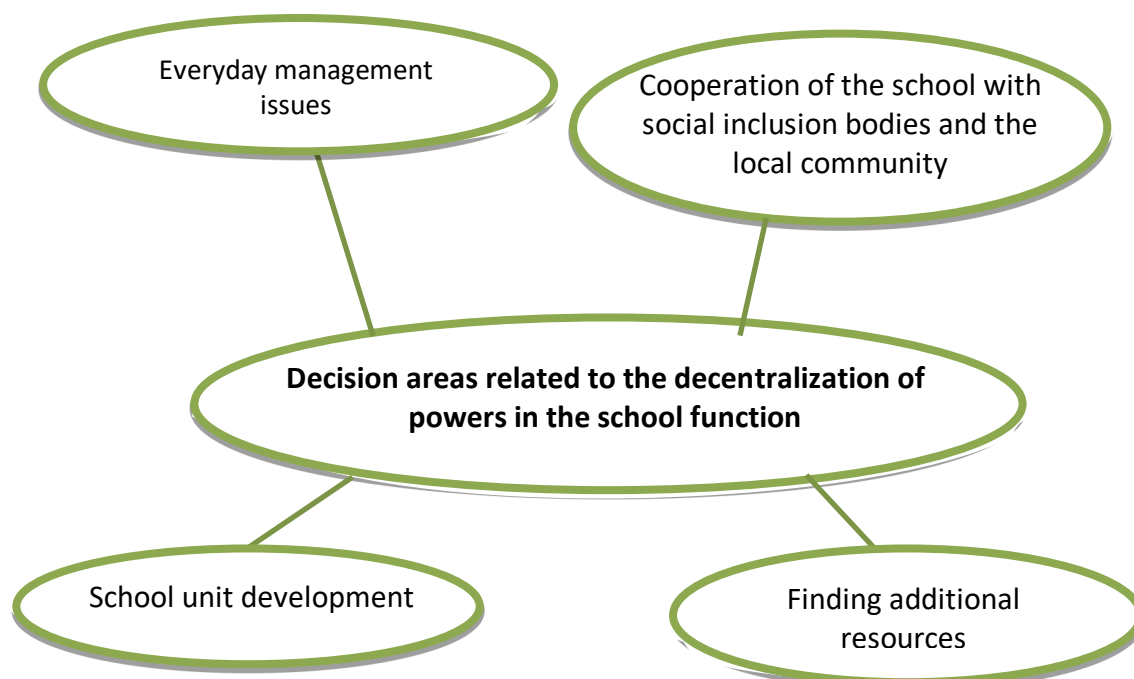
The autonomous school responds proactively to external pressures, encourages internal flexibility, enhances development effort and harnesses the potential of the school unit. The essential element of this process is the involvement of educators and social inclusion bodies who commit themselves to modernizing the school unit. The term 'autonomous school' is used to describe a number of different models of self-government, while it is argued that there are as many different approaches to

decentralizing power in schools as there are countries that apply it (UNESCO, 2007; Eurydice, 2009; Zmas, 2007).

School autonomy is part of the strategic planning of educational policy (Christofidou, 2009). The autonomy of the types of decisions that fall within the competence of school authorities relates to the organization, staff management, involvement of social institutions in school unit decisions, financial management of school property (Daun, 2011: 9-32).

The issue of financial management is the most important factor for the school, since it proves to be a necessary condition for autonomy and concerns decisions related to a wide range of school functioning (Mestry, 2004: 126-132). The concept of financial management of EU countries refers to school facilities, purchase of school equipment, finding additional resources to cover operating expenses, additional earnings for teachers (Theodorou & Passiardis, 2013: 44). Financial management is a prerequisite for the successful operation of an autonomous school, but does not mean that it is sufficient, due to the way resources are spent in education and the effective practices to be applied (Hanushek & Woessmann, 2012: 267 -321; Schleicher, 2012).

Decentralization of decisions from central to local level is an issue related to the administration and operation of the school, finding additional resources, developing staff and pupils of the school, as well as the cooperation of the school with social inclusion bodies and local society (Figure 1) (Theodorou, 2013).

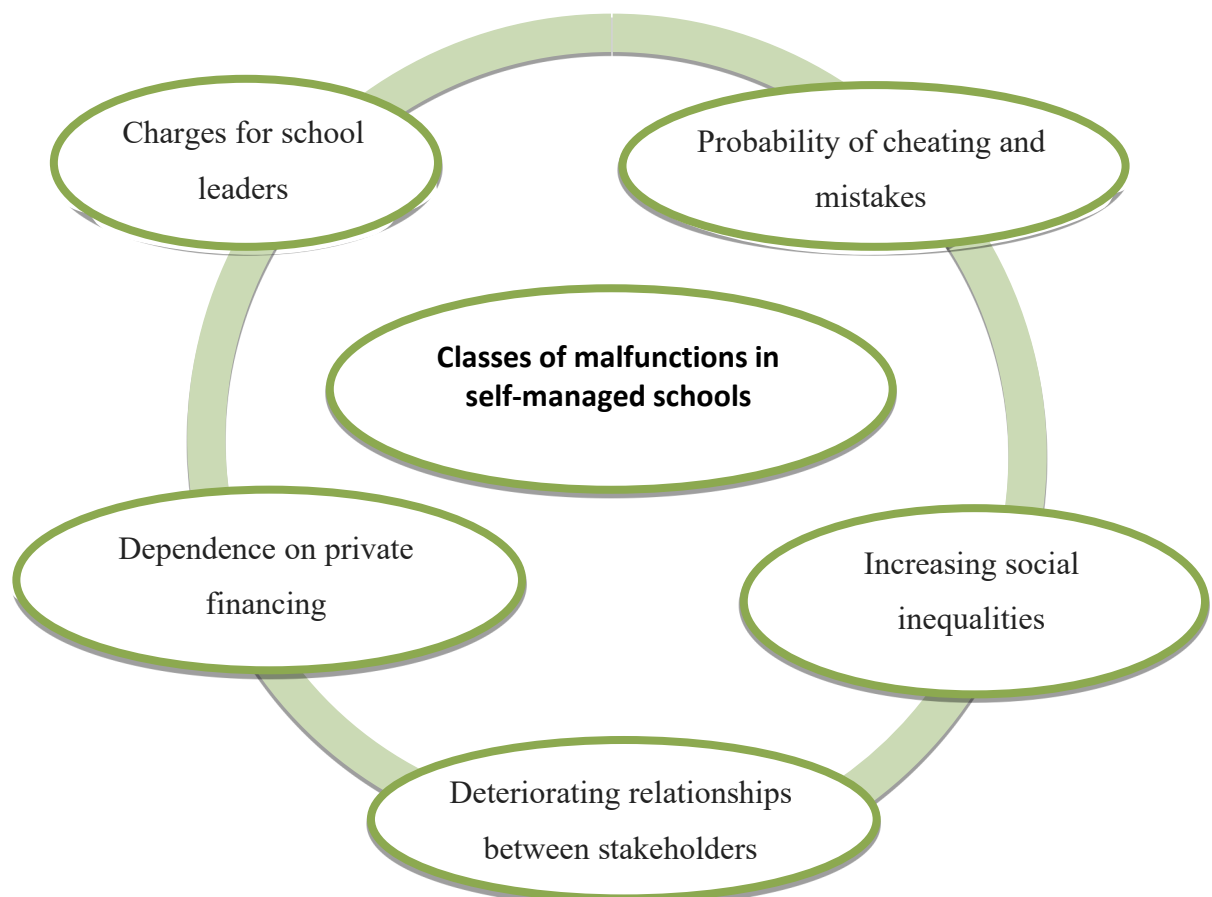
Source: Theodorou & Passiardis, 2013: 50

Figure 1: Decision areas related to the decentralization of powers in the school function

3. Autonomous school operation and management issues

Targeting educational policy makes education essential from the long period of crisis we are experiencing (Hanushek & Woessmann, 2012: 267-321). The malfunctions that occur should be taken into account during the operation of the autonomous school and concern (Figure 2):

- burden on executives with increased workload and work stress
- a decrease in the interest in managing
- securing funding from additional resources
- the existence of conflicts in decision making with management bodies (allocation of budget, etc.) (Theodorou & Passiardis, 2013: 50-51).

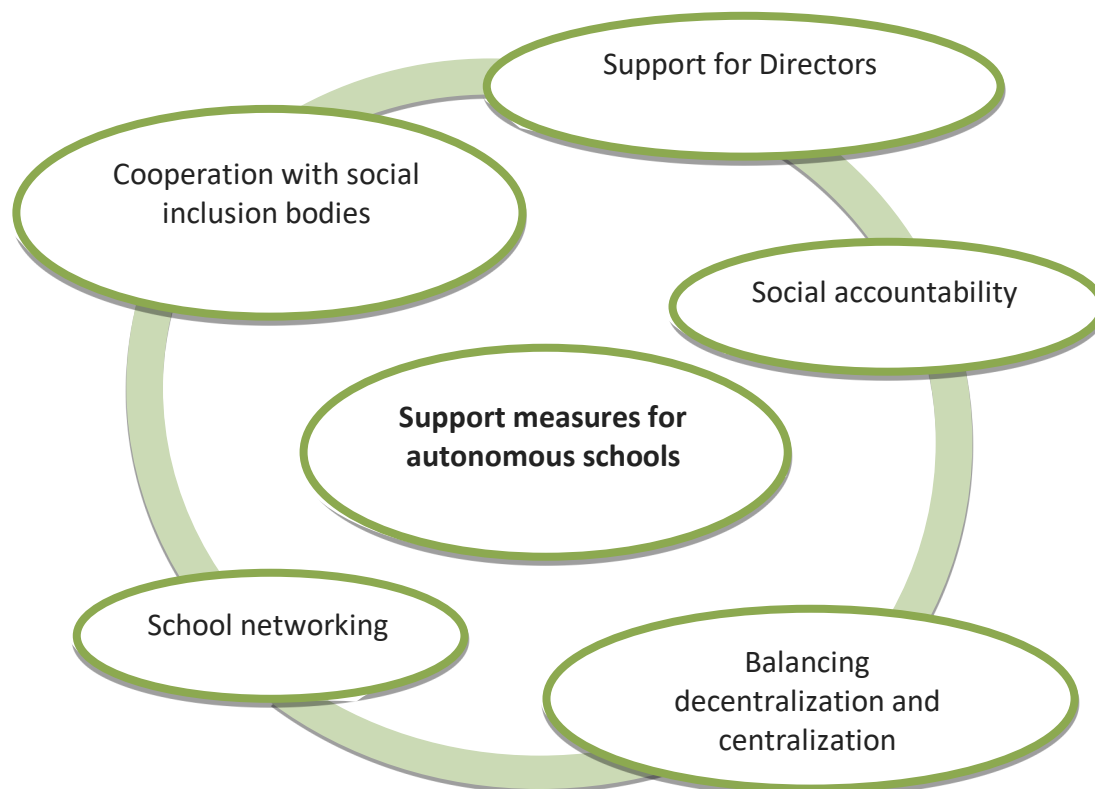

Source: Theodorou & Passiardis, 2013: 51

Figure 2: Classes of malfunctions in self-managed schools

The EU Calls on the Member States to intensify their cooperation with social inclusion bodies in order to strengthen the management of their staff (ETUCE, 2012). A mechanism is needed to prepare the Head of School Unit for his or her complex tasks with specific support measures. These measures (Figure 3) relate to:

- practical support from the Directors
- cooperation of schools
- social accountability
- harmonization of centralized and decentralized principles
- cooperation with social inclusion bodies
- integrating local community schools into a single network for more effective collaboration (Theodorou & Passiardis, 2013: 51-52).

Source: Theodorou & Passiardis, 2013: 53

Figure 3: Support measures for autonomous schools

4. The operation process of the autonomous school

"Autonomous school" is an idea promoted in EU member states. through dynamic promotion promoting international think tanks. Some examples include "Reform" (<http://reform.co.uk/website/education/quickbrief.aspx>) and "Around the World in 80 Ideas" (<https://www.adamsmith.org/80ideas/idea/7.htm>) an initiative of the Adam Smith Institute (<https://www.adamsmith.org>). The philosophy of the autonomous school relates to a centralized, organizationally decentralized design by the Ministry of Education in the context of local community with the possibility of intervention of teachers and social participation bodies mainly of the Parents Association, as well as other social and productive actors of the local community in the operation of the school.

The process of autonomous schooling becomes the self-evaluation of the school unit that refers to the effort to improve every area of school reality. The practice of self-assessment is based on identifying school unit problems and developing a corrective action plan for problem solving. The autonomous school serves the idea of a growing school with a tendency for self-improvement. The process is participatory with the involvement of all stakeholders. The Principal, faculty members, students, parents and other stakeholders participate in the process (Katsikas, 2016: 1).

School self-evaluation is defined as the process of systematically collecting information initiated by the school itself and evaluating its operation to promote self-improvement (Vanhoof & Petegem, 2001). It refers to a set of systematic processes organized by school unit stakeholders with the involvement of social institutions and local bodies in which the centralization of actions and evaluation of educational work is central (Andreou, 2012: 4; Demertzis, 2007: 168-169; Solomon, 1999; MacBeath et al., 2005; Kyriakides & Campbell, 2004: 23-36). The involvement of school community stakeholders makes it necessary to change the relationships between teachers, parents and students from vertical hierarchies to horizontal cooperative relationships (Solomon, 1999).

The autonomous school is the thinking, the nurturing, the concerned, the constantly renewing school that includes the process of self-evaluation (Holly & Southworth, 1989 in Theofilidis, 2014). This procedure according to Bolam (1980):

- foresees and faces external pressures before difficult situations arise
- encourages internal development
- make use of the opportunities available to the school unit
- promotes change and aims for improvement. Participants respond autonomously and systematically to tasks and not necessarily to the pressures exerted on them.
- refers to different issues (eg curriculum areas, teaching approaches, responsibilities of social institutions) and at different levels (individual, group, school unit as a whole) (Bolam, 1980, in Theofilidis, 2014).

The process of self-assessment is based on the collection and analysis of school-related information and the use of methods and tools within a quality assurance model (Solomon, 1999; Duke, 1999: 172-185; Boud & Donovan, 1982: 359-370). The purpose of self-assessment is to cultivate responsibility for the processes involved, to achieve satisfaction with the work being done, to communicate effectively, and to reflect on the concerns among participants (Solomon, 1999; MacBeath, 2005; Swaffield & MacBeath, 2005: 23 -252).

The essential element of this process is the involvement of the social institutions. All social participation bodies take on the role of innovative development agency. Social inclusion bodies are decisive factors in improving the quality of the school unit and any change effort must be linked to the particular conditions that characterize the school unit (Katsikas, 2016).

Involvement of teachers and social institutions in the process and production of evaluation results reinforces their motivation and commitment to improve their work. Self-evaluation of the educational project by the same factors that contribute to its formation is considered a prerequisite for improving school life (Bagakis, 2005). Despite the differences in the form it develops in the educational contexts, the following stages are at the core of each school's self-assessment cycle. Thus, the members of the school unit proceed to:

- i.** Assessing the dimensions of school reality through systematic inquiry processes (e.g. school-parent relationships, etc.). Diagnosing and evaluating the strengths and weaknesses (Strengths, Weaknesses) of the indoor unit of the school unit, as well as the opportunities and threats (Opportunities, Threats) of the external environment identified during planning, is called analysis S.W.O.T. (Theofilidis, 2014). The analysis of S.W.O.T. can be used to evaluate school performance and is the first stage of self-assessment of the school unit. At this stage, members of the school community identify weaknesses but also school excellence and identify priorities for action to improve specific dimensions of school life (Schildkamp & Visscher, 2009: 150-159). The analysis of S.W.O.T. concerns the overall assessment of the school image across sectors, enabling school community members to get an overall picture of the situation with immediate feedback on areas that are over or under school (MacBeath, 1999: 5-8). It also refers to the systematic exploration of areas of school functioning that allows the school unit to study in-depth issues that are considered complex. Finally, they give a clear picture of the potential of school unit members and social participation bodies (MacBeath & McGlynn, 2002: 44).
- ii.** Outlining priorities arising from the current legislative framework and educational policy philosophy and setting goals for improvement.
- iii.** Planning action to enhance and improve quality.
- iv.** Implement action for improvement.
- v.** Monitoring and evaluation of action plans. The progress of the implementation of the action plans and their effectiveness is evaluated, which provides improvement of the school's practices and educational achievements (Koulaidis & Kotsira-Tampakopoulou, 2005).

In the context of educational and administrative decentralization, the school unit needs to become the nucleus of a set of actions aimed at ensuring the conditions for the social and professional development of pupils, teachers, local communities within local, national contexts and European priorities (Papaprokopiou, 2006: 187-195). This highlights the need to empower the school unit and its constituents (teachers, students, parents, community stakeholders, local community partners) so that they can seek and develop the best conditions and actions for more effective management and organization (Hofman & Dijkstra, 2005: 254).

References

- Andreou, A., Papakonstantinou G. (1994). *Power and organization. Management of the education system*. Athens: Nea Synora - AA Livanis.
- Andreou, A. (1998). *Issues in Management of Education*. Athens: Bibliogonia.
- Andreou, A. (2012). «The logic of accountability». *Cyprus Educational Club Bulletin*, 9 (14), 4.
- Bagakis, G. (ed.) (2005). *School unit evaluation*. Athens: Metaichmio.
- Bouzakis, S. (1986). *Pedagogical and socio-political considerations*. Athens.
- Beane A. J. & Apple M. (2003). Virtual School: The sciences of Education Online, no 3, pp. 2. (The case of democratic schools). Retrieved on 24/4/2016 from <http://www.auth.gr/virtualschool/3.2/Praxis/BeaneApple.html>
- Besila-Vika, E. (2001). *Local Government: A modern administrative institution*. Athens: PN Sakkoulas.
- Boud, D.J. & Donovan, W.F. (1982). «The facilitation of school-based evaluation: a case study». *Journal of Curriculum Studies*, 82 (4), 359-370.
- Cadwell, B. (2006). *Re-imagining educational leadership*. Victoria: ACER Press.
- Center for Educational Research. (2005). *Impression of educational system at school level*. Athens: SPS.
- Dahl, R. (2001). *About Democracy*. Athens: Psychogios.
- Daun, H. (2011). «Globalization, EU-ification and the new mode of educational governance in Europe». *European Education*, 43 (1), 9-32.
- Dean, J. (1995). *Managing the primary school*. London: Routledge. In: I. Katsaros, (2008). *Organization and Management of Education*, Athens: PI.
- Chevallier, J. (1993). *Administrative Science*. Athens - Komotini: Ant. N. Sakkoula.
- Chatzidimitriou, E. (2009). *Decentralized Institutional Framework in Education: Evaluation of Implementation Practices in Primary Education and Outcomes (1982-2005)*. Doctoral thesis. Athens.
- Christofidou, E. (2009). *Exploring the relationship between personality and leadership style of elementary school principals with change management in the school unit*. Doctoral thesis. University of Cyprus.
- Curren, R. (2007). *Philosophy of Education: An anthology*. Blackwell Publishing.
- Dean, J. (1995). *Managing the primary school*. London: Routledge. In: I. Katsaros, (2008). *Organization and Management of Education*, Athens: PI.
- Demertzis, K. (2007). «Thoughts and theoretical implications of the role of the critical friend in relation to the role of educational support staff in our country». In: G. Bagakis, K. Demertzis & Th. Stamatis (ed.). *A school learns: Self-assessment and school development under the international Carpe Vitam: Leadership for learning program*. Athens: Livanis, 168-169.
- Dimakopoulos, G. (2008). The training of secondary education teachers in regional training centers and its effectiveness. Empirical research based on the views of trainers. Retrieved on 17/2/2015 from <http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/1502>.
- Doukas, C. (1999). «Quality and Evaluation in Education: A Brief Research Overview». *Inspection of Educational Issues*, 1, 172-185.
- Dutercq, Y. (2000). «Administration de l'éducation: Nouveau contexte, nouvelles perspectives». *Revue Française de Pédagogie*, no 130, 143-170.

- Eurydice. (2009). *Key numbers of education in Europe*. European Commission Education, Audiovisual and Culture Executive Agency.
- Govaris, H. & Roussakis, I. (2008). *European Union: Policies in Education*. Athens: PI.
- Hanushek, E. & Woessmann, L. (2012). «Do Better Schools Lead to More Growth? Cognitive Skills, Economic Outcomes, and Causation». *Journal of Economic Growth*, 17 (4), 267-321.
- Hecht, Y. (2010). «Democratic education: a beginning of a story». *Innovation Culture*, pp. 55-68.
- Hofman, R. H. & Dijkstra, N. I. (2005). «School self-evaluation instruments: An assessment framework». *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, 8 (3), 254.
- Katsaros, I. (2008). *Organization and Management of Education*. Athens: PI - Ministry of Education.
- Katsikas N. (2016). Self-evaluation as a process of developing an autonomous and renewable school. Retrieved 15/4/2016 from <https://dialogos.minedu.gov.gr>.
- Koulaidis, B. & Kotsira-Tampakopoulou, A. (2005). «School unit self-assessment process». In: G. Bagakis (Ed.). *School unit self-assessment*. Athens: Metaichmio.
- Kottoula, M. (2000). *Single school and teachers*. Athens: Typotheto-G. Dardanos.
- Kyriakides, L. & Campbell, R.J. (2004). «School self-evaluation and school improvement: A critique of values and procedures». *Studies in Educational Evaluation*, 30, 23-36.
- MacBeath, J. (1999). *Schools must speak for themselves: The case for school self-evaluation*. London: Routledge-Falmer.
- MacBeath, J. & McGlynn, A. (2002). *School self-evaluation: What's in it for schools?* London: Routledge Falmer.
- MacBeath, J., Schratz, M., Meuret, D. & Jacobsen, L. (2005). *Self-assessment in the European school. How it all changed*. Athens: Metaichmio.
- Marinakis, G. (2009). «Local Government and Education: Healthy Interdependence or Forced Relationship? The case of the Municipality of Rethymnon». In: Economidis, V. Eleftherakis, Th. (Ed.) *Education, Democracy and Human Rights*. Athens: Atropos, 118-137.
- Matsagouras, H. & Verdis, A. (2003). «Parents, partners in education: views of Greek parents in the contemporary problematic». *Scientific Forum*, 2, 5-23.
- Mestry, R. (2004). «Financial accountability: The principal or the school governing body?». *South African Journal of Education*, 24 (2), 126-132.
- Michels, A. (2011). «Innovations in democratic governance. How does citizen participation contribute to a better democracy?». *International Review of Administrative Science*, 77, (2), 275-293.
- Mylonakou-Keke, H. (2009). *School, family and community collaboration. Theoretical approaches and practical applications*. Athens: Papazisis.
- Offe, C. & Preuss, U. (1991). «Democratic institutions and moral resources». *Political Theory Today*. Cambridge, 170-171.
- Panaretos, I. (2000). *Education Councils and educational institutions for social participation in Europe. Practices and policies*. Athens: Institute of Statistical Documentation.

- Papakonstantinou, G. (2012). «State - Decentralization - Autonomy: Intended Changes». *New Education*, 141, 25-50.
- Papaprokopiou, N. (2006). «In-school training and professional development». In: Bagakis, G. (ed.). *Teacher training and professional development*. Athens: Metaichmio, 187-195.
- Passias, G. (2000). *European Union and Education: The Lisbon Strategy, Educational Discourse and Policies*, Vol. II. Athens: Gutenberg.
- Solomon, I. (1999). *Internal evaluation and planning of the educational work in the school unit. A framework for work and support*. Athens: Pedagogical Institute.
- Stylianou, O. (2007). «The importance of restructuring the Ministry of Education in the evaluation of educational work and teachers». In: *Cyprus Educational Reform Group (2007). Evaluation of teachers and educational work*. Nicosia.
- Schildkamp, K. & Visscher, A. (2009). «Factors influencing the utilization of the school self-evaluation instrument». *Studies of Educational Evaluation*, 3, 150-159.
- Schleicher, A. (2012). *Preparing Teachers and Developing School Leaders for the 21st Century*. OECD: Publishing.
- Swaffield, S. & MacBeath, I. (2005). «School self-evaluation and the role of a critical friend». *Cambridge Journal of Education*, 35(2), 239-252.
- Theodorou, Th. & Passiardis, P. (2013). «The autonomous school in Cyprus: an example of utilizing the Delphi method to help achieve the desired future». *Pedagogical Review*, 56, 43-63.
- Theofilidis, Ch. (2014). *School Self-Assessment: Schools know their school*. Athens: Grigoris Publications.
- Unesco. (2007). *Educational governance at local levels. Models for capacity*. Paris: Unesco.
- Vanhoof, J. & Petegem, P. (2001). «Designing and Evaluating the process of school-self evaluations». *Improving Schools*, 14 (2), 2000-2012.
- Zmas, A. (2007). *Globalization and education policy*. Athens: Metaichmio.

Ζητήματα μορφολογίας και σύνταξης στο Χρονικόν του Μορέως

Χαράλαμπος Ρουσής^α, Θεώνη Κολλυροπούλου^β

^αΥποψήφιος διδάκτωρ ΤΙΑΔΠΑ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, υπότροφος ΙΚΥ.

^βΕπίκουρος καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας ΤΙΑΔΠΑ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Περίληψη

Σημαντικό κεφάλαιο στη μελέτη της μεσαιωνικής ελληνικής αποτελεί το Χρονικόν του Μορέως, έμμετρο κείμενο των αρχών του 14^{ου} αιώνα. Η λατινική κατάκτηση του 1204, εκτός του ότι κόμισε πληθώρα ξένων λέξεων, δημιούργησε τις συνθήκες προκειμένου να γραφτούν κείμενα σε γλώσσα δημώδη. Η φιλολογική σπουδαιότητα του κειμένου έγκειται στο ότι δεν ακολούθησε την κλασικίζουσα παράδοση της βυζαντινής ιστοριογραφίας και χρονικογραφίας, αλλά αποτύπωσε, τηρουμένων κάποιων επιφυλάξεων, τη γλωσσική πραγματικότητα της Πελοποννήσου του 14^{ου} αιώνα. Έως σήμερα το ενδιαφέρον των επιστημόνων περιορίστηκε κυρίως στη μελέτη του λεξιλογίου του κειμένου. Ως εκ τούτου, σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η μελέτη της γλώσσας του Χρονικού από την άποψη της μορφολογίας και της σύνταξης. Καθ' όσον αφορά στη μορφολογία, σημειώνονται μεταβολές στο θηλυκό άρθρο, οι αντωνυμίες αντικαθίστανται από άλλες αντωνυμίες, χρησιμοποιούνται με τρόπο αμήχανο τα ανώμαλα παραθετικά της αρχαίας, η δοτική απουσιάζει, αποσυστηματοποιείται ραγδαία η γ' κλίση των ουσιαστικών, υπάρχει μία γενική σύγχυση για τα άτονα αρχικά φωνήεντα, εμφανίζονται διπλές καταλήξεις στα ρήματα, κάποιες προθέσεις εξελίσσονται σε προθήματα, και, τέλος, κυριαρχεί ο άκλιτος τύπος των μετοχών σε βάρος των ενεργητικών. Από την άποψη της σύνταξης, κυριαρχεί η παρατακτική σύνδεση προτάσεων, υπάρχει συχνά πλεονασμός με παράλληλη παράθεση του δημώδους και του αρχαίου τύπου, το αντικείμενο τίθεται κατά κανόνα σε αιτιατική αντί γενικής, οι προθέσεις συντάσσονται κατά κανόνα με αιτιατική, διαπιστώνεται ασυμφωνία ενεργητικών μετοχών με το υποκείμενό τους, ενώ για τη λειτουργία της γενικής κτητικής στον πληθυντικό χρησιμοποιείται η αιτιατική. Συμπερασματικά, η μελέτη της μορφολογίας και της σύνταξης της γλώσσας του Χρονικού του Μορέως φανερώνει μία γλώσσα ρευστή, μεταβατική, εντός της οποίας συνυπάρχουν και συλλειτουργούν διαφορετικά γλωσσικά σχήματα, και, τέλος, μία γλώσσα αμήχανη απέναντι στο λόγιο παρελθόν της, με συχνές παρανοήσεις των τύπων που δεν ανήκουν στη δημώδη.

©2020 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις – κλειδιά: Ιστορία ελληνικής γλώσσας, Μεσαιωνική ελληνική, Χρονικόν του Μορέως, Μορφολογία, Σύνταξη.

Doi:

Abstract

Topics in morphology and syntax in the *Chronicle of Morea*

The Chronicle of Morea, an early 14-century verse text, constitutes an important chapter for the study of Medieval Greek. The Latin conquest of 1204, besides introducing a plethora of foreign words, also contributed to the compilation of texts in a vernacular language. The philological significance of the text consists in the fact that it does not follow the classicizing tradition of Byzantine historiography and chronicle writing, and that it reflects the linguistic reality of the Peloponnese of the 14th century, with some reservations. So far, the interest of scholars has focused primarily on the study of the vocabulary of the text. The present article aims to study the language of the Chronicle from the point of view of morphology and syntax.

Regarding morphology, we conclude that great changes in the form of pronouns (mainly the replacement of pronouns by other pronouns) and of the feminine article took place. The de-systematization of the third declension, the proportional formation of nouns and adverbs, and double endings in verbs predominate. Great changes are observed in the form of participles, of the imperative, and of the future tense. Several prepositions develop into prefixes.

Regarding syntax, the predominant features are the use of parataxis, instead of subordination through hypotaxis, redundancy (the repetition of the same meaning with one vernacular and one ancient form), the use of the object in the accusative instead of the genitive, the construction of prepositions as a rule with the accusative. The poet's mistakes in the concordance between participle and subject is an indication of the de-systematization of the declining forms of the active participle and the predominance of the undeclined form ending in –οντα.

In conclusion, the study of the morphology and syntax of the language of the Chronicle of Morea reveals a fluid, transitional language, within which different linguistic patterns coexist and interact, and, finally, a language uncomfortable with its scholarly past, with frequent misinterpretations of forms which do not belong to the vernacular.

©2020 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: History of Greek language, Medieval Greek language, The Chronicle of Morea, Morphology, Syntax.

Εισαγωγή

Σημαντικότερη πηγή για τη μελέτη του Φραγκικού Μορέα¹ είναι το έμμετρο κείμενο, γραμμένο σε πολιτικό στίχο, που για λόγους ευκολίας ονομάζουμε *Χρονικόν του Μορέως*. Έχει διασωθεί σε 8 χειρόγραφα². Οι ελληνικές διασκευές είναι όλες έμμετρες, ενώ οι ξενόγλωσσες είναι γραμμένες σε πεζό λόγο. Από αυτές οι πιο αξιόλογες είναι το *Γαλλικό Χρονικό* (B) και οι ελληνικές Η και Ρ. Πρώτη φορά το 1825 εκδόθηκε από τον Buchon η διασκευή Ρ μεταφρασμένη στα γαλλικά, ενώ πριν από αυτόν ο Meursius και ο Du Cange είχαν προσέξει το κείμενο λόγω του λεξιλογίου του. Εκείνη τη χρονιά η Ελληνική Επανάσταση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της και ήταν κακή η συγκυρία που βγήκε από τη λήθη ένα κείμενο, το οποίο δεν διακρίνεται για τα φιλελληνικά του αισθήματα. Το περιεχόμενό του θεωρήθηκε αληθινό και ο Fallmerayer το αναπαρήγαγε, προκειμένου να ενισχύσει τη θεωρία του. Χάρη όμως στις άοκνες προσπάθειες του Buchon και, κυρίως, του Karl Hopf κατέστη σταδιακά εφικτή μια περισσότερο αμερόληπτη κατανόηση της περιόδου αυτής³.

Το Χρονικόν αποτελείται από δύο κύρια μέρη: το πρώτο αφηγείται την ιστορία της α' και δ' σταυροφορίας κατά τρόπο μπερδεμένο και ανακριβή, ενώ το δεύτερο αφηγείται την ιστορία των Φράγκων στον Μορέα και στην Αθήνα την περίοδο 1204-1292.

Για την αρχική γλώσσα του Χρονικού έχουν προταθεί τέσσερις θεωρίες, που συνοπτικά έχουν ως εξής:

- (α) χαμένο γαλλικό πρωτότυπο προηγείται του Β και του Η (Lurier και Spadaro)·
- (β) χαμένο ιταλικό πρωτότυπο προηγείται του Β και του Η (Longnon και Bon)·
- (γ) χαμένο γαλλικό πρωτότυπο προηγείται του Β, το οποίο Β στη συνέχεια διευρύνθηκε και έγινε Η (Jacoby)·

¹ Μαζί με την *Istoria del regno di Romania*. Τελευταία έκδοση από την Παπαδοπούλου 2000.

² Πρόκειται για 5 ελληνικά χφφ. [(α) Codex Fabricius 57 = codex Havniensis 57 (= Η). Πρόκειται για χαρτώο κώδικα του 14^{ου} αιώνα. Είναι το αρχαιότερο και σημαντικότερο των ελληνικών χφφ. (β) Codex Parisinus gr. 2898 (= Ρ). Χαρτώος κώδικας του 15^{ου} η 16^{ου} αιώνα, συγγενεύει με τον Η και έχει μεγάλη αξία, διότι αναπληρώνει τα κενά του. (β1) Codex Parisinus gr. 2753. Χαρτώος κώδικας του 17^{ου} αιώνα. Αποτελεί κακό αντίγραφο του Ρ, χωρίς ιδιαίτερη αξία. (β2) Codex Bernensis gr. 509. Χαρτώος κώδικας του 16^{ου} αιώνα, αποτελεί και αυτός αντίγραφο του Ρ, αλλά προσεκτικό. (γ) Codex Taurinensis B, II, I (= Τ). Χρονολογείται τον 16^ο αιώνα, ανήκει στην ίδια ομάδα με τον Η, αλλά είναι κατώτερός του, διότι ο αντιγραφέας αφήνει κενά, είναι ανορθόγραφος και παραποιεί το κείμενο που αντιγράφει. Για την περιγραφή των ελληνικών χφφ. βλ. Schmitt 1904 xv-xviii], 1 γαλλικό [Codex 15702 της Βασιλικής Βιβλιοθήκης των Βρυξελλών (= Β). Χρονολογείται περίπου στα 1400. Είναι κείμενο συγγενές με το ελληνικό χρονικό, αλλά συντομότερο. Ανακαλύφθηκε από τον Buchon στις Βρυξέλλες. Βλ. σχετικά Schmitt 1904, xix και Jeffreys 1975, 305. Εκδόθηκε από τον J. Longnon, *Livre de la conquest de la prince de l' Amorée, Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911], 1 ιταλικό [Το Ιταλικό Χρονικό (*L' istoria della Morea*) εκδόθηκε πρώτη φορά από τον Charles Hopf, που το ανακάλυψε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας (βλ. Schmitt 1904, xix-xx). Είναι παράφραση του ελληνικού χρονικού και καλύπτει την ίδια περίπου περίοδο με αυτό (βλ. Jacoby 1968, 133)] και 1 αραγωνικό [Codex 10131 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης. Ανήκει στην ίδια οικογένεια με το προηγούμενο και γράφτηκε στα 1393. Ο τίτλος του είναι *Libro des los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandiamento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, maestro del Hospital de S. Johan de Jerusalem*. Πρόκειται για συμπίλημα που χρησιμοποιεί τόσο το Ελληνικό όσο και το Γαλλικό Χρονικό, και εκδόθηκε από τον Alfred Morel-Fatio. Βλ. Jeffreys 1975, 305 και Schmitt 1904, xx].

³ Schmitt 1904, xlvii-xlviii.

(δ) χαμένο ελληνικό πρωτότυπο προηγείται του Η, το οποίο Η εν συνεχεία συντομεύτηκε και έγινε Β (Schmitt και Jeffreys)⁴.

Ακολουθώντας την τέταρτη θεωρία⁵, η αρχική μορφή του Χρονικού, την οποίαν αποδίδει ο κώδικας Η, γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά το 1300, όμως το κείμενο στην τωρινή του μορφή περιέχει λεπτομέρειες χρονολογικής φύσεως, οι οποίες υποδεικνύουν μεταγενέστερη χρονολόγηση. Οι προσθήκες αυτές εξηγούνται ως αποτέλεσμα των διαδοχικών αντιγραφών που υπέστη το κείμενο με το πέρασμα των χρόνων. Δεν πρόκειται για παρεμβάσεις που είχαν την αλλοίωση ως στόχο· αντιθέτως, επεδίωκαν τον εκσυγχρονισμό του κειμένου, εμπλουτίζοντάς το με γεγονότα μεταγενέστερα της αρχικής αφήγησης. Η αρχική μορφή του Χρονικού γράφτηκε γύρω στο 1300, ενώ ο *Havniensis* γράφτηκε πριν το 1388, έτος κατά το οποίο απεβίωσε ο Εράρδος Γ', διότι τον παρουσιάζει ακόμη ζωντανό⁶.

Η διασκευή Ρ είναι μεταγενέστερη του 1388, διότι εγκωμιάζει τον νεκρό πλέον Εράρδο. Η εξιστόρηση των γεγονότων, μολονότι σε γενικές γραμμές δεν αποκλίνει από αυτήν του Η, είναι περισσότερο φιλική προς τα αισθήματα των Ελλήνων. Πολλά χωρία του Η αμβλύθηκαν⁷ ή παραλείφθηκαν, ενώ ο γραφέας του Ρ δεν θέλει να ταυτίζεται με τους Φράγκους⁸.

Δεν έχουμε καμία πληροφορία για τον συγγραφέα του Χρονικού. Δεν ήταν απαραίτητως γασμούλος, εφ' όσον ο οποιοσδήποτε Φράγκος, είτε είχε γεννηθεί στον Μορέα, είτε απλώς ζούσε εκεί για πολλά χρόνια, θα μπορούσε να είχε μάθει την καθομιλούμενη γλώσσα⁹. Οι Φράγκοι δεν σχημάτισαν κλειστή ομάδα,

⁴ Σε παρένθεση είναι τα ονόματα των μελετητών που προτείνουν κάθε θεωρία. Το σχεδιάγραμμα προέρχεται από τον Jeffreys 1975, 317. Στο (δ) προφανώς εκ παραδρομής δεν επισημαίνει ότι ο Η είναι αντίγραφο ενός χαμένου ελληνικού χρονικού και, για να μη θεωρηθεί ότι ο Schmitt θεωρεί τον Η ως αρχέτυπο, προχωρήσαμε στην προσθήκη.

⁵ Jeffreys 1975· Schmitt 1904, xxx-xxxiii· Κεχαγιόγλου 1974.

⁶ Στους στ. 8467-8469. Ο Schmitt 1904, xxxviii θεωρούσε τον κώδικα Η μεταγενέστερο του 1388: "as for the mss. in which they are contained, they are of a still more recent date". Για να δικαιολογήσει το γεγονός ότι ο Εράρδος Γ' αναφέρεται στο κείμενο ως ζωντανός, θεωρεί ότι ο Η αντιγράφει μια διασκευή προγενέστερη του 1388: "in its present form, transmitted by the *Havniensis*, it represents a version anterior to the year 1388, the year of the death of Erard III, who seems to be mentioned in it as still living". Καταλήγει λοιπόν, xxxvii: "thus we can say in regard to this mode of transmission of medieval popular texts, that the first edition of the Chronicle, which has been lost, was issued shortly after the year 1300, another one before 1388, and a third after that year". Ως τρίτη έκδοση εννοεί προφανώς τον *Havniensis* και ως δεύτερη την έκδοση που αντέγραψε ο Η, η οποία αναφέρει τον Εράρδο ως ζωντανό. Άρα, το κείμενο γράφτηκε λίγο μετά το 1300, μια διασκευή του γράφτηκε πριν το 1388 και η διασκευή Η μετά το 1388. Εν τούτοις ο Jacoby 1965, 155 ανακάλυψε ότι τα υδατόσημα του Η ανήκουν στην περίοδο 1377-1383, επομένως το ενδιάμεσο που πίστευε ο Schmitt μάλλον απορρίπτεται.

⁷ *μέ τριακοσίους έκέρδισε χιλιάδες δεκαπέντε!* (Η 5011) – *τριακόσιοι έκέρδισαν χιλίους τῶν Ρωμαίων!* (Ρ 5011).

⁸ *τήν άπιστίαν όπου έποικαν άρτίως εις τόν λαόν μας* (Η 636) – *τήν άπιστίαν όπουικαν άρτι εις τόν λαόν τους* (Ρ 636).

⁹ Ο Irmscher 1979, 60 θεωρεί ότι ο συγγραφέας ήταν μάλλον γασμούλος, δεν αποκλείει όμως το ενδεχόμενο να ήταν απλώς ένας εξελληνισμένος Φράγκος: "il me semble que l' opinion formulée déjà par Karl Krumbacher et soutenue par Nikos A. Bees, demeure la plus vraisemblable. Elle dit qu' il faudrait voir dans la personne de l' auteur un Gasmule, descendant d' un mariage mixte gréco-franc, ou bien un Franc grécisé." – Η λέξη γασμούλος ή βασμούλος ετυμολογείται από τα *βασ-* και *mulus*. Το *α'* συνθετικό δεν ήταν *γασ-* αλλά *βασ-*, που περιέχεται στη λατινική λέξη *bastardus* = νόθος. Στην παλαιά γαλλική *fils de bast* ή *fils de bas* έχουν την ίδια σημασία. Σημασία που επαυξήθηκε στη συνέχεια με την έκφραση *mule de bas*, από την οποία προήλθε η λέξη *βασμούλος*. Η εναλλαγή του β με το γ δεν είναι σπάνια στην καθομιλούμενη, γι' αυτό στους Βυζαντινούς ιστορικούς συναντούμε

απομονωμένη από τον υπόλοιπο πληθυσμό, και, προκειμένου να εδραιώσουν το φεουδαρχικό σύστημα ως σύστημα εξουσίας, έρχονταν αναγκαστικά σε καθημερινή επαφή με το ντόπιο ελληνικό στοιχείο, από το οποίο σταδιακά αφομοιώνονταν. Η αφομοίωση βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο έναν αιώνα μετά την κατάκτηση, την εποχή δηλαδή που γράφτηκε το *Χρονικόν*. Είναι λογικό, επομένως, η επικοινωνία των Φράγκων με τους Έλληνες να γίνεται με την απλή και καθημερινή, με τη δημώδη γλώσσα της περιόδου, και όχι βέβαια με την τεχνητή γλώσσα των λογίων. Οι *γασμούλοι*, τα παιδιά που προήλθαν από την ένωση Φράγκων με Ελληνίδες, ετίθεντο στο περιθώριο από την κυρίαρχη τάξη των κατακτητών. Είχαν τη μοίρα που συνήθως έχουν όλοι οι μιγάδες, οι οποίοι εντάσσονται στην κατώτερη μεριά της καταγωγής τους. Δύσκολα ένας *γασμούλος* θα γινόταν κήρυκας της δόξας των Φράγκων.

Όποιος κι αν ήταν, φαίνεται πως πρόκειται για άνθρωπο με φραγκική εθνική ταυτότητα και με ρωμαιοκαθολική πίστη. Δεν ασκούσε εξουσία, ούτε είχε κάποιο υψηλό αξίωμα, διότι, αν συνέβαινε αυτό, θα μπορούσε να μας προσφέρει περισσότερο αξιόπιστες πληροφορίες. Αναφέρεται στους ευγενείς πάντοτε με σεβασμό, κάτι που επίσης δείχνει ότι ανήκε στα κατώτερα στρώματα. Το ύφος του ρέει και είναι καθαρό. Σκιαγραφεί με νηφαλιότητα τους χαρακτήρες του και καταφέρνει να πείσει ότι οι διάλογοι που εκφέρουν σε α' πρόσωπο θα μπορούσαν πραγματικά να τους ανήκουν. Είναι καλός παρατηρητής, η κοινωνική θέση του, ωστόσο, δεν του επιτρέπει να έχει εγγύτερη θέαση των γεγονότων. Περιγράφει λεπτομερώς τους φεουδαρχικούς θεσμούς που μεταφυτεύτηκαν από τους Φράγκους στην Πελοπόννησο¹⁰. Είναι πολύ εξοικειωμένος με την άσκηση του φεουδαλικού νόμου και αναφέρεται εκτενώς σε θέματα που σχετίζονται με αυτόν – από την προτίμησή του αυτή συνάγεται ότι μάλλον ήταν νοτάριος.

Σκοπός του χρονικογράφου δεν είναι να προσφέρει ακριβείς ιστορικές πληροφορίες, αλλά να διατηρήσει ζωντανό στις επόμενες γενιές το πνεύμα των πρώτων κατακτητών, να μεταλαμπαδεύσει στους υπολοίπους το φιλοπόλεμο πνεύμα του Γουλιέλμου του Β'. Ο λόγος του προς τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη (4256-4301) συμπυκνώνει τις αρχές της φεουδαρχίας, τις οποίες το *Χρονικό* προσπαθεί να προπαγανδίσει και να κρατήσει ζωντανές¹¹.

Ο γενικός χαρακτήρας και η γλωσσική μορφή του κειμένου το αποσυνδέουν από τη μακρά παράδοση της ελληνικής ιστοριογραφίας, που ξεκινά από τον Ηρόδοτο και συνεχίζεται μέχρι τον Λαόνικο Χαλκοκονδύλη και τον Φραντζή, που ζουν τον 15^ο αιώνα, ενώ ομοίως δεν μπορεί να καταταχτεί στα βυζαντινά χρονικά. Μαζί με τα χρονικά της Κύπρου σηματοδοτεί κάτι το καινούργιο στην ελληνική ιστοριογραφία¹². Η συνύπαρξη των Φράγκων με τους Έλληνες κατέστησε

και τους δύο τύπους: *βασμούλος* και *γασμούλος*. Το β' συνθετικό *μούλος* εξηγείται εύκολα: πρόκειται για το ζώο που γεννιέται από την ένωση αλόγου με γάιδαρο, και μεταφορικά για το παιδί που γεννιέται από γονείς διαφορετικής φυλής, για τον μιγάδα. Αυτή την έννοια έχει και η γαλλική λέξη *mulâtre*. Στα ελληνικά επίσης, *μούλος* = νόθος. Η σύνθεση σε μία λέξη δύο συνωνύμων δεν είναι ασυνήθιστη στη δημώδη γλώσσα, γίνεται δε για να αποκτήσει η σημασία μεγαλύτερη ισχύ. Schmitt 1904, xxxviii-xxxix.

¹⁰ Πρόκειται για τις *Ασίζες της Ρωμανίας*, τον φεουδαρχικό κώδικα της Πελοποννήσου, που αποτελείται από 219 άρθρα και τεκμηριώνει πολλές από τις νομικές πληροφορίες του *Χρονικού*. Το κείμενό τους σε αγγλική μετάφραση και σχολιασμό στον Torping 1949.

¹¹ Για τον συγγραφέα βλ. Schmitt 1904, xxxviii-xlii.

¹² Να μη ξεχάσουμε και το πρώτο εκτενές πεζό της νέας ελληνικής, τις *Ασίζες της Κύπρου*, που ρύθμιζαν τις ιδιωτικές συναλλαγές και τις διαφορές μεταξύ αστών επί Φραγκοκρατίας. Το

απαραίτητη τη χρήση της δημώδους γλώσσας, που ήταν κατανοητή και από τις δύο πλευρές¹³. Η γλωσσική μορφή του *Χρονικού*, επομένως, καθορίστηκε από την προέλευσή του και από το κοινό στο οποίο απευθυνόταν¹⁴.

Εκτός από πηγή λογοτεχνικής έμπνευσης για τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή¹⁵, το *Χρονικόν του Μορέως* αποτελεί πηγή μεγάλης ιστορικής και φιλολογικής αξίας¹⁶. Ένας μόνον στίχος του *Χρονικού*, τυχαία ειλημμένος, είναι αρκετός για να γίνουν πλούσιες γλωσσικές παρατηρήσεις, που ανάγονται στο πριν και φτάνουν στο σήμερα. Η έως τώρα έρευνα περιορίστηκε κατά κανόνα στη μελέτη του λεξιλογίου του¹⁷, ενώ σπανίζουν εργασίες για τη μορφολογία και τη σύνταξη της γλώσσας του¹⁸. Συμβολή στην κάλυψη αυτού του κενού αποτελεί η μετά χείρας εργασία, η οποία αναδεικνύει τη φιλολογική σπουδαιότητα του κειμένου. Ως εκ τούτου, χωρίς να εξαντλείται το θέμα της γλώσσας του *Χρονικού του Μορέως*, παρουσιάζεται η

νομοκανονικό αυτό κείμενο αποτελεί σημαντική φιλολογική πηγή όχι μόνο για την ιστορία της κυπριακής διαλέκτου, αλλά γενικότερα της μεσαιωνικής ελληνικής. Βλ. Καραντζόλα 2010, 160-161.

¹³ Δεν είναι τυχαίο ότι η δημώδης γλώσσα άρχισε να χρησιμοποιείται ως λογοτεχνική γλώσσα στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180), ο οποίος θαύμαζε το δυτικό ιπποτικό πνεύμα, και σε περιοχές που είχαν κατακτήσει οι Φράγκοι και οι Βενετοί (Πελοπόννησο, Κύπρο, Κρήτη, Ιόνια νησιά). Οι Φράγκοι ιππότες δεν διέθεταν αξιόλογη μόρφωση, ήσαν χειραφετημένοι από τα λατινικά και θεωρούσαν τη χρήση των εθνικών γλωσσών ως αυτονόητη, οπότε δεν υπήρχε δίλημμα αν θα μάθουν τη λόγια ή τη σύγχρονη ελληνική. Βλ. Irmscher 1979, 57-59. – «Η ομιλούμενη γλώσσα πάντως δεν έκανε ολοκληρωτικά την εμφάνισή της στο γραπτό λόγο παρά μόνο το δωδέκατο-δέκατο τρίτο αιώνα, όταν εξασθένησε το διοικητικό κέντρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, και ιδίως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα της τέταρτης σταυροφορίας το 1204. Η γλώσσα των κειμένων που γράφονται αυτή την περίοδο αρχίζει πια να γίνεται αισθητή ως νέα ελληνική, έστω κι αν οι συγγραφείς αυτών των κειμένων πολλές φορές αναμειγνύουν και αρχαϊκά στοιχεία στον λόγο τους: ο λόγος αυτός κατά τα άλλα ίσως απεικονίζει πιστά τη γλώσσα που λαλείται στην εποχή τους.» Mackridge, 1985, 42.

¹⁴ Όπως επισημαίνει ο Irmscher 1979, 60, αναγνώστες του βιβλίου θα ήσαν οι κατακτητές, οι οποίοι, από τη δεύτερη γενιά και εξής, θα είχαν μάθει ελληνικά, αλλά και οι Έλληνες *ἄρχοντες* που είχαν ενσωματωθεί στη νέα εξουσία: “Que les seigneurs français, sinon dans la première génération mais dans la deuxième, aient parlé le grec, peut être admis, per analogiam, à un haut degré de probabilité. C’ est alors parmi eux et, logiquement, dans les milieux des féodaux grecs (ἄρχοντες) qui s’ étaient intégrés au nouveau système de domination qu’ il faudra chercher essentiellement les lecteurs du livre.”

¹⁵ Από το *Χρονικόν* εμπνεύστηκε το μυθιστόρημα *Ὁ αὐθέντης τοῦ Μορέως*.

¹⁶ “From a philological point of view the Greek Chronicle is well worthy of careful study, because it is a unique specimen of the Greek which was in use in the Morea during the fourteenth century. In it we find, but slightly modified for poetical purposes, the language which was spoken by the inhabitants of this province, when they were subject to the government of the French, and were constantly brought into contact in private life with persons of that nationality; and which, latterly at all events, was employed to some extent by those chieftains themselves and their followers.” Tozer 1883, 197. – «Η ειδική σημασία του έργου αυτού οφείλεται στο γεγονός ότι ο “ποιητής” είχε λίγη επαφή με την κλασικίζουσα παράδοση της “σοβαρής” ελληνικής γραμματείας και έγραψε σε ένα ύφος που αντανάκλα πιστά τον φυσικό του λόγο.» Horrocks 1997, 508.

¹⁷ «Η πιο εμφανής συνέπεια της λατινικής κατάκτησης του 1204 στη γλώσσα ήταν η μαζική εισροή ρομανικών δανείων στην ελληνική, ιδίως από την ιταλική (βενετική και γενοβέζικη) και τη γαλλική.» Horrocks 1997, 503. – Με το λεξιλόγιο του *Χρονικού* ασχολήθηκαν οι Kahane 1982, 136-140, Tozer 1883, 197-206, Jeffreys 1975, 310-313 και Βαγιακάκος 1986, 480-512.

¹⁸ Εκτός από την πραγμάτευση του ίδιου του Schmitt 1904, xliii-xlvi, εξαίρεση αποτελούν κυρίως το έργο του Horrocks 1997, 507-515 και δευτερευόντως του Βαγιακάκου 1986, 468-478, ο οποίος καταπιάνεται με τη μορφολογία και σύνταξη της γλώσσας του *Χρονικού*, προκειμένου να βρει παραλληλισμούς με τη διάλεκτο της Μάνης. Βλ. επίσης την πολύ σύντομη πραγμάτευση της Καραντζόλα, 2010, 161.

ομαδοποίηση των κύριων μορφολογικών και συντακτικών φαινομένων της, η γενετική τους αιτιολόγηση και η προέκτασή τους στη Νέα Ελληνική¹⁹. Η εργασία στηρίζεται στην έκδοση Schmitt του 1904 (στην οποία εκδίδονται *in extenso* ο *Havniensis* και ο *Parisinus* 2898, ενώ σε υπόμνημα έχουν τεθεί οι διαφορετικές γραφές του *Taurinensis*), αλλά περιορίζεται στη γλώσσα του Η, όπου και οι παραπομπές. Οσάκις γίνεται παραπομπή στον Ρ, αυτό δηλώνεται.

1. Μορφολογία

1.1. Άρθρα

Χρησιμοποίηση των τύπων *τές* ως αιτιατικής πληθυντικού θηλυκού άρθρου: Οι τύποι του άρθρου στο αρσενικό και ουδέτερο γένος παραμένουν ίδιοι από την αρχαιότητα έως σήμερα. Αλλαγές συνέβησαν μόνο στους τύπους του θηλυκού, στην αιτιατική και ονομαστική πληθυντικού. Στο κείμενό μας στην αιτιατική πληθυντικού του θηλυκού άρθρου χρησιμοποιείται σταθερά ο τύπος *τές*: *λεπτῶς τοῦ ἀφηγήθησαν τές συμφωνίες ἐκεῖνες* (571), *τές πόρτες τῆς Πολέου ἐσφάλισαν* (617). Η μετάβαση του άρθρου προέκυψε από την αναλογική επίδραση που άσκησε η αλλαγή της κατάληξης των ονομάτων που ακολουθούν το άρθρο αυτό, η οποία από *-ας* έγινε *-ες*. Η ομοιότητα που υπήρχε ανάμεσα στα άρθρα και στα ονόματα (*τῶν χωρῶν, ταῖς χώραις, τὰς χώρας*) κλονίστηκε όταν η κατάληξη *-ας* άλλαξε, αποκαταστάθηκε όμως με τη συνακόλουθη αλλαγή του άρθρου²⁰. Μέχρι τον 15^ο αιώνα εύχρηστοι ήσαν οι τύποι *τὰς* και *τές*, ενώ το νεοελληνικό *τις* εμφανίστηκε αργότερα.

Εκλείπει ο τύπος *αἰ* ως θηλυκό άρθρο πληθυντικού: *ἀλλὰ δὴ οἱ κόκες*²¹ (538), *ἀφότου γὰρ ἐγένησαν οἱ συμφωνίες ἐκεῖνες* (580). Στη διάρκεια των μετακλασικών χρόνων η προφορά των διφθόγγων είχε εκλείψει λόγω του μονοφθογγισμού τους. Η ονομαστική πληθυντικού, λοιπόν, κατ' αναλογία προς το *ι* που ακούγεται στους τύπους του ενικού (*ἡ, τῆς, τήν*), ταυτίστηκε με τον τύπο του αρσενικού *οἱ*, και ο τύπος *αἰ* εξέλειψε²².

¹⁹ Για τα κύρια γνωρίσματα της γλώσσας του *Χρονικού* βλ. επίσης Horrocks 1997, 508-510 και 513.

²⁰ Δεν ισχύει η άποψη ότι η αιτιατική προσέλαβε τις καταλήξεις της δοτικής και ότι υπόκειται στον τύπο αυτόν του άρθρου, όπως και στην κατάληξη *-ες* των ονομάτων, δοτική πτώση σε *-αις* (κάτι που θα υπαγόρευε τύπους αιτιατικής όπως *ταῖς τιμαῖς*) για τρεις λόγους: (α) η ελληνική γλώσσα από τους αρχαίους χρόνους είχε την τάση να περιορίζει τη δοτική και να διευκολύνει την εξάπλωση της αιτιατικής (β) αν κατίσχυε η δοτική της αιτιατικής, αυτό θα συνέβαινε και στον ενικό, όχι μόνο στον πληθυντικό· επομένως θα έπρεπε να είχαμε τύπους *τῆ γυναικι* αντί *τήν γυναῖκα* κ.ο.κ. (γ) τύποι αιτιατικής σε *-ες* τριτόκλιτων ονομάτων απαντούν από τον 5^ο π.Χ. αιώνα και ανάλογοι τύποι πρωτοκλιτών από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα. Τότε όμως διακρινόταν ακόμη η διαφορετική προφορά του *αι* από το *ε*. Άρα, το *ε* δεν δηλώνει τη δοτική, αλλά την ονομαστική, από την οποία είναι ειλημμένη η κατάληξη. Στην ελληνική είναι πολύ συνηθισμένη η χρήση της ονομαστικής στη θέση της αιτιατικής, η χρήση της δοτικής όμως στη θέση της αιτιατικής αποτελεί άγνωστο φαινόμενο. Βλ. Χατζιδάκις 1905, 571-577.

²¹ Είδος πλοίου < ιταλ. *cocca*. Βλ. Schmitt 1904, 609.

²² Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 560 και Browning 1983, 86.

1.2. Αντωνυμίες

Η αντωνυμία *ποιός* –α –ον αντικαθιστά την ερωτηματική *τίς*, *τί*: τὸ ποιὸν νὰ ποιήσουν κεφαλὴν (206), καὶ *ποιός* νὰ ἀναγνώσῃ; (8451). Η ομοιότητα στους τύπους του αρσενικού και θηλυκού γένους και η μερική ομοιότητά τους με τους τύπους του ουδέτερου, σε μία τόσο κοινόχρηστη λέξη, φαίνεται ότι δημιουργούσε προβλήματα στο γλωσσικό αισθητήριο. Ήδη στους αττικούς χρόνους πολλοί συγγραφείς κατέφευγαν εναλλακτικά στην *ποιός* για να αποδώσουν την ερωτηματική αντωνυμία *τίς*. Στη μετακλασική περίοδο υπήρξε ευρύτερη αποδοχή της *ποιός*, η οποία σταδιακά εξοβέλισε την *τίς*²³.

Η δεικτική τοιοῦτος, δηλωτική ποιότητας, αντικαθίσταται στο Χρονικόν από τον γνώριμο νεοελληνικό τύπο (έ)τέτοιος²⁴: καὶ εἶπεν οὕτως πρὸς αὐτόν, ἐτέτοια τοῦ ἐλάλει (273), διὰ κεφαλὴν καὶ κύβερνον τέτοι μεγάλοι ἀνθρώποι (279).

Στο κείμενό μας αποτελεί κανόνα η χρήση του τοπικού επιρρήματος *ὅπου* σε θέση αναφορικής αντωνυμίας: τὰ τριπουτσέτα ὅπου εἶχασιν ἐβγάλει καὶ τές σκάλες (9155), ἔδε ἀμαρτίαν ὅπου ἔποικαν οἱ δόλοι Κατελάνοι (8091). Ο τύπος *ὅπου* είναι ο πρόδρομος του νεοελληνικού *που*. Η σημασία κάποιων λέξεων αλλάζει από τη θέση που έχουν μέσα στην πρόταση, με αποτέλεσμα να αποκτούν τη σημασία που απαιτεί η εκφορά της όλης πρότασης. Η χρήση των *ποῦ* και *ὅπου* στην αρχή πλάγιων ερωτηματικών προτάσεων για δήλωση του τόπου εξελήφθη σταδιακά ως συμπλήρωμα του ρήματος των προτάσεων, δηλαδή ως δηλωτικό του υποκειμένου ή του αντικειμένου τους. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στην αλλαγή της σημασίας του *πῶς*, το οποίο από ερωτηματικό κατέληξε να σημαίνει το ειδικό ὅτι. Και στις δύο περιπτώσεις αιτία για τη σημασιολογική μεταβολή ήσαν οι πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις²⁵. Κάποιες φορές εμφανίζεται στο κείμενο ως παράλληλος τύπος το ὅπερ: <οἱ> κόντοι ἐκεῖνοι ἐνώθησαν, ὅπερ ἐδῶ ὄνομ<άζω> (127). Βέβαια, ακόμη εξακολουθούν να υπάρχουν οι εγκλιτικοί τύποι του γ' προσώπου (που ταυτίζονται με τους τύπους του άρθρου, χωρίς να προέρχονται απ' αυτούς), οι οποίοι από τη μετακλασική περίοδο έχουν αντικαταστήσει τις αναφορικές αντωνυμίες²⁶: νὰ ποίση τὸ [τοῦ] ἐζητήσαν (303), τὰ ἔπραξαν (386).

Αντικαθίσταται η αόριστη *τίς* από την *ὀκάποιος*: ὀκάποιος γέρων ἀνθρωπος εὐρέθη ἐκεῖ εἰς τὴν Πόλιν (875), ὀκάποιος λόγους μὲ ἤφερεν (939). Η ομοιομορφία των τύπων της αρχαίας αόριστης αντωνυμίας *τίς* προκαλούσε δυσκολίες στη χρήση της. Από τους ελληνιστικούς χρόνους, το αριθμητικό *εἷς* χρησίμευε ως εναλλακτική. Για να καταστεί πιο εμφανής η διάκριση από το απλό αριθμητικό, προστέθηκε ο σύνδεσμος *κᾶν* (= καὶ ἄν), με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ο τύπος *κάνεις*. Στη μετακλασική περίοδο, η *ποιός* αντικαθιστά σταδιακά την *τίς*, *εἷς* και *κάνεις*, και έτσι

²³ Ως απολίθωμα πια η *τίς* έχει μείνει στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕΛ) στην καθημερινή φράση: *τίνος είσαι*; Η αρχαία σημασία της *ποιός* από τους ελληνορωμαϊκούς χρόνους μεταφέρθηκε στην *ποταπός*, ενώ από τους βυζαντινούς χρόνους τη θέση αυτή πήρε το ουδέτερο *τί* ως άκλιτο. Η λειτουργία αυτή ενισχύθηκε αργότερα με την προσθήκη της γενικής *λογῆς* ή *λογιῶν*, κατόπιν ιταλικής επίδρασης (*che sorta, che sorte*). Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 586-591b.

²⁴ Ο Jannaris 1897, πργρ. 584 θεωρεί ότι ο τύπος *τίτοιος* προέρχεται από την *τοῖος* κατόπιν αναδιπλώσεως, κατόπιν με ανομοίωση οδηγούμαστε στον τύπο *τέτοιος*, και με μία ακόμη ανομοίωση στον τύπο *ἔτοιος*. Ο Schmitt 1904, 620 στον index of notable greek words που επισυνάπτει στην έκδοσή του αναφέρει ότι η *τίτοιος* προέρχεται από τη συνεκφορά *τί τοῖον*; Βλ. και Χατζιδάκις 1934, 396-400, όπου απορρίπτει τις παραπάνω εκδοχές.

²⁵ Βλ. Χατζιδάκις 1934, 427 και Χατζιδάκις 1977, 193-195.

²⁶ Βλ. Browning 1983, 87.

βλέπουμε να συνυπάρχουν οι τύποι *κάτις* και *κάποιος*²⁷, ενώ η *κάνεις* μετατίθεται στη σημασία του *ούδεις*²⁸. Το αρκτικό *ο-* που υπάρχει στο κείμενο προήλθε κατ' αναλογία προς την *ὄποιος*²⁹.

Αντικαθίστανται οι εμφατικοί και οι αυτοπαθητικοί τύποι των κτητικών αντωνυμιών από το *ίδικός/έδικός*: *κι ἀπό τοὺς ἐδικούς σου* (276), *εἶχεν γὰρ κι ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς ἄλλους δύο ἐδικούς του* (321). Οι εμφατικοί (π.χ. *ὁ ὑμέτερος*) και οι αυτοπαθητικοί τύποι (π.χ. *οἱ ἡμῶν αὐτῶν*) των κτητικών αντωνυμιών δυσκόλευαν τον απλό χρήστη της γλώσσας. Ως εκ τούτου, στη μετακλασική περίοδο το επίθετο *ἴδιος* άρχισε να τους αντικαθιστά. Σε κάποιο στάδιο όμως της γλωσσικής εξέλιξης, το επίθετο *ὁ ἴδιος* απέκτησε τη σημασία που έχει και σήμερα = *ο αυτός*³⁰. Η σύγχυση ξεπεράστηκε με την προσθήκη του επιθέματος *-ικός* και τη γέννηση στη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων του τύπου *ίδικός*³¹. Λόγω της συχνής σύνταξης της λέξης με τύπους άρθρου της καθομιλουμένης που τελειώνουν σε *-ε* (*τόνε δικόν*), το τελικό *-ε* προστέθηκε στην αρχή του επιθέτου, και έτσι σχηματίστηκε ο τύπος που εμφανίζεται στη γλώσσα του Χρονικού³².

Αντικαθίστανται οι τύποι της αυτοπαθούς αντωνυμίας από τον τύπο *άτός*: *άτός του ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς* (328), *άτός του ὁ Σεβαστοκράτορας* (4070). Οι αυτοπαθείς αντωνυμίες σχηματίζονταν από την *αὐτός* και από τις προσωπικές *ἐμέ*, *σέ*, *ἔ*, και βρίσκονταν μόνο στις πλάγιες πτώσεις. Ο πληθυντικός, εν τούτοις, του *α'* και *β'* προσώπου προσέκρουε στο γλωσσικό αισθητήριο, με αποτέλεσμα, ήδη από τους αττικούς χρόνους, να αντικαθίσταται από τους τύπους του *γ'* προσώπου. Από την ελληνορωμαϊκή περίοδο, η αντωνυμία χάνει το *υ* και παίρνει τη μορφή: *έάτόν*, *έάτῆς* κλπ. Στον συνδυασμό των δύο ετερόηχων φωνηέντων *ε + α*, το *α* είναι πιο δυνατό και επικρατεί³³. Δημιουργήθηκε, λοιπόν, ο τύπος *άτόν*, στον οποίον προσκολλήθηκε μια προσωπική αντωνυμία σε γενική, για να ενισχυθεί η σημασία της λέξης που είχε αμβλυωθεί με τις μεταβολές, και κλίνεται πλέον σε όλες τις πτώσεις. Στην ΚΝΕΛ, η αυτοπάθεια δηλώνεται πλέον με το επίθετο *μόνος* ή *μονάχος* (συνήθως + γενική), κάτι που συναντούμε και στο Χρονικόν: *έκεῖνος μόνος μοναχός μέ τόν λαόν ὅπου εἶχεν* (6277)³⁴.

Προστίθεται στους τύπους *ἐμέ* και *έσέ* των προσωπικών αντωνυμιών τελικό *-ν*: *κ' ἤλθες άπάνω εἰς ἐμέν* *νά έπάρης τὸ ἰγονικόν μου; / και πάλε οὐδέν σέ άρκησε νά έλθης εἰς ἐμένα* (4115-4116). Η προσθήκη έγινε, όταν το εφελκυστικό *ν* θεωρήθηκε από το γλωσσικό αισθητήριο ως αναγκαίο συμπλήρωμα σε όλες τις αιτιατικές ενικού. Στην εξέλιξη της γλώσσας, το εφελκυστικό *ν* εγκαταλείφθηκε, στους τύπους αυτούς ωστόσο προστέθηκε μετά το *-ν* ένα *α*, κατ' αναλογία προς τις αιτιατικές *τινά*, *ένα*, *τόν μήνα* κλπ. Επειδή όμως η κατάληξη *-α* χαρακτηρίζει, εκτός από την αιτιατική, και τη γενική, στους τύπους *έμένα* και *έσένα* προστέθηκε ένα δεύτερο

²⁷ Στον Η δεν υπάρχει, υπάρχει όμως στον Ρ: *όκάτις λέγει πρὸς αὐτούς, οὕτως τοὺς συντυχαίνει / τὸ πῶς όκάτις βασιλεύς - κύρ Λέον τὸν έλέγαν* (Ρ 881-882).

²⁸ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 594-598c.

²⁹ Βλ. Χατζιδάκις 1905, 232.

³⁰ Λόγω ξενικής επίδρασης: το άρθρο δημιουργήθηκε αναλογικά από το *ὁ αυτός*, ενώ η σημασία από τη λατινική αντωνυμία *idem*: βλ. Jannaris 1897, πργρ. 613.

³¹ Αυτός ο τύπος εμφανίζεται στη Χρονογραφία του Ιωάννη Μαλάλα (6^{ος} αι.): *και ἤλθεν έν Βυζαντίω μετά ἰδικῆς βοηθείας*: έκδ. Thurn 2000, 356, 53.

³² Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 1417 και 130.

³³ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 150.

³⁴ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 544-547 και Χατζιδάκις 1907, 521.

εφελκυστικό ν, για να καθίσταται σαφές ότι δεν πρόκειται για γενική. Στο δεύτερο αυτό –ν προστέθηκε αργότερα το –ε, με αποτέλεσμα να σχηματιστούν οι τύποι *εμένανε* και *εσένανε*, εξαιρετικά δόκιμοι στην καθομιλουμένη³⁵.

1.3. Επίθετα

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, το επίθετο *πᾶς – πᾶσα – πᾶν*, αν και ξεχωρίζει τα τρία γένη, αντικαθίσταται από το *ὅλος*³⁶: *βουλὴν ἐζήτησε ὁλωνῶν* (2514, 6635), *τὰ λέγει πᾶσα ἕνας* (4471). Μάλιστα, στο πρώτο παράδειγμα βλέπουμε τον τύπο της γενικής πληθυντικού που είναι δόκιμος στην ΚΝΕΛ, ιδίως όταν δεν ακολουθείται από ουσιαστικό: λ.χ. *οι σημαίες ὁλων των κρατῶν*, αλλά: *τα χρήματα εἶναι ὁλωνῶν σας*³⁷. Το *πᾶς* επιβίωσε πλέον ως απολίθωμα στη δεύτερη φράση, η οποία ακούγεται και τώρα στον προφορικό λόγο³⁸. Στο *Χρονικόν*, βέβαια, το *πᾶς* εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά συνήθως στον πληθυντικό αριθμό, όπως σήμερα, διότι προκαλεί λιγότερες δυσκολίες: *τὰ πάντα ὅπου σὲ λαλῶ, γράφω καὶ ἀφηγοῦμαι* (7754). Κάποιες φορές οι δύο λέξεις συνυπάρχουν: *οἱ πάντες ὅλοι ἐξεύρουν το ἕ ὅλη τὴν οἰκουμένην* (4912).

Αφαίρεση του αρχικού ο- από το *ὀλίγος*: *ὡσαύτως καὶ τὸν λίον λαόν* (1471), *νὰ κοιμηθῆ ὁ λίος λαός* (385). Μια λέξη συχνά συγκόπτεται για λόγους ευκολίας· έτσι, χάνει ένα ή περισσότερα γράμματα στην αρχή (αφαίρεση), τη μέση ή το τέλος της. Στην ΚΝΕΛ η αφαίρεση οφείλεται στο ότι το αρχικό φωνήεν της λέξης εκλαμβάνεται από το γλωσσικό αισθητήριο ως ξένο στοιχείο ή ως επίθημα της προηγούμενης λέξης. Στο προκείμενο επίθετο, το άτονο ο- ταυτίστηκε με το αρσενικό άρθρο, και για αυτό αποβλήθηκε³⁹. Η μορφή *λίος* παραμένει έως σήμερα δόκιμη στην *κυπριακή διάλεκτο*.

Στην ομάδα των επιθέτων, ενδιαφέρον προκαλούν κάποιοι τύποι παραθετικών που εμφανίζονται στο *Χρονικόν*. Ο συντάκτης του δυσκολεύεται να χρησιμοποιήσει σωστά τύπους ανώμαλων παραθετικών της αττικής διαλέκτου. Στο δίστιχο *ὁ κάλλιος φίλος ὅπου εἶχεν.../ ἦτον ὁ ἀντρικώτατος...* (3218-3219), το επίθετο *κάλλιος*, αν και συγκριτικού βαθμού (από το ουδέτερο *κάλλιον*), επέχει θέση υπερθετικού. Το δεύτερο επίθετο όμως σχηματίζεται κανονικά, διότι δεν σχημάτιζε ανώμαλο τύπο στα αρχαία. Και σε άλλους στίχους φαίνεται η αμηχανία του συγγραφέα μπροστά στην ανάμνηση ανώμαλων αρχαίων τύπων: *λοιπόν, ἂν θέλῃ ὁ βασιλέας φουσσαῖτα νὰ τοῦ στείλῃ / ἄλλα πλεῖστα καὶ πλειότερα παρὰ ἐκεῖνα ὅπου τοῦ ἐδῶκεν* (4625-4626), *ἄλλος ἦτον ντὲ Λεσπηγγὰς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι σιργέντες* (1330). Στα μετακλασικά χρόνια τα ανώμαλα παραθετικά εναρμονίστηκαν και απέκτησαν ομαλές καταλήξεις⁴⁰, οι παλαιοί τύποι ωστόσο εξακολούθησαν να

³⁵ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 535-538.

³⁶ Ο Browning 1983, 107 αναφέρει ως παράλληλο στη λατινική την αντικατάσταση του *omnis* από το *totus*.

³⁷ Το –ω είναι anaptyctic suffix (πρβλ. και Jannaris 1897, πργρ. 132b), που αναπτύχθηκε για λόγους σαφήνειας, ώστε να ξεχωρίζει ο τύπος *ὄλων* από τον ομόηχό του *ὄλον*. Αργότερα προστέθηκε το –ν κατ' αναλογία προς το ν της γενικής πληθυντικού. Όταν έπεται ουσιαστικό (π.χ. *ὄλων των παιδιών*), η δεύτερη αυτή γενική βοηθάει το αυτί να αντιληφθεί ότι πρόκειται για γενική πληθυντικού, γι' αυτό στις συνεκφορές δεν χρησιμοποιείται ο εκτενέστερος τύπος.

³⁸ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 621.

³⁹ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 133-134.

⁴⁰ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 502-506.

υπάρχουν λόγω λόγιας επίδρασης, χωρίς όμως να αποτελούν οργανικό τμήμα της καθομιλουμένης.

1.4. Ουσιαστικά

1.4.1. Ουσιαστικά α' κλίσης

Η γενική ενικού των ουσιαστικών της β' κλίσης εμφανίζεται στη θέση τύπων της α' κλίσης: τοῦ ἔδωκεν κ' ἐχάρισεν τῆς **Ἀθηνοῦ** τὸ ὀμάντζο (1554), καὶ ὤρισεν τὰ πλευτικά νὰ ὑπάγουν τῆς **θαλάσσου** (1454). Παραξενεύουν πολύ αυτές οι δύο γενικές, καθώς εμφανίζονται στους κόλπους της κλίσης που θα κυριαρχήσει στο κλιτικό σύστημα των ουσιαστικών της ΚΝΕΛ. Δεν είναι αποτέλεσμα, όμως, της άγνοιας του χρονικογράφου ή του μετρικού σχήματος του στίχου. Η γενική ενικού της β' κλίσης εμφανίζει μεγάλη επίδοση ως εναλλακτική των κανονικών τύπων της γ' κλίσης, αλλά και της α', όπως μαρτυρούν τα προκείμενα χωρία. Η αξία του Χρονικού ως φιλολογικής πηγής είναι μεγάλη, ακριβώς διότι παρουσιάζει ανάγλυφα τη διαδικασία της μετάβασης, τα ανταγωνιστικά σχήματα που συλλειτουργούν, μέχρις ότου επικρατήσει το ένα σε βάρος του άλλου.

Πολυπληθῆ είναι στο Χρονικόν τα θηλυκά α' κλίσης που δεν υφίστανται συνίζηση στην κατάληξη⁴¹: *κι ἀπὸ τὴν ἄλλην γὰρ μερέαν* (4053), *νὰ δώσουν κονταρέας* (1123), *τὴν ἀνθρωπέαν καὶ τὴν στρατεῖαν* (1646), *ὅπου εἶχεν ἡ καρδία του* (2389), καὶ *συντροφίαν ὁμοίως* (2279), *νὰ ἐξεβοῦμε ἐκ τῆς χωσίης* (7000). Η κατάληξη *-εα* κληρονομήθηκε από τους αρχαίους και μεταγενέστερους χρόνους στις εξής ομάδες ονομάτων: (α) φυτῶν (*μηλέα, συκέα*), (β) δερμάτων (*αἰγέα, ἀρνέα*), (γ) επιθέτων σε *-ύς -έα -ύ* (πρόκειται για τα παλαιά επίθετα σε *-ύς -εῖα -ύ*: *τύχην βαρέαν*) (δ) νεότερων ξενικῶν σε *-άρις -αρέα* (κατ' αναλογία προς την προηγούμενη ομάδα επιθέτων: *ἀναμαλλιάρης, ἀναμαλλιάρέα*). Από τις τέσσερις αυτές τάξεις οδηγηθήκαμε στη δημιουργία τεσσάρων άλλων τάξεων σε *-έα*, που δηλώνουν: (α) οσμές (β) κηλίδες (γ) πληγές (δ) μέτρα και φορτία⁴². Εν προκειμένω, η *κονταρέα* έχει την έννοια της πληγής, ενώ η *ἀνθρωπέα*, ο εξελληνισμένος τύπος του γαλλικού φεουδαρχικού ὀρου *homage* (*ὀμάντζο* επίσης στο Χρονικόν) έχει την έννοια του φορτίου⁴³.

⁴¹ Καταλήξεις επίσης δόκιμες στη διάλεκτο της Μάνης· βλ. Βαγιακάκος 1986, 468-469.

⁴² Η γέννηση των νέων τούτων ομάδων θα καταστεί σαφής, αν δείξουμε πώς παρερμηνεύθηκαν από το γλωσσικό αίσθημα μερικά ονόματα σε *-εα* που ανήκαν στις τέσσερις αρχαιότερες ομάδες, ώστε από την παλιά παραγωγική σημασία που είχαν να αποκτήσουν καινούργια: (α) στον Πόντο με τη λέξη *πορτοκαλέα* δηλώνεται το δέντρο και η οσμή· (β) κύρια πηγή της σημασίας της πληγής ήσαν κάποια επίθετα σε *-εα* που, κατά παράλειψη του συνεκφερόμενου ουσιαστικού, ουσιαστικοποιήθηκαν (*τοῦ ἔδωκε βαρέαν - τοῦ ἔδωκε ραβδέαν - κονταρέαν - κατακεφαλέαν*)· (γ) από τις κηλίδες παράγονται οσμές, και επομένως οι δύο κατηγορίες εκφράστηκαν με την ίδια κατάληξη (*λαδέα, πισσέα, κατρουλέα*)· (δ) η λέξη *ἀνθρωπέα* δεν μπορούσε να σημαίνει το δέρμα του ανθρώπου· επίσης, η *γαῖδουρέα* και *μουλαρέα* σημαίνουν το δέρμα, περισσότερο όμως δηλώνουν την ιδιότητα των ζώων να σηκώνουν φορτία, και μάλιστα συγκεκριμένου βάρους. Αναλογικά σχηματίστηκαν λέξεις με αυτή τη σημασία, του φορτίου: *φτυαρέα, κουταλέα, φουχτέα*. Βλ. Χατζιδάκις 1907, 252-268.

⁴³ Στην αγγλική η λέξη *homage* έχει επίσης την κυριολεκτική έννοια του φορτίου, του φόρου που οφείλει ένας βασιλάκος στον φεουδάρχη του, αλλά και τη μεταφορική σημασία του φόρου τιμής. Έτσι, *pay homage to somebody* = αποτίνω φόρο τιμής σε κάποιον. Βλ. Webster's New World dictionary of the American language, D. Guralnik ed., New York 1986, s.v.

Συναντούμε στην ονομαστική πληθυντικού των θηλυκών τη νεοελληνική κατάληξη *-ες*: *συνθηήκες* και *συμβίβασες* (2475). Όπως φαίνεται, ομοίως σχηματίζεται και το διπλανό τριτόκλιτο⁴⁴.

Στην ονομαστική πληθυντικού των αρσενικών απαντά η κατάληξη *-αδες*: *οί φλαμουριάροι έσέβησαν έ τότε έγγυητᾶδες* (3320).

1.4.2. Ουσιαστικά β' κλίσης

Στη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου τα άτονα αρχικά φωνήεντα (με την εξαίρεση του *α-*) εξαφανίζονται, αργότερα όμως, κατ' αναλογία με τύπους που είχαν τονισμένο το αρχικό φωνήεν και κατ' επίδραση της λόγιας γλώσσας, επανεμφανίζονται: *διὰ τὸ εἶναι ἀπάνω εἰς τὸν αἰγιαλόν* (399), *διὰ τὸ βάθος τοῦ γαλοῦ* (535) - *νὰ ἀπέρχωνται εἰς τὰ ὀσπίτια τους* (2976), *ἐγύρισαν στὰ σπίτια τους* (2300) - *ἔξω ἐκ τὰ δόντια τοῦ τειχίου* (1483). Πρόκειται για δείγματα συνύπαρξης λογίου με δημώδη τύπο (πρβλ. *ἐλευθερία – λευτεριά – ελευθερία*)⁴⁵.

Τα θηλυκά σε *-ος* σχηματίζουν γενική ενικού και σε *-ς* αναλογικά προς την *α'* κλίση: *τὸ κάστρον τῆς Κορίνθου* (1586), *στῆς Κόρινθος τὴν χώραν* (1476), *τὸ κάστρον γὰρ τῆς Κόρινθος* (1459), *ἄλλης τῆς Πελοπόννησος* (1579). Η β' κλίση περιλαμβάνει ουσιαστικά που λήγουν σε *-ος* (αρσενικά και θηλυκά) και *-ον* (ουδέτερα). Τα θηλυκά, όμως, ἴσαν ευάριθμα στη β' κλίση, ενώ και το γλωσσικό αισθητήριο τείνει να θεωρεῖ το *-ς* ως ονομαστική ενικού των αρσενικών και ως γενική ενικού των θηλυκών. Η ομάδα αυτή μίκρυνε περαιτέρω με δύο τρόπους: (α) με αλλαγή του γένους: *ἡ ἄμμος* → *ὁ ἄμμος*, *ἡ ψήφος* → *ὁ ψήφος*, *ἡ Ακροκόρινθος* → *ὁ Ακροκόρινθος*; (β) με αλλαγή της κατάληξης: το *-ς* μετακινείται από την ονομαστική στη γενική, κατά το πρότυπο της *α'* κλίσης: *ἡ Σύρος* → *ἡ Σύρα*. Στα ανωτέρω παραδείγματα συναντούμε την κανονική γενική να συνυπάρχει με γενική που σχηματίζεται αναλογικά προς την *α'* κλίση⁴⁶.

Στα ουδέτερα επικρατεῖ η κατάληξη *-ι(ν)* αντί της *-ιον*: *ἔπαρε τὸ λογάριν μας* (1387), *βουνὶν ὑπάρχει θεόχτιστον* (1460), *μέ τὸ σπαθὶ τοῦ ἐκέρδισε* (2558), *ὀρίζει, ἐπροφωνέθη τον ἀπάνω εἰς τὸ κορμί τοῦ* (2214)⁴⁷. Το φαινόμενο αυτό γεννήθηκε εντός της ελληνικής γλώσσας και σύμφωνα προς αναλογίες ελληνικές. Στην αρχαιότητα, τα κύρια ονόματα σχημάτιζαν υποκοριστικούς τύπους με καταλήξεις *-ιας*, *-εας*, *-ιος*, *-ις*: *Μολπίων* → *Μόλπιος* → *Μόλπις*, *Φύλλιος* → *Φύλλις*. Αργότερα η συνήθεια αυτή επεκτάθηκε και σε προσηγορικά. Έτσι, από την Ελλάδα, αλλά και την Αίγυπτο, του 2^{ου} π.Χ. αι. έχουν σωθεῖ τύποι, όπως *ἐγκοιμήτρην* και *ἡμιωβέλιν*. Το φαινόμενο, όμως, γενικεύτηκε ακόμη περισσότερο με τη συμβολή των Λατινικών, κατά μίμηση των ουσιαστικών σε *-ius* και *-arius* που είχαν δύο εναλλακτικές καταλήξεις:

⁴⁴ Κατάληξη η οποία μαρτυρεῖται αδιαλείπτως ἔως τον 19^ο αἰώνα. Καραντζόλα 2010, 161.

⁴⁵ Πρόκειται για το φαινόμενο της αφαίρεσης: η αρχή της λέξης συγκόπτεται, επειδή εκλαμβάνεται από το γλωσσικό αισθητήριο ως τμήμα της προηγούμενης: *τ' ὀδόντιον* → *τὸ δόντιον* → *τὸ δόντι*. Βλ. Browning 1987, 81-82.

⁴⁶ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 263, 292b.

⁴⁷ Στη *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα, ἔργο του 6^{ου} αι., εμφανίζονται ανάλογοι τύποι, αλλά ακόμη συνυπάρχουν με τους εκτενέστερους. Βλ. στην έκδοση του Thurn 2000 λ.χ. τις λέξεις *βοῦγλιν* (49, 427), *καστέλλιν* (392, 57), *μαργαριτάρην* (+4, 410).

ονομ. *-ius -is*
αιτιατ. *-ium -im*
ονομ. *-arius -aris*
αιτιατ. *-arium -arim*.

Όταν οι λατινικές λέξεις με τις κατάληξεις αυτές εισήχθησαν στην ελληνική, εντάχθηκαν στη β' κλίση. Δεν είναι παράξενο, επομένως, που τα κύρια ονόματα κατέληξαν να σχηματίζονται με κατάληξη *-is* και *-in*: *Εύγένιος* → *Εύγένις*, *Δημήτριος* → *Δημήτρις*. Η ονομαστική και αιτιατική των αρσενικών επηρέασε κατ' αναλογία την ονομαστική και αιτιατική των ουδετέρων, που από *-ion* συντομεύτηκε σε *-in*. Τα αρσενικά αργότερα μεταπήδησαν στην α' κλίση (*Δημήτρης*, *-ης*), επειδή το *i* συνέπεσε φωνητικώς με το *η* της α' κλίσης. Επειδή σχήμα αρχαίων ουδετέρων σε *-in*, γενική *-i* δεν υπήρχε, τα ουδέτερα διατήρησαν στη γενική και δοτική ενικού και σε όλο τον πληθυντικό την κλίση που είχαν με την κατάληξη *-ion*⁴⁸.

1.4.3. Ουσιαστικά γ' κλίσης

Παράλληλα με τη λόγια γενική σε *-εως*, εμφανίζεται γενική σε *-ης* κατά την α' κλίση και σε *-εου* κατά τη β' κλίση: *ή δὲ τοῦ Ἄργου τῆς πόλεως* (1525), *εἰς τῆς Πόλεως τὴν χώραν* (583) – *ἦτον βασιλέας τῆς Πολέου* (505) – *τὸν βασιλέαν τὸν ἄπιστον τῆς Κωνσταντίνου Πόλης* (891). Στα προκείμενα χωρία είναι εμφανής η αποσυστηματοποίηση της γ' κλίσης. Εδώ, πλάι στη λόγια γενική σε *-εως* εμφανίζεται η γενική σε *-ης*, αφού –όπως είναι γνωστό– η γ' κλίση μεταφέρθηκε στο κλιτικό σύστημα της α'. Το χρονικόν απεικονίζει ακριβώς τη μετάβαση και τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει εκείνη την περίοδο το κλιτικό σύστημα. Έτσι, συνεμφανίζεται και τύπος με γενική σε *-εου*, κατά το πρότυπο της β' κλίσης⁴⁹ (και κυρίως σύμφωνα με δευτερόκλιτα επίθετα, όπου ως άκουσμα υπάρχει η κατάληξη αυτή: λ.χ. τοῦ ωραίου)⁵⁰.

Η ονομαστική σχηματίζεται με την προσθήκη τελικού *-ς* στην αιτιατική: *ὁ βασιλεύς ἐσπούδαζε* (1311), *ὠρισεν γὰρ ὁ βασιλεύς* (4218) – *τὰ ἐκράτει ἐτότε ὁ βασιλέας* (2612), *ἦτον βασιλέας* (447). Άλλο ένα δείγμα της αποσυστηματοποίησης της γ' κλίσης. Ήδη από τους αττικούς χρόνους, τα ουσιαστικά αυτής της κλίσης με συμφωνικό θέμα υπέστησαν τις μεγαλύτερες μεταβολές. Με τη σταδιακή εξαφάνιση των τελικών *ρ*, *ψ*, *ξ* και με την ταύτιση του τελικού *ν* με την αιτιατική πτώση, τύποι ονομαστικής όπως *πατήρ*, *χειμών*, *κόραξ*, *φλέψ*, *βασιλεύς* έγιναν πολύ δύσχρηστοι. Τρεις τρόποι υπήρχαν για να καταστούν πιο εύχρηστοι: (α) να αντικατασταθούν από συνώνυμες λέξεις άλλης κλίσης: *πηγάδι(ον)* αντί για *φρέαρ*,

⁴⁸ Βλ. Χατζιδάκις 1977, 70-82.

⁴⁹ Βλ. Schmitt 1904, xliv.

⁵⁰ Φαίνεται ότι η πολυτυπία αυτή σχετίζεται και με την απουσία ενός προτύπου γραπτού λόγου για τη δημώδη: «Η αρχαϊζουσα γραπτή ελληνική διέθετε τις δικές της ποικιλίες, ενώ οι προσπάθειες να γραφτεί η δημώδης παρέμεναν ασταθείς, έχοντας ως συνέπεια μια ποικίλη πρόσμειξη τύπων της γραπτής μέσου επιπέδου και του καλλιεργημένου λόγου πάνω σε βάσεις που αντανακλούν διαφορετικές προφορικές παραδόσεις και/ή τοπικές εξελίξεις. Μόνο στον χώρο της ρομαντικής μυθολογικής ποίησης υπήρχε κάτι σαν “πρότυπο”, μη τοπικό, το οποίο εξελίχθηκε σε υπόδειγμα ύφους: αλλά ακόμη και αυτό υπονομεύτηκε από τη διάσπαση της αυτοκρατορίας, αποτέλεσμα αρχικά της δυτικής και κατόπιν της τουρκικής κυριαρχίας. Η τελευταία αποδείχτηκε το μοιραίο χτύπημα για τον έντεχνο λόγο.» Horrocks 1997, 529.

ποτήρι(ον) αντί για κύλιξ· (β) να υιοθετήσουν την υποκοριστική κατάληξη *-ιον* και να ενταχθούν έτσι στη β' κλίση: *όνυχιον* αντί για *όνυξ*· (γ) να μετατραπούν σε έναν τύπο ονομαστικής περισσότερο οικείο και εύχρηστο. Αυτό συντελέστηκε με την πρόσληψη του *-α* από την αιτιατική, η οποία επικράτησε έναντι της δοτικής και *-σε* μικρότερο βαθμό—έναντι της γενικής. Η αιτιατική προσέφερε ήδη έτοιμο τον τύπο της ονομαστικής του θηλυκού (*τήν αίγα, τήν όλότητα*), ενώ η ονομαστική του αρσενικού σχηματίστηκε με την προσθήκη ενός τελικού *-ς* στην αιτιατική: *τόν βασιλέα* → *ό βασιλέας*. Κατόπιν συνιζήσεως οδηγηθήκαμε στον νεότερο τύπο *βασιλιάς*⁵¹. Στο *Χρονικόν*, λοιπόν, ο αρχαιοπρεπής και ο νεότερος τύπος συνυπάρχουν.

Ενώ για τη λέξη *βασιλεύς* συνυπάρχει ο λόγιος με τον δημώδη τύπο, επειδή πρόκειται για λέξη που διατηρείται μέσω της εκκλησιαστικής και πολιτικής γλώσσας, στα υπόλοιπα ονόματα σε *-υς* το *Χρονικόν* θέτει καταλήξεις μόνο σε *-εας*⁵²: *κ' έσέν νά μείνη ό Μορέας*⁵³ (4265), *είς τούς δρυμῶνες έφυγαν έκεϊ πρὸς τὸν στρατέαν* (4853).

Η γενική ενικού των ουδετέρων σε *-ος* σχηματίζεται με την κατάληξη της γενικής ενικού της β' κλίσης: *έν τούτῳ λέγω, άφέντη μου, τοῦ κράτου σου τοῦ άγιου* (3457), *τήν χώραν τοῦ Άργου άφηκεν καλά σωταρχισμένην* (1543). Από την γ' κλίση, μόνον η πολυάριθμη κατηγορία των ουδετέρων σε *-μα* (*το στόμα, το όνομα*) και *-ος* (*το Άργος, το κράτος*) διατηρούν στα νέα ελληνικά τη μορφή και, εν μέρει, την κλίση που είχαν στην αρχαία γλώσσα⁵⁴. Στη γλώσσα του *Χρονικού*, ωστόσο, ακόμα και αυτή η ομάδα βρίσκεται σε μια ρευστή κατάσταση και απομακρύνεται από το κλιτικό σύστημα της γ' κλίσης, με αποτέλεσμα να δανείζεται στα προκείμενα παραδείγματα κατάληξη γενικής ενικού από τη β' κλίση.

Το γεγονός ότι η γ' κλίση παύει να αποτελεί οργανικό τμήμα της γλώσσας διαφαίνεται και στους κάτωθι στίχους: *κ' έσύντυχεν τοῦ βασιλέως έκεινου τήν θυγάτηρ, / νά έπάρη τὸν μισίρ Ντζεφρέ άνήρ και σύμβιόν της* (2518-2519), *τοῦ άδελφοῦ του τήν γυνήν, την ντάμα Μαργαρίτα* (7424). Ο συγγραφέας γνωρίζει τους αρχαιοπρεπείς τύπους, εν τούτοις αδυνατεί να τους κλίνει, με αποτέλεσμα στη θέση της αιτιατικής να βάζει ονομαστική, γιατί μόνον αυτή του είναι γνώριμη, ως απολίθωμα βέβαια και όχι οργανικά⁵⁵.

Η αιτιατική πληθυντικού των θηλυκών σχηματίζεται κατ' αναλογική επίδραση από την α' κλίση: *τές διοίησεις όπου βαστοῦν* (612), *άκούσατε τές αίρεσες* (769), *κι όσον άπεκατέστησεν τές όρεξές τους όλες* (1242), *μέ τρόπους γάρ και άφορμές και πρόφασες όμοίως* (2186). Η κατάληξη αυτή δημιουργείται κατ' αναλογική επίδραση από την α' κλίση. Η επικράτηση τελικά στην ΚΝΕΛ καταλήξεων πληθυντικού γ' κλίσης εξηγεί επαρκώς και τη δεύτερη μεταβολή του θηλυκού άρθρου από *τές* σε *τίς*, πάλι κατ' αναλογία (*τις διοικήσεις*)⁵⁶.

⁵¹ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 338-339, 407.

⁵² Η κατάληξη είναι δόκιμη στη διάλεκτο της Μάνης. Βαγιακάκος 1986, 468.

⁵³ Βλ. Χατζιδάκις 1934, 46-53, όπου το τοπωνύμιο ετυμολογείται από το δέντρο *μορέα*, ή, και αντικρούεται η ετυμολογία από το σλαβικό *morje* = θάλασσα, και Χατζιδάκις 1977, 579-589, όπου αντικρούεται η ετυμολογία από τον σημειτικής προέλευσης τύπο *Μώρα*.

⁵⁴ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 348, 422b-424b.

⁵⁵ Βλ. και Horrocks 1997, 510.

⁵⁶ Ο Χατζιδάκις 1977, 201 γράφει: «όμοίως έλέχθη *τές* αντί *τάς*, τοῦ ε διαδοθέντος από τής ονομαστικής και αιτιατικής τῶν πρωτοκλίτων και τριτοκλίτων όνομάτων εἰς *-ες*, *οί τιμές - τές τιμές*, *οί χαρές - τές χαρές*, *οί νύχτες - τές νύχτες*, *οί μήνες - τούς μήνες*. Πλήν τοῦ *τές* λέγεται και *τοίς*»

1.5. Επιρρήματα

Αναλογικός σχηματισμός του πάλε: και πλειστον ἕτερον λαὸν πάλε ἀπὸ τὴν στερέαν (641), κι ἄλλα πάλε ἀναμένασιν νὰ ἔλθῃ ὁ καιρός τους (886). Η μετατροπή του πάλιν σε πάλε ἐγίνε αναλογικά προς τα χρονικά μόρια ποτέ, πότε, τότε, ἄλλοτε⁵⁷.

Αντικατάσταση του ταχέως ἀπὸ το ἐγρήγορα: με προθυμίαν κ' ἐγρήγορα (7046). Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σχηματισμός του κοινότατου στη νέα ελληνική αυτού επιρρήματος. Η μορφή που ἔχει η λέξη στο Χρονικόν μαρτυρεῖ και την ετυμολογία της: εἶναι ο παρακείμενος του ἐγείρομαι. Ὅπως στις μέρες μας οι σερβιτόροι ἀπαντοῦν στο κάλεσμα του πελάτη με ἓνα ἀμέσως ἢ με τον ἀόριστο ἔφτασα, στο παρελθόν μια ἀνάλογη ἀπάντηση σε ἓνα κάλεσμα δινόταν με τον τύπο αυτόν. Η κατάληξη -α του ρήματος σε συνδυασμό με τη σημασία του συνέβαλαν ὥστε να ἐκληφθεῖ το ἐγρήγορα ως ἐπίρρημα και να αντικαταστήσει το ἐπίρρημα ταχέως, το οποίο λήγει σε -ως, κατάληξη που ολοένα ἐξοβελίζεται⁵⁸.

Στους μέσους χρόνους τα επιρρήματα αποκτοῦν την κατάληξη -α, γεγονός που φαίνεται συχνά σε επιρρήματα του κειμένου: νὰ τοῦ συντύχουν φρόνιμα τὴν πρᾶξιν καὶ τὸν βίον (565), τιμητικὰ τὸν χαιρετοῦν ἀπὸ τοὺς κεφαλᾶδες (570), σύντομα τοὺς ἐμνησαν κ' ἐπληροφόρεσάν τους (2043), λαφρὰ νὰ τὸ ἀπεράσῃ (3239). Βεβαίως, σε ἄλλα επιρρήματα ο χρονικογράφος θέτει τη λόγια κατάληξη -ως⁵⁹.

1.6. Ρήματα και μετοχές

Κλίση του εἶμι: Το εἶμι ἔχει προ πολλοῦ χάσει τις ἀνώμαλες ἐνεργητικές καταλήξεις του, που ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τις μεσοπαθητικές, και κλίνεται ως ἐξῆς:

- εἶμαι → ὡς ἄνθρωπος ξενωτικός κι ἀπαίδευτος ὅπου εἶμαι (4257)
- εἶσαι → ἀφότου ἐσὺ ἀποδέχεσαι νὰ εἶσαι ἀβοκᾶτος (7528)
- ἔνι → τιμὴ του ἔνι μεγάλη (6766)
- εἶμεθεν → καὶ εἶμεθεν θλιμμένοι (8419)
- εἶστε → κ' ἐσεῖς ὅπου εἶστε φρόνιμοι (1628)
- εἶναι → κι ἂς εἶναι (δλδ. οι Φράγκοι) ἐκεῖσε (7192), νὰ προσκυνήσῃ, λέγουν του, εἰς τὰ ἅγια μοναστήρια, / ὅπου εἶναι εἰς τὸ ρηγᾶτο του, ν' ἀπέλθῃ κ' εἰς τὴν Ρώμην (5767-5768).

τοῦτο φαίνεται ὅτι ἔλαβε τὸν φθόγγον ι (οι) ἐκ τῆς ὀνομαστικῆς οί. Ἐπειδὴ δηλονότι ἐν τῷ ἐνικῷ ἀριθμῷ ὁ αὐτὸς φθόγγος ι ἠκούετο ἐν πάσαις ταῖς πτώσεσι τοῦ ἄρθρου ἠ (δόξα), τῆς (δόξας), τῆ (δόξα), ἐλέχθη και ὁ πληθ. ὁμοίως οί, τοῖς ἀντὶ οί, τές (ἢ τάς)· πρβλ. και τοὺς ὁμοίους τύπους τοῦ ἄρσ. ὁ, τὸν μετὰ τοῦ ο». Μάλλον σφάλλει στην ἐρμηνεῖα της αἰτιατικῆς πληθυντικῆς του θηλυκοῦ τις, ἢ τοῖς ὅπως τη γράφει. Τα ἄρθρα ἐξασφαλίζουν ὁμοιομορφία ὄχι τόσο μετὰ τους ἀλλὰ κυρίως με την κατάληξη των ὀνομάτων που συνοδεύουν. Οι πληθυντικοὶ του ἀρσενικοῦ ἄρθρου (οί, τῶν, τοὺς) εἶναι ἀνομοιόμορφοι μετὰ τους, αὐτὸ ὅμως δεν τους κατέστησε δύσχρηστους. Ὅταν το νεοελληνικὸ κλιτικὸ σύστημα καταστάλαξε στην κατάληξη -εις ἀπὸ την ἀρχαία γ' κλίση σε βᾶρος της κατάληξης -ες της α', ἀκολουθήθηκε ἀκριβῶς ἡ ἴδια διαδρομὴ, την ὁποῖαν ο Χατζιδάκις περιγράφει για τη δημιουργία του ἄρθρου τές. Ἄρα ο φθόγγος ι της κατάληξης του ὀνόματος μεταφέρθηκε και στο ἄρθρο που προηγείται, με ἀποτέλεσμα να δημιουργηθεῖ το νεοελληνικὸ ἄρθρο τις.

⁵⁷ Βλ. Χατζιδάκις 1977, 62.

⁵⁸ Βλ. Schmitt 1904, 606. Και ἓνας στίχος που περιέχει τρία επιρρήματα μαζί: **Ἀπαύτου ὀλόρθα ἐδιάβησαν ἐκεῖσε εἰς τὸ Νίκλι** (227).

⁵⁹ Βλ. λ.χ. στ. 7211: **ἀεννάως** τοὺς ἐπαιρνεν μετ' αὐτόν.

Το γ' πρόσωπο του ρήματος δεν προέρχεται από τον τύπο του απαρεμφάτου, αλλά από το επίρρημα *ἔνι*, που είχε λάβει τη σημασία = *έστιν, εἰσίν*. Κατά το *-αι* του α' και β' προσώπου (*εἶμ-αι, εἶσ-αι*) προέκυψε ο τύπος *ἔναι*. Τέλος, κατά το *ει-* του α' και β' προσώπου (*εἶ-μαι, εἶ-σαι*) προέκυψε ο τύπος *εἶναι*⁶⁰.

Αντικατάσταση της κατάληξης *-ευω* από την *-ευγω*: καὶ ὅσοι γεννοῦνται γεύγονται θάνατον κι ἀποθνήσκουν (7758), **πεζεύγει ἀπὸ τὸ ἄλογον** (2492). Τις περισσότερες φορές την κατάληξη *-εύω* αντικαθιστά η *-εύγω*⁶¹. Το φαινόμενο οφείλεται στον μετασχηματισμό του γ' ενικού παρατατικού και β' ενικού προστακτικής από *-ει σε -ειε*. Σε όσα ρήματα υπήρχε *ρ, δ, ζ* μπροστά από το *-ει*, το *-ειε* μεταβλήθηκε φωνητικώς σε *ρje*. Αργότερα αναπτύχθηκε ένα φωνήεν ανάμεσα στο σύμφωνο και στο *j*. Από συμφυρμό των τύπων σε *-ιγε* και των άλλων σε *-α* προήλθαν τύποι σε *-αγε*: *ἐτραγοῦδje x ἐτραγοῦδα* → *ἐτραγοῦδαγε*. Το *-γ* μεταδόθηκε σε ολόκληρο τον παρατατικό: *τραγοῦδαγα, τραγοῦδαγες* κλπ. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στο γ' ενικό των ρημάτων σε *-εύω* και *-αύω*. Το *-ει* προ φωνήεντος έγινε *-j* και έπειτα με συμφυρμό προς το αλώβητο μπροστά από σύμφωνα *-ει* προήλθαν οι τύποι σε *-jei*: *βασιλεύει ο ἥλιος* → *βασιλεύj ο ἥλιος*, ενώ: *βασιλεύει κίολας. Βασιλεύj x βασιλεύει* → *βασιλεύγει*, το οποίο αργότερα μεταφέρθηκε σε όλα τα πρόσωπα⁶². Έτσι εξηγείται ένας ακόμη ασυνήθιστος τύπος που βρίσκουμε στο Χρονικόν: **νὰ καταργίζουσι τοὺς Ρωμαίους** (757) = να τους καταριούνται.

Ύπαρξη διπλών καταλήξεων: Στο γ' πληθυντικό των ρημάτων του ενεστώτα η κατάληξη *-ουσι* συνυπάρχει με την *-ουν*: **καὶ περπατοῦν ἐκ τὰ χωρία κ' ἐπαίρνουσιν τὰ κούρη** (1721).

Η συνύπαρξη αυτή παρατηρείται επίσης στο γ' πληθυντικό αορίστου της **υποτακτικής: νὰ πάψουσιν τὰ κούρη, / νὰ προσκυνήσουσι τὰ χωρία** (2071-2072).

Στο γ' πληθυντικό αορίστου ενεργητικής φωνής συνυπάρχουν οι καταλήξεις *-ασι* και *-αν*: **ὅπου ἤλθασιν μετὰ ἐκείνων, ἐπρόκοψαν μεγάλως** (1355).

Πολλοὶ ενεργητικοὶ αόριστοι ἔχουν κατάληξη *-κα* ἀντὶ *-σα*: ἔδε ἀμαρτίαν ὅπου ἔποικεν (3925), **ἀφῆκεν κι ἀναπαύτησαν** (1478), **τὸ πῶς ὁ κόντος τοῦ ἔδωκεν τὴν ἀφεντίαν τοῦ τόπου** (2332). Οι ενεργητικοὶ αόριστοι σε *-κα* κληροδοτήθηκαν από την αρχαιότητα (*ἀφῆκα, ἔδωκα, ἔθηκα*)⁶³.

Οι παθητικοὶ αόριστοι λήγουν συχνά σε *-θηκα* ἀντὶ *-θην*: κ' ἐκεῖνος τοῦ ἀπεκρίθηκεν (5719), **ἀλάχη νὰ ἐβαρέθηκες διὰ τὴν πολυλογίαν** (7033), **ἐποίησα ποῦ ὠφελήθηκα** (5649). Ο καθοριστικός παράγοντας για την αλλαγή αυτή ήταν ίσως η ρευστότητα του τελικού *-v*⁶⁴.

Εμφανίζεται κατάληξη παθητικοῦ παρατατικοῦ σε *-ομουν*: καὶ πάλι ἐπροσεγγιζαίνομουν (6104)⁶⁵.

⁶⁰ Βλ. Χατζιδάκις 1905, 564.

⁶¹ Βλ. Βαγιακάκος 1986, 473-474, όπου αναφέρεται ότι ήταν δόκιμη αυτή η κατάληξη παλαιότερα στη διάλεκτο της Μάνης, και Χατζιδάκις 1907, 446, όπου αναφέρεται ότι η κατάληξη είναι δόκιμη στην Ικαρία.

⁶² Βλ. Χατζιδάκις 1905, 48-50. Κατάληξη *-ευγω* ἀντὶ *-ευω* ὑπάρχει και στις *Ασιζες της Κύπρου: περὶ ἐκείνου ὅπου παντρεύεται γενναίκαν ὅπου τοῦ συγκακινάζει*. Βλ. Καραντζόλα 2010, 160.

⁶³ Βλ. Χατζιδάκις 1907, 546.

⁶⁴ Βλ. Browning 1983, 111.

⁶⁵ Βλ. Horrocks 1997, 509 και κυρίως αυτόθι, 472: «Από τη στιγμή που το αοριστικό *-κα* ήταν ακατάλληλο ως υποκατάστατο του 1^{ου} εν. του παρατατικού, φαίνεται ότι το *-ουν*, η κατάληξη ενεργητικής φωνής στο 1^ο εν. του παρατατικού των συνηρημένων ρημάτων, αντικατέστησε το *-ην* [...] Αυτό παρήγαγε το *-ό-ομουν*, το οποίο έδωσε αμέσως το πρότυπο για ένα νέο 2^ο εν. *-ό-οσουν*».

Περιφραστικός σχηματισμός του μέλλοντα: Ο μέλλοντας σχηματίζεται κατά κανόνα με το *θέλω* + *απαρέμφατο*: *τὸ πῶς θέλετε πράξει* (198), *τὰ πλευτικά πολὺ θέλουν κουστίσει* (601), *καθὼς τὸ θέλει μάθει* (1197), *ὅτι ἄμαρτία ἤθελε εἶσται* (169), *ἐν τούτῳ θέλω πάψει ἐδῶ νὰ λέγω ἀπ' ἐκείνους* (3173). Τα *απαρέμφατα* εξακολούθησαν να αποτελούν οργανικό τμήμα της γλώσσας με απλοποίηση των διαφορετικών καταλήξεων σε μία: *-ει(ν)*. Ο τύπος *εἶσται* που υπάρχει στο *Χρονικόν* είναι απόδειξη της επιβίωσής τους, γιατί μορφολογικά δεν ανήκει στην αττική διάλεκτο, ἄρα δεν μπορεί να είναι δάνειο από αυτή αλλά μεταγενέστερος σχηματισμός⁶⁶. Η παλιά περίφραση για τον μέλλοντα *ἔχω* + *απαρέμφατο* εξακολουθεί να εμφανίζεται, όμως εμφανίζεται αποσταθεροποιημένη, διότι πλέον μετατρέπεται σε πραγματικό υπερσυντέλικό⁶⁷. Έτσι, στη φράση: *καὶ θέλω νὰ σὰς ἔχω εἰπεῖ* *περὶ τοῦ ροῦ Κάρλου* (6773), ερχόμαστε αντιμέτωποι με τη συγχώνευση δύο περιφράσεων μέλλοντα, οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικούς γλωσσικούς σταθμούς⁶⁸. Σε ἄλλον όμως στίχο συναντούμε πλάι-πλάι δύο διαφορετικούς μέλλοντες: *καὶ θέλω νὰ σὰς ἔχω εἰπεῖ καὶ νὰ σὰς ἀφηγήσω* (3140).

Σχηματισμός μετοχών: Οι ενεργητικές μετοχές έχουν αντικατασταθεί σε μεγάλο βαθμό από τον τύπο σε *-οντα*: *νὰ ἔλθῃ γυρεύοντα στρατείας* (9061), *διαβόντα γὰρ ἡμέρες δύο* (7398). Το *-ς* δεν είχε προστεθεί ακόμη στην κατάληξη της μετοχής όταν γράφτηκε η διασκευή Η, στη διασκευή Ρ όμως υπάρχει:

- Η 2266 *σκοπῶντα καὶ λογίζοντα* → Ρ 2266 *σκοπῶντας καὶ λογίζοντας*
- Η 6742 *ἐδιάθημαν γυρεύοντα* → Ρ 6742 *ἐδιέθημεν γυρεύοντας*.

Στο στάδιο αυτό, οι επιρρηματικές μετοχές μπορούν να σχηματιστούν και από το ενεστωτικό και από το αοριστικό θέμα. Μεταγενέστερα, ο σχηματισμός γίνεται μόνον από το ενεστωτικό⁶⁹. Έτσι, στη φράση: *ιδόντα γὰρ οἱ Σκορτινοὶ* (4675), σήμερα θα λέγαμε: *βλέποντας*.

Σχηματισμός της προστακτικής: Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες προστακτικές. Το *ἄγω* σχηματίζει τους τύπους *ἄμε* και *ἄμετε* ή *ἀμέτε*: *καὶ ἄμε εἰς τὸ κάστρον* (8209), *ἄρχοντες, ἄμετέ μας ἐκέϊσε* (5310), *ἀμέτε εἰς τὸν πρίγκιπα* (3799). Από το *ἐλαύνω* οι μόνοι τύποι που έχουν απομείνει στο *Χρονικόν*, εκτός από τον τύπο *ἐλάμνοντα* (4707), είναι οι προστακτικές *ἔλα* και *ἐλάτε*: *ἔλα μετ' ἔμας ἕως ἐκεῖ* (5283), *ἐλάτε ἐδῶ νὰ ἀκούσετε ὑπόθεσιν μεγάλην* (726). Από το *βαίνω* σχηματίζεται η προστακτική *ἐβῆτε* (8295), ενώ οι προστακτικές ενικού έχουν γίνει ουσιαστικά: *κ' εἰς τὴν Κλαρέντσαν ἔσωσεν τὸ ἔβγα τοῦ μαῖου* (7848), *ἐκράτησαν τὰ ἔμπατα* (1288).

1.7. Προθέσεις

Η πρόθεση εἰς μετατρέπεται σε πρόθημα: *κ' εἰς τὴν Προβέντσαν ἦλθαν* (183), *νὰ ἔνι πρῶτος ᾿ς ὄλους* (218), *στὸν κόντον τῆς Τσαμπάνιας* (175), *στην κεφαλὴν του κᾶμ ποσῶς νὰ τὸ <το>ῦ ἔχουν βάλει* (108). Στους ανωτέρω στίχους απεικονίζεται μια ακόμη διαδικασία μορφολογικής μετάβασης, η οποία αρχίζει από τους μέσους βυζαντινούς χρόνους: η πρόθεση *εἰς*, εξαιτίας του ασθενούς φθόγγου *-i*, είτε χάνει την αυθυπαρξία της και γίνεται τελικά πρόθημα των άρθρων, είτε αποκτά ένα

⁶⁶ Βλ. Χατζιδάκις 1905, 589.

⁶⁷ Βλ. Horrocks 1997, 509.

⁶⁸ Βλ. Browning 1983, 110.

⁶⁹ Βλ. Browning 1983, 108.

τελικό –ε (πρβλ. *τονε είδα*) για λόγους σαφήνειας (*είσέ* → νεοελληνική πρόθεση *σε*)⁷⁰.

Η πρόθεση *έκ* εξελίσσεται στο πρόθημα *ξε-*: Η πρόθεση *έκ* στην ΚΝΕΛ δεν αποτελεί οργανικό τμήμα της σύνταξης, αλλά διασώζεται μόνο σε σύνθετους τύπους. Η σύνθεση από παρελθοντικούς ρηματικούς τύπους (π.χ. *έξεκίνησα*) επεκτάθηκε στον ενεστώτα και στον μέλλοντα. Ως εκ τούτου, συναντούμε στο *Χρονικόν*: *έξεύρετε* (3978), *νά τους έξεμαυλίσουν* (7043). Αυτή είναι η αρχή για την αλλαγή στη μορφή της πρόθεσης. Αργότερα, το αρχικό –ε θεωρήθηκε ως αύξηση που ταιριάζει μόνο στους παρελθοντικούς τύπους και γι' αυτό αφαιρέθηκε, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το πρόθημα *ξε-*⁷¹.

Η πρόθεση *μετά* εξελίσσεται στο *μέ*: *νά τὰ βασταίνη μετ' αυτόν* (2423), *όπου έποικεν ό υιός αυτού μετά τόν Πάπα Ρώμης* (572), *πολλά έταραχεύτησαν άλλήλως μέ τὰ λόγια* (928), *κι αυτό μέ έξι φίε* (1934). Η συχνότατη συνεκφορά της *μετά* με άρθρο (*μετά τόν – μετά τὰ*) οδήγησε σε ανομοίωση, σε ανομοιωτική αποβολή της δεύτερης συλλαβής, με αποτέλεσμα, ήδη από τους μεσαιωνικούς χρόνους, να σχηματιστεί ο δόκιμος στη νέα ελληνική τύπος *μέ*⁷²

2. Σύνταξη

2.1. Παράταξη αντί υπόταξης

Όπως τα περισσότερα έργα της δημόδους γραμματείας, έτσι και το *Χρονικόν του Μορέως* έχει απλή σύνταξη. Η παράταξη κυριαρχεί ολοκληρωτικά, ως εκ τούτου οι κύριες προτάσεις συνδέονται χαλαρά μεταξύ τους με τον σύνδεσμο *και*⁷³. Η παράταξη εμφανίζεται αρκετές φορές εκεί όπου θα αναμέναμε υποτεταγμένο λόγο: *τοῦ Πάπα τὰ προστάγματα ώρισεν κι άναγνώσαν* (504), *ώρισεν κ' έλαλήσασιν όλα τους τὰ σαλπίγγια, / κ' έυθέως έκαβαλλίκεψαν, έκίνησαν κ' ύπάγουν* (1768-1769).

Το υποκείμενο δεν δηλώνεται πάντοτε, για αυτό ο αναγνώστης συχνά οφείλει να το αντιληφθεί με βάση τα συμφραζόμενα:

- *κι άν θέλη έτοῦτο, δέσποτα, τής βασιλείας τὸ κράτος,*
νά βιαστοῦμε ό κατά είς τὸ δύνεται και σώνει,
νά δώση κ' έξαγοραστῆ, νά έβγη έκ τήν φυλακήν σου (4297-4299)

[*τὸ δύνεται και σώνει = να δώσει όσα μπορεί ο καθένας και αυτά που θα δώσει να φτάνουν*].

- *κ' έδάрте τόν έμπόδισε κ' ηύρέθη άπεργωμένος* (2540) [= ο δούκας χάλασε τα σχέδια του βασιλιά και ο βασιλιάς βρέθηκε ξεγελασμένος].

- *ό δοῦκας γάρ τόν έκραξε εκείνον τόν Ρουμπέρτον,*
τιμήν μεγάλην τοῦ έποικεν και φιλοπροσωπίαν

νά άποθαρρέση είς αυτόν, νά τόν έχη άπεργώση (2182-2184) [= ο Ρουμπέρτος να τον εμπιστευτεί και ο δούκας να τον ξεγελάσει]⁷⁴.

⁷⁰ Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 1554, 208.

⁷¹ Βλ. Χατζιδάκις 1977, 161-162.

⁷² Βλ. Jannaris 1897, πργρ. 1608.

⁷³ Πρβλ. και την πρωτοβουλγαρική επιγραφή στον Horrocks 1997, 478, όπου η σύνδεση των προτάσεων γίνεται αποκλειστικά με τη χρήση του *κεί* (= και).

⁷⁴ Για την παρατακτική σύνδεση στο *Χρονικόν* βλ. Schmitt 1904, xlv. Πρβλ. επίσης την εργασία της Van Dijk-Wittor Koning 1972, στην οποία τίθεται το ερώτημα, αν η παράταξη στα νέα ελληνικά εμφανίζεται σε συγκεκριμένα γλωσσικά περιβάλλοντα, ή αν η οποιαδήποτε υπόταξη μπορεί ν'

Η σύνταξη τὸ + αοριστικό απαρέμφατο ισοδυναμεί συχνά με χρονική πρόταση: τὸ ἀκούσει το ὁ μισὴρ Ντζεφρὲς σπουδαίως ἐκεῖσε ἀπῆλθε (2491), κι ὁ βασιλεὺς τὸ ἀκούσει το μεγάλως τὸ ἐβαρύνθη (2531)⁷⁵.

2.2. Πλεονασμοί

Η γλώσσα του Χρονικού δεν είναι εντελώς δημώδης. Ο συγγραφέας, μολονότι δεν χαρακτηρίζεται από γενναία ελληνομάθεια, ούτε είχε την πρόθεση να ακολουθήσει τις ατραπούς της βυζαντινής ιστοριογραφίας και να μιμηθεί τα αττικά πρότυπα, αναπόφευκτα χρησιμοποιεί στους στίχους του λέξεις και τύπους από την αρχαία γλώσσα. Το γεγονός ότι ήξερε ανάγνωση και γραφή καθιστούσε αυτό αναπόφευκτο, εφ' ὅσον από την αρχαία γραμματική διδάσκονταν ὅλοι τα στοιχεία της γλώσσας⁷⁶. Ἔτσι εξηγείται γιατί πολύ συχνά ο λόγος του καταφεύγει στον πλεονασμό, δηλαδή στην παράλληλη παράθεση του δημώδους (που είναι δόκιμος στην εποχή του) και του αρχαίου τύπου (που είναι αποσυστηματοποιημένος από την προφορική γλώσσα, επιβιώνει ὁμως ως απολίθωμα στη γραπτή, μέσα από τη σχολική γλωσσική διδασκαλία και μέσα από τα κείμενα, τα οποία λειτουργούν πάντοτε ως πρότυπα γραπτού λόγου):

- *ιστέον γὰρ νὰ ἐξεύρετε* ὅτι ἐπιάστη ἡ Πόλις (864)
- *κι ὅσον τοῦ ἐπληροφόρεσαν τὰ ἔπραξαν καὶ ἐποίσαν* (387)
- *συντρόφοι, φίλοι κι ἀδελφοί, ὡς τέκνα καὶ παιδία μου* (3963)
- *κι ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔτερα τῆς Δύσεως τὰ ρη<γᾶ>τα* (116)
- *κι ἀφότου συνεθλίβησαν ἀμφοτέροι οἱ δύο* (176)
- *ἐπεὶ λογίζομαι καλά, ἐξεύρω καὶ γνωρίζω* (283)
- *ἀπὸ λαοῦ καὶ ἄρματα, ὡς ἔπρεπεν κι ἀρμόζει* (2827)
- *μεγάλως τὸ ἐβαρύνθηκε, ἐθλίβην κ' ἐχολιάσεν* (3071)
- *ἐν τούτῳ ἐξεύρω, ἐπίσταμαι τὸ γράφει εἰς τὸ ριτζέστρο* (7677)
- *διὰ πλείστων καὶ πολλῶν φορῶν ἀπέστειλε εἰς ἐμένα* (6081)
- *καὶ εἶπεν του τὸ φταίσιμον, τὸ σφάλμαν ὅπου ἐποίκεν ἀπ' τῆς αἰσχύνης κ' ἐντροπῆς, ὅπου εἶχεν ἐκ τὸν ρῆγαν* (5828-5829)
- *ὅπου ἔνι εἰς ὄρος καὶ βουνὶ πλησίον τῆς Μαφρεδόνης* (5758)⁷⁷.

αντικατασταθεῖ από μία παράταξη. Καταλήγει, λοιπόν, ὅτι δεν είναι το εἶδος της δευτερεύουσας που καθορίζει αν υπάρξει υπόταξη, ἀλλὰ το ρῆμα της πρώτης ἀπὸ τις δύο προτάσεις. Συνήθως πρόκειται για τα *αρχίζω, κάνω, βάζω, μπορῶ, βρίσκω, αφήνω, κάθομαι, στέκομαι*. Παραθέτει και παραδείγματα ἀπὸ το Χρονικόν: *ἀρχάσαν κ' ἐδοξεύασιν τοὺς Φράγκους κι Ἀλλαμάνους* (4052), *ἐπιάσαν κι ἀναγνώσασιν τὰ ἔγγραφα ἐκεῖνα* (2371), *νὰ ποιήση καὶ ἔλθουν ἐκεῖνοι* (2322), *κι ὁ Μέγας Κύρης ἔστεκεν κι ἀφκράζετον τὰ λόγια* (3404) κ.ά.

⁷⁵ Βλ. και Καραντζόλα 2010, 161.

⁷⁶ Βλ. Schmitt 1904, xliv.

⁷⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το κάτωθι ζεύγος συνωνύμων: *νὰ δώσω γὰρ τὰ κάστηρ του νὰ ἐβγῆ 'κ τὸ πιλατήριον, / κι ἀφῶν ἐβγῆ 'κ τὴν φυλακήν, ὁ Θεὸς ἀς τοῦ βοηθήσῃ* (4474-4475). Η λέξη *πιλατήριον* σημαίνει τη φυλακή, τον τόπο βασανιστηρίου. Πιο γνωστά σε εμάς είναι το ρῆμα *πιλατεύω* = βασανίζω, και το ουσιαστικό *πιλάτεμα, τό*. Η λέξη ετυμολογείται ἀπὸ τον Πιλάτο, δικαστή του Χριστοῦ. Βλ. Schmitt 1904, 615. – Ο Χατζιδάκις 1905, 516, με αφορμὴ τη συνύπαρξη αρχαίων και δημωδέστερων τύπων στο Χρονικόν του Μορέως, επισημαίνει καίρια ὅτι: «Πάντες οὔτοι οἱ τύποι καὶ αἱ λέξεις δὲν δύνανται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἀνήκωσι τῇ γνησίᾳ δημοτικῇ τότε γλώσσῃ, ἢ ὅπως ἄλλως λέγεται τῇ προφορικῇ παραδόσει τῆς γλώσσῃς, διότι πάντα ταῦτα εἶχον ἀποδεδειγμένως ἐξαφανισθῆ αἰῶνας πολλοὺς πρότερον ἐκ τῆς λαλουμένης. Ἐὰν δὲ καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Χρονικοῦ τούτου, ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ἔγραψεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλώσσῃς, τοσαῦτα ἀλλότρια τῆς λαλουμένης στοιχεῖα ἐκ τῆς λογίας παραλαβάνη, καίτοι κατὰ πάντα τᾶλλα, πλὴν τῆς γλώσσῃς,

2.3. Αντικείμενο σε αιτιατική αντί γενικής

Συντόμως **μέ** τὰ ἤφεραν (463), ἐπεὶ **μέ** λέγει ὁ λογισμὸς κι ὁ νοῦς μου **μέ** τὸ δίδει (8539), καθὼς **σέ** τὸ ἐπροεῖπα (992). Στην ΚΝΕΛ το ἔμμεσο αντικείμενο δηλώνεται, ἀφ' ενός στον πληθυντικό με αιτιατική (**μας** ἔδωσε χρήματα), ἀφ' ἐτέρου στον ενικό με γενική (**μου** ἔδωσε χρήματα), ἐξαιρουμένων των βορειοελλαδικῶν ιδιωμάτων, στα οποία το ἔμμεσο αντικείμενο τίθεται σε αιτιατική και στον ενικό (**με** ἔδωσε χρήματα). Τελικὰ επικράτησε στην ΚΝΕΛ η γενική για τον ενικό, καθὼς βάση της αποτελεί το ἴδιωμα της Πελοποννήσου, στο οποίο η γενική εἶναι δόκιμη.⁷⁸ Το δῆλημα «γενική ἢ αιτιατική» ἀνέκυψε στη γλῶσσα ἀπὸ τη σταδιακὴ ἀποσυστηματοποίηση της δοτικής. Στο Χρονικόν το ἔμμεσο αντικείμενο τις περισσότερες φορές τίθεται σε αιτιατική, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε: ἐρώτησε νὰ **τοῦ** εἰποῦν ποῦ εὑρίσκεται ὁ **μπάιλος** (2243)⁷⁹.

2.4. Σύνταξη προθέσεων

Στο Χρονικόν του Μορέως οι προθέσεις συντάσσονται κατὰ κανόνα με αιτιατική⁸⁰. Συγκεκριμένα:

Ενὼ ο χρονικογράφος γνωρίζει τη σύνταξη της **ἀνευ** με γενική [**ἀνευ τῆς ρόγας μόνης** (2790)], ἀλλοῦ τη συντάσσει με αιτιατική: **ἀνευ τὰ πλευτικά τους** (2939), **ἀνευ γὰρ <τὰ> στολίσματα καὶ τὰ χαρίσματα** της (3130).

Ομοίως συντάσσει με αιτιατική ἀντὶ γενικῆς την πρόθεση **μετά**: **βουλήν ἀπήραν ἔνομοῦ μετά τούς πελεγράνους** (205), **ἐν τούτῳ ἐσυμβουλευτήσαν μετά τὸν βασιλέα** (589), **νὰ ἔχουν κινήση ἔνομοῦ μετά τὸν βασιλέα** (585). Η σύνταξη **μετά** + αιτιατική ἀντὶ για γενική, με τη σημασία «μαζί», ἐμφανίζεται σε πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές του 9^{ου} αἰῶνα, οι οποίες εἶναι γραμμένες σε γλῶσσα ἀπολύτως λαϊκή⁸¹, και σε βυζαντινά κείμενα πρωιμότερα του Χρονικού, ὅπως στον *Συνεχιστὴ του Θεοφάνη* και τον Πορφυρογέννητο⁸². Η ἀνάμνηση, ὅμως, της χρήσης με γενική δεν ἔχει ἐκλείψει: **μεθ' ὄρκου [τους] τὸ ἔστερέωσεν** (2097). Με αιτιατική συντάσσει και

ἦν ἀλλότριος τῶν Ἑλλήνων, οὐς σφόδρα μισεῖ και καταφρονεῖ, τότε δύναται ἕκαστος εὐκόλως νὰ νοήση πόσα ἀρχαῖα στοιχεῖα κατ' ἀνάγκην ὀφείλει νὰ περιέχη ὁ λόγος τῶν ἄλλων ἑλληνιστῶν γραφόντων, οἵτινες οὐ μόνον δὲν ἐμίσουν και δὲν κατεφρόνουν, ἀλλὰ και ἡγάπων και ἐτίμων τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν και ὡς ὀρθόδοξοι ἠεροῦντο συχνότατα ἐν τοῖς ναοῖς και πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ τὴν ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν».

⁷⁸ «Το συμπαγέστερο τμήμα της εδαφικῆς ἐπικράτειας που οι Ἕλληνες ἀπελευθέρωσαν ἀπὸ τους Τούρκους κατὰ τον Ἀγώνα της ἀνεξαρτησίας ἦταν η Πελοπόννησος. Αυτό υπήρξε μια εὐνοϊκὴ σύμπτωση. Γιατί στην Πελοπόννησο (εκτὸς ἀπὸ την τσακωνική) μιλοῦνταν διάλεκτοι που φωνολογικά και μορφολογικά ἀνήκαν στις πλησιέστερες προς τη γραφόμενη γλῶσσα. Ὅταν πρωτεύουσα του Ἑλληνικοῦ βασιλείου ἐγένε (το 1834) η Αθήνα, ἐκεῖ ἐγκαταστάθηκε μεγάλο πλῆθος Πελοποννησίων και σύντομα οι δικές τους διάλεκτοι ἐπικράτησαν ἀπέναντι στην κάπως διαφορετικὴ “παλιὰ ἀθηναϊκή”, τη διάλεκτο που μιλοῦσαν οι κάτοικοι της προεπαναστατικῆς Αθήνας.» Mackridge, 1985, 44.

⁷⁹ Βλ. Χατζιδάκις 1905, 467-473, ὅπου υπάρχουν παραδείγματα ἀπὸ μεσαιωνικά κείμενα. Ο Βαγιακάκος 1986, 477 ἀναφέρει ὅτι η σύνταξη αὐτὴ εἶναι η κρατούσα στο ἴδιωμα της Μάνης.

⁸⁰ Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ πως η χρήση δοτικῆς στο κείμενο ἔχει παντελῶς ἐκλείψει πλην της στερεότυπης φράσης **ἐν τούτῳ** = στο μεταξὺ: **ἐν τούτῳ ὀρίζει ὁ πρίγκιπας τὸ Νίκλι νὰ σωταρχίσουν** (6711).

⁸¹ Βλ. Χατζιδάκις 1977, 425-428.

⁸² Βλ. παραδείγματα στον Χατζιδάκι 1905, 473.

τη νεοελληνική εξέλιξη της πρόθεσης, την πρόθεση *μέ*: **μέ τὸ σπαθί** του *έ*κέρδισε τὸν τόπον ὅπου *έ*κράτει (2558).

Μια άλλη πρόθεση που συντάσσει με αιτιατική αντί γενικής είναι η *έ*κ: *κ' ἤλθαν **έ**κ τὴν Βλαχίαν* (4088), *σέ θέλει **έ**βγάλει **έ**κ τὸν Μορέαν* (4125). Η σύνταξη αυτή κάνει την εμφάνισή της ήδη τον 2^ο π.Χ. αιώνα σε κείμενο από την Αίγυπτο⁸³. Στο *Χρονικόν* συνυπάρχει με την *ἀπό + αιτιατική*, η οποία τελικά επικράτησε στην ΚΝΕΛ: *ὁ ἕνας **ἀπό** αὐτούς τὸ **έ**γραψεν* (8320).

Σύνταξη προθέσεων με ονομαστική: *μέ ὅσοι* *έ*βαστοῦσαν ἄρματα διὰ νὰ τὴν διαφεντέψη (1474), *ἄνευ ἢ δόξα καὶ τιμὴ ὅπου ἔχει πᾶσα ἀφέντης* (7895). Εδώ φαίνεται ότι η ονομαστική πτώση του υποκειμένου ἔλκει προς αυτήν τη σύνταξη της πρόθεσης, με αποτέλεσμα να συντάσσεται και αυτή με ονομαστική.

Η αντικατάσταση μίας πρόθεσης από μίαν άλλη είναι πολύ συχνό φαινόμενο στην ελληνική γλώσσα, κυρίως σε περιόδους ανακατατάξεων. Στο *Χρονικόν* είναι χαρακτηριστική η αντικατάσταση της *παρὰ* από την *περὶ*: *κάλλιον τὸ ἔχω, θάνατον σήμερον ν' ἀποθάνω / **περὶ** νὰ εἰποῦσιν ἀλλαχοῦ νὰ **μέ** κατηγορήσουν* (1134-1135), ***περὶ** νὰ ἔλθῃ **έ**κ τὴν Φραγκίαν ὀκάποιος ρουχολόγος* (2106), *καὶ κάλλιον ἔχουν τὴν τιμὴν, τὸ **έ**παινος τοῦ κόσμου / **περὶ** τὰ κούρη, ἢ χρήματα, ἢ ρόγα νὰ τοὺς δίδουν* (8956-8957). Από την εναλλαγή των δύο προθέσεων εξηγείται ο ρηματικός τύπος *περικαλῶ* που ακούγεται ενίοτε στην καθομιλουμένη αντί για *παρακαλῶ*⁸⁴. Ἐνα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα της χαλαρότητας που υπήρχε στη χρήση των προθέσεων είναι η *ἀπό + γενική* = εμπρόθετος του τρόπου: ***ἀπό σπαθίου** τὴν **έ**πιασαν* (439).

2.5. Ασυμφωνία υποκειμένων με μετοχές

Αρκετές φορές ο συγγραφέας είναι άστοχος στη συμφωνία των μετοχών με τα υποκείμενά τους:

- *παρελθουσ<ῶ>ν γὰρ τῶν χρονῶν* (122)
- *ἀκούσων ταῦτα οἱ δώδεκα* (965)
- *διαβῶν ὀλίγοι χρόνοι* (1188)

Η αστοχία αυτή είναι ένδειξη της αποσυστηματοποίησης των κλιτών τύπων της ενεργητικής μετοχής και της επικράτησης του άκλιτου τύπου σε *-οντα*.

2.6. Στον πληθυντικό η γενική κτητική γίνεται αιτιατική

Όπως στην ΚΝΕΛ, έτσι και στο *Χρονικόν*, στη λειτουργία της γενικής κτητικής του πληθυντικού προτιμάται η αιτιατική: *τὰ ἰγονικά **μας*** (4737), *οἱ γονεῖς **μας*** (4732), *έζητησαν τὴν ρόγαν **τους*** (5100), ενώ: *ἀφέντη **μου*** (4922), *τῆς φυλακῆς **μου*** ἢ *θλίψη* (5556). Αυτό οφείλεται στο ότι οι γενικές πληθυντικού ως άκουσμα δεν ικανοποιούσαν, αφού είναι ομόηχες με το ουδέτερο των κτητικών επιθέτων ενικού

⁸³ Χατζιδάκις 1905, 473.

⁸⁴ Βλ. Χατζιδάκις 1907, 314. Ο Βαγιακάκος 1986, 470, γράφει: «Τὴν αὐτὴν ἐκφρασὴν συγκρίσεως ἔχομεν καὶ εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς Μέσα Μάνης, ὡς: *Κάλλιο νὰ κάθεται 'ς τὸ σπίτι, **πέρι** νὰ δουλεύῃ γιὰ ἕνα κομμάτι ψωμί. **Περὶ** νὰ περιμένω τὴ **θεία** του, **κάλλιο** νὰ πααῖνη, νὰ μὴ νυχτώσῃ. **Κάλλιο** νὰ ντὰ τρῶν τ' ἄβγά, **πέρι** νὰ ντὰ πουλᾷ ἕνα φράγκο* (ἔχομεν αναβιβασμὸν τοῦ τόνου τῆς προθέσεως).»

(μων – έμόν) και με την αιτιατική ενικού του αρσενικού άρθρου (των – τον), οπότε με την επιλογή της αιτιατικής η ακουστική σύγχυση εξαλείφεται⁸⁵.

Συμπεράσματα

Είναι γνωστό ότι το κάθε γλωσσικό υπόστρωμα, δηλαδή το κάθε επιμέρους σύνολο ξένων λέξεων εντός της ελληνικής, κρύβει πίσω του συνήθως έναν κατακτητή, ο οποίος το κόμισε και το επέβαλε. Όπως κάθε κατάκτηση, έτσι και η λατινική κατάκτηση του 1204 επηρέασε την ελληνική γλώσσα. Αφ' ενός, οπωσδήποτε στο λεξιλογικό επίπεδο, αφού εισήλθε στο ελληνικό λεξιλόγιο πλήθος νέων ξένων λέξεων. Αφ' ετέρου, διότι δημιούργησε τις συνθήκες για να γραφτούν κείμενα σε γλώσσα δημώδη.

Στη μελέτη της μεσαιωνικής ελληνικής αναγκαίος σταθμός είναι το *Χρονικόν του Μορέως*, ένα έμμετρο κείμενο των αρχών του 14^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας είναι άγνωστος, φαίνεται όμως πως διαθέτει φραγκική συνείδηση. Το κείμενο αποτελεί σπουδαία φιλολογική πηγή, διότι διαρρηγνύει τους δεσμούς της κλασικίζουσας βυζαντινής ιστοριογραφίας και, με ορισμένες επιφυλάξεις πάντοτε (που σχετίζονται με την άγνωστη καταγωγή του συγγραφέα, με τη γλωσσική του εκπαίδευση, αλλά και με τις συμβάσεις του γραπτού λόγου, ιδίως του έμμετρου), αποτυπώνει τη δημώδη γλώσσα της Πελοποννήσου του 14^{ου} αιώνα.

Στην πραγμάτευσή μας διαπιστώθηκε στο μορφολογικό επίπεδο ότι: (α) για το θηλυκό άρθρο πληθυντικού προτιμώνται οι τύποι *οί* και *τές*: (β) νεωτεριστικοί τύποι αντωνυμιών αντικαθιστούν τους παλαιότερους: (γ) η δοτική έχει ουσιαστικά εκλείψει: (δ) η γ' κλίση των ουσιαστικών υποχωρεί ραγδαία και εντάσσεται με μορφολογικές αλλαγές στην α' ή τη β' κλίση, ως εκ τούτου στη γενική πτώση εμφανίζονται παράλληλοι ανταγωνιστικοί τύποι, επικρατεί η κατάληξη *-εας* στη θέση της *-υς*, ενώ ο χρονικογράφος αδυνατεί να κλίνει λέξεις όπως *άνήρ*, *γυνή*, *θυγάτηρ*: (ε) στα ρήματα, συχνά παράλληλα με τις αρχαίες, εμφανίζονται νεωτεριστικές καταλήξεις, ενώ λειτουργούν παράλληλα σχήματα για τον σχηματισμό του μέλλοντα: (στ) έχουν ουσιαστικοποιηθεί κάποιοι τύποι προστακτικής: (ζ) έχει σχεδόν παγιωθεί ο άκλιτος τύπος της ενεργητικής μετοχής σε *-οντα*: (η) στα επιρρήματα συνυπάρχουν καταλήξεις σε *-ως* και *-α*, ενώ εμφανίζεται το *έγγρηγορα* αντί του *ταχέως*: και (θ) παράλληλα με τη χρήση της πρόθεσης *είς*, έχει διαδοθεί ο εμπρόθετος *στόν*, *στήν*, *στό*, υπάρχει μία γενική σύγχυση για τον ρόλο των άτονων αρχικών φωνηέντων, με αποτέλεσμα η *έκ* να καταλήγει ως πρόθημα *ξε-*, η πρόθεση *μετά* εμφανίζεται συχνά και ως *μέ*.

Στο συντακτικό επίπεδο συνήχθη ότι: (α) οι προτάσεις συνδέονται κατά κανόνα παρατακτικά, ο υποτεταγμένος λόγος είναι περιορισμένος, ενώ συχνά ο αναγνώστης καλείται να εντοπίσει το υποκείμενο με βάση τη νοηματική συνύφανση του κειμένου: (β) συχνά πλάι στον αρχαίο παρατίθεται και ένας δημώδης τύπος, δημιουργώντας σχήμα πλεονασμού: (γ) τα ρήματα κατά κανόνα συντάσσονται με αιτιατική: (δ) οι προθέσεις συντάσσονται κατά κανόνα με αιτιατική, η γενική έχει υποχωρήσει, η δοτική περιορίζεται μόνο στον εμπρόθετο *έν τούτω* (= στο μεταξύ), ενώ σπανίως συντάσσονται προθέσεις και με ονομαστική: (ε) η πρόθεση *περί* αντικαθιστά την *παρά*: (στ) συχνά σε κλιτούς τύπους μετοχών δεν τίθεται το

⁸⁵ Βλ. Horrocks 1997, 513.

κατάλληλα εναρμονισμένο υποκείμενο· και (ζ) για τη γενική κτητική πληθυντικού προτιμάται σταθερά η αιτιατική.

Επομένως, η μελέτη της μορφολογίας και της σύνταξης της γλώσσας του *Χρονικού του Μορέως* καταδεικνύει ότι: (α) η γλώσσα αυτή δεν είναι παγιωμένη, μήτε κατασταλαγμένη· αντιθέτως πρόκειται για γλώσσα ρευστή, μεταβατική, εντός της οποίας συνυπάρχουν και συλλειτουργούν ανταγωνιστικά γλωσσικά σχήματα· (β) είναι παρόντα πολλά στοιχεία, τα οποία εξελίχθηκαν και στη συνέχεια καθιερώθηκαν στη νεοελληνική γλώσσα· (γ) αν και δημώδης γλώσσα, κάποιες φορές προσφεύγει αναπόφευκτα στο λόγιο παρελθόν της· παρανοεί ωστόσο τους αρχαιότερους τύπους, διότι αυτοί δεν αποτελούν οργανικό τμήμα της, αλλά λειτουργούν ως απολιθώματα.

Βιβλιογραφία

- Βαγιακάκος Δ. (1986): «Γλωσσικά στοιχεία τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ ἀπήχησις θεσμῶν τῆς Φραγκοκρατίας εἰς τὴν διάλεκτον καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Μάνης», *Πελοποννησιακά* 16, 465-512.
- Browning R. (21983): *Medieval and Modern Greek*, Cambridge, μτφρ. Κονομή Μ., Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα, Αθήνα 21991.
- Horrocks G. (1997): *Greek: A history of the language and its speakers*, London & New York, μτφρ. Σταύρου Μ., Τζεβελέκου Μ., *Ελληνικά: ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, Αθήνα 62014.
- Irmscher J. (1979): “Les Franks – Représentants de la littérature en Grec vulgaire”, *Byzantinische Forschungen* 7, 57-66.
- Jacoby D. (1968): “Quelques considérations sur les versions de la ‘Chronique de Morée’”, *Journal des Savants*, 133-189 = *Société et démographie a Byzance et en Romanie latine*, Variorum Reprints VII, London 1979.
- Jannaris A. (1897): *An historical Greek grammar of the Attic Dialect – as written and spoken from classical antiquity down to the present time, founded upon the ancient texts, inscriptions, papyri and present popular Greek*, London (ανατ. Hildesheim 1968).
- Jeffreys M. J. (1973): “Formulas in the Chronicle of Morea”, *Dumbarton Oaks Papers* 27, 164-195 = Jeffreys E. M. & M. J., *Popular literature in late Byzantium*, Variorum Reprints II, London 1983.
- Jeffreys M. J. (1975): “The Chronicle of Morea: priority of the Greek version”, *Byzantinische Zeitschrift* 68, 304-350.
- Kahane H. & R. (1982): “The western impact on Byzantium: the linguistic evidence”, *Dumbarton Oaks Papers* 36, 127-153.
- Καραντζόλα Ε. (42010): «Πελοπόννησος και Κύπρος (13ος – 14ος αιώνας)», επιμ. Κοπιδάκης Μ. Ζ., *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, 160-161.
- Κεχαγιόγλου Γ. (1974): «Δυσκολίες στο κείμενο του Χρονικού του Μορέως», *Ελληνικά* 27, 254-267.
- Mackridge P. (1985): *The Modern Greek Language; a descriptive analysis of Standard Modern Greek*, Oxford, μτφρ. Πετρόπουλος Κ., *Η νεοελληνική γλώσσα· περιγραφική ανάλυση της νεοελληνικής κοινής*, Αθήνα 1990.

- Παπαδοπούλου Ε. (2000): εκδ., Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, *Ιστορία της Ρωμανίας*, Αθήνα.
- Schmitt, J. (1904): ed., *The Chronicle of Morea (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως) – a history in political verse, relating the establishment of feudalism in Greece by the Franks in the thirteenth century, edited in two parallel texts from the mss of Copenhagen and Paris, with introduction, critical notes and indices*, London (ανατ. Groningen 1967).
- Thurn J. (2000): ed., *Joannis Malalae Chronographia*, Berolini et Novi Eboraci.
- Topping P. (1949): “Feudal institutions as revealed in the Assizes of Romania, the Law Code of Frankish Greece – Translation of the text of the Assizes with a commentary on feudal institutions in Greece and in Medieval Europe”, *Studies on Latin Greece A.D. 1205-1715*, Variorum Reprints I, London 1977.
- Tozer H. F. (1883): “The Franks in the Peloponnese”, *The Journal of Hellenic Studies* 4, 165-236.
- Van Dijk-Wittop Koning L. (1972): “Some remarks on the syntactical phenomenon parataxis in contemporary Modern Greek and earlier stages”, Bakker W. F. (ed.) et al., *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden, 241-269.
- Χατζιδάκις Γ. (1905): *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 1, Αθήνα (ανατ. χ.χ.).
- Χατζιδάκις Γ. (1907): *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 2, Αθήνα (ανατ. χ.χ.).
- Χατζιδάκις Γ. (1934): *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι*, τ. 1, Αθήνα (ανατ. με διόρθωση τυπογραφικῶν σφαλμάτων 1980).
- Χατζιδάκις Γ. (1977): *Γλωσσολογικαὶ ἔρευναι*, τ. 2 Αθήνα (ανατ. Παλαιότερων εργασιῶν του).

Για τη δημοτική ποίηση της Ζακύνθου (με αφορμή ένα πρόσφατο βιβλίο)

Γιώργος Ανδρειωμένος
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Φιλολογίας

Εντελώς πρόσφατα περιήλθε σε γνώση μου το καλαίσθητο βιβλίο των κκ. Διονύση Π. Αρκαδιανού και Μαρίνου Δ. Γιαννούλη, *Δημοτικά τραγούδια και χοροί των χωριών της Ζακύνθου. Λαογραφική έρευνα*, Αθήνα 2018, σελ. 232, συνοδευόμενο από δύο cd και ένα dvd. Θεωρώ δε πραγματική τύχη που είχα την ευκαιρία να ενδιατρίψω στο αντικείμενο του εν λόγω πονήματος, αφού έτσι μπόρεσα να διαπιστώσω ότι, πέρα από τη γνωστή στους περισσότερους παραδοσιακή μουσική του μυρωμένου *Άνθους της Ανατολής*, η οποία ακούγεται πρωτίστως στο αστικό περιβάλλον του νησιού, υπάρχει και μια άλλη, λιγότερο διαδεδομένη, η οποία τραγουδιέται και χορεύεται στη ζακυνθινή ενδοχώρα (την ορεινή, εκείνη των ριζών των βουνών, αλλά και την πεδινή) και παρουσιάζει το δικό της ενδιαφέρον.

Ποιος να το φανταζόταν ότι η εν λόγω έρευνα δύο νέων Ζακυνθινών, τριάντα πέντε και είκοσι πέντε ετών, αντίστοιχα, θα απέδιδε την καταγραφή περισσότερων των εξακοσίων πενήντα δημοτικών τραγουδιών, με τις παραλλαγές τους, επενδεδυμένων με περίπου τριάντα σκοπούς και παριστάμενων μέσω δεκαέξι χορών! Σαράντα επτά από αυτά τα τραγούδια, μάλιστα, μαζί με δέκα χορούς, έχουν περιληφθεί στον πιο πάνω τόμο και σε δύο ψηφιακούς δίσκους, όπου αναπαράγονται τα ανθολογούμενα άσματα με συνοδεία οργάνων ή α καπέλα, καθώς και σε ένα dvd, όπου έχουν κινηματογραφηθεί οι κυριότεροι τοπικοί χοροί με τα βήματά τους. Παράλληλα, οι καταγραφείς διασώζουν πλήθος πληροφορητών, χορευτών, οργανοπαιχτών και τραγουδιστάδων, με τα πραγματικά τους ονόματα, αλλά και με τα παρατσούκλια τους μέσω των οποίων έμειναν γνωστοί στους συντοπίτες τους, παρέχοντας, για τους σημαντικότερους εξ αυτών, δυσεύρετες βιογραφικές πληροφορίες.

Τα περισσότερα από τα τραγούδια αυτά σώζονται σε τρεις, πρωτίστως, ρυθμούς: τον *καλαματιανό*, τον τοπικό *συρτό* και τον λεγόμενο *λεβαντίνικο*, ενώ δεν λείπουν και οι σπανιότεροι *σκωπτικοί-μμητικοί* χοροί και άλλοι, όπως οι επονομαζόμενοι «*κυνηγός*» και «*γιαργηγός*». Οι δε παραγόμενοι ήχοι φέρουν έντονη την επίδραση των τοπικών αστικών-παραδοσιακών μελωδιών και της δυτικής λαϊκής μουσικής παράδοσης, πράγμα εύλογο αν αναλογιστεί κανείς τη μακραίωνη παρουσία των Βενετσιάνων (και, γενικά, των Δυτικών) στη Ζάκυνθο. Και όλ' αυτά, αναμεμιγμένα με τους σκοπούς και τη θεματολογία των δημοτικών τραγουδιών από τις απέναντι ακτές, πρωτίστως της Πελοποννήσου, αλλά και έναν απόηχο κρητικών μελωδιών, αφού, ως γνωστόν, η επτανησιακή κουλτούρα, και ιδίως της Ζακύνθου, οφείλει πολλά στις επαφές της με εκείνη της Κρήτης – ιδιαίτερα μετά την πτώση του Χάνδακα στους Οθωμανούς (1669) και τον ερχομό στα Ιόνια Νησιά σημαντικού αριθμού Κρητικών.

Η *ανιάκαρα* (άλλως *νιάκαρα* ή *ανάκαρα* – που σε πολλά θυμίζει τη φλογέρα και το σουραύλι) είναι το κατεξοχήν μουσικό όργανο των χωρικών της Ζακύνθου, με ήχο που έρχεται κοντά σε αυτόν της πίπιζας ή/και της τσαμπούνας. Απαραίτητος συνοδός της είναι το *ταμπούρλο* (που προσομοιάζει στο κοινό νταούλι), ενώ δεν λείπουν το *βιολί*, το *μαντολίνο*, η *κιθάρα* και το *ακορντεόν* – όργανα τόσο απαραίτητα για την απόδοση του επτανησιακού μουσικού χρώματος. Σε έναν τόπο που, κυριολεκτικά, λάτρευε (και συνεχίζει να λατρεύει) το τραγούδι, οι λαϊκοί τραγουδιστές και οργανοπαίχτες φάνταζαν πρόσωπα σχεδόν μυθικά και, πραγματικά, ο κόσμος της υπαίθρου αδημονούσε να τους ακούσει και να χορέψει στους ρυθμούς των οργάνων τους στα πανηγύρια και στους γάμους. Οι αυτοσχέδιες ρίμες (*ρίμες* στη ζακυνθινή ντοπιολαλιά) έχουν πολλά από τα χαρακτηριστικά των μαντινάδων –ιδίως ως προς τη στιχουργική δομή τους–, ενώ το κυρίαρχο μέτρο, στην πλειονότητα των τοπικών δημοτικών τραγουδιών, είναι ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος, τόσο στην ανομοιοκατάληκτη όσο και στην ομοιοκατάληκτη εκδοχή του, με έντονη επίσης (στη δεύτερη περίπτωση) την παρουσία του *ομοιοτέλετου* – όπως ακριβώς συμβαίνει και στις υπόλοιπες περιοχές, μιας και ο ανώνυμος λαϊκός δημιουργός συνθέτει τους στίχους του πάνω σε παραδεδομένες μελωδίες, εμπιστευόμενος το *αυτί* του και δίχως να πολυδίνει σημασία στους κανόνες της ομοιοκαταληξίας. Το ίδιο παρατηρείται και όταν επιστρατεύεται ο οχτασύλλαβος (ο δεύτερος συνηθέστερος στίχος στα τοπικά τραγούδια), ενώ δεν λείπουν και άσματα σε επτασύλλαβο, δωδεκασύλλαβο, δεκατρισύλλαβο, ακόμη και δεκαεξασύλλαβο στίχο. Εντύπωση, επίσης, προκαλεί ο συνδυασμός του εθνικού δεκαπεντασύλλαβου με τον επτασύλλαβο, τον οχτασύλλαβο ή τον δωδεκασύλλαβο και η συνύπαρξη ανομοιοκατάληκτων και ομοιοκατάληκτων στίχων μέσα στο ίδιο τραγούδι.

Αλλά και η θεματολογία των συγκεκριμένων τραγουδιών φέρει κάποια χαρακτηριστικά τόσο τοπικά όσο και πανελλήνια: πέρα από εκείνα που τραγουδιούνται σε πολλές διαφορετικές περιοχές του ελληνισμού (π.χ. το περίφημο άσμα «του γεφυριού της Άρτας», η «Ζερβοπούλα», το «Ύπνε που παίρνεις τα παιδιά», το «Δέντρο είχα στην αυλή μου», το «Ήλιε, γιατί άργησες να βγεις;», το «Πουλάκι είχα στο κλουβί», το «Εσείς πουλιά του κάμπου και της άνοιξης» κ.ά.), υπάρχουν και αυτά που διακρίνονται για το καθαρά τοπικό τους χρώμα (ιδίως τα περιπαικτικά) καθώς και άλλα που εστιάζουν σε ήθη της κλειστής κοινωνίας της υπαίθρου (π.χ. όσα αναφέρονται σε ζητήματα τιμής των γυναικών) ή σε συνήθειες των Ζακυνθινών που καλά κρατούν ίσαμε τις μέρες μας (λ.χ. τραγούδια θρησκευτικά ή του κυνηγού). Σε κάθε περίπτωση, δεν θα ήταν άστοχο να υποστηρίξει κανείς ότι στα παραδοσιακά τραγούδια των χωριών της Ζακύνθου συναντά κανείς όλα τα βασικά γνωρίσματα των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, διανθισμένα από ζακυνθινά και δυτικά μουσικά μοτίβα και, φυσικά, με διακριτή την παρουσία του τοπικού ιδιώματος.

Φαντάζομαι ότι τέτοια θα ήταν τα τραγούδια που θα μελετούσε ο Διονύσιος Σολωμός – σε μian εποχή που ο λαϊκός πολιτισμός ήταν απείρως ζωντανότερος σε σχέση με τις μέρες μας και μπορούσε να επενεργήσει δραστικότερα σε μian ποιητική ιδιοσυγκρασία όπως αυτή του *εθνικού ποιητή*. Το έχει δείξει, άλλωστε, πειστικά η διδακτορική διατριβή του αλησμόνητου Σπύρου Καββαδία για τη λαϊκή ζωή και γλώσσα στο ελληνόγλωσσο σολωμικό έργο, που, με την ευκαιρία αυτή, μου ξανάρχεται στο μυαλό για όσα αποκαλυπτικά αναδεικνύει και διεισδυτικά συζητά συναφώς. Και όμως: η παράδοση αυτή της ζακυνθινής υπαίθρου, με τα τραγούδια

της και τους χορούς της, μολονότι επιβιώνει σε τοπικά πανηγύρια και γλέντια, ιδίως των ορεινών χωριών της Ζακύνθου, παραμένει εν πολλοίς άγνωστη στο ευρύτερο κοινό – ενδεχομένως και σε αυτό του νησιού που ναι μεν συνεχίζει να τραγουδά *καντάδες* και *αρέκιες* στην αστική καθημερινότητά του, με συνοδεία μαντολίνων και κιθάρων, αλλά τείνει να αγνοεί (κάποιοι θα έλεγαν: ίσως και να περιφρονεί) τα δημοτικά τραγούδια του τόπου του.

Για όσους γνωρίζουν την επτανησιακή (και τη ζακυνθινή) ιδιοσυγκρασία, το φαινόμενο δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί: πάντοτε στα Επτάνησα ο πληθυσμός των πόλεων έβλεπε κάπως υποτιμητικά όσα σχετίζονταν με τους κατοίκους της υπαίθρου – ακόμη και σήμερα η λέξη *χωριάτης* έχει κάπως μειωτική σημασία και συνήθως παραπέμπει σε αρνητικά συμφραζόμενα από όσους την χρησιμοποιούν. Και τούτο, μολονότι οι Επτανήσιοι (και ιδίως οι Ζακυνθinoί) με λαϊκές καταβολές είναι υπερήφανοι για την καταγωγή τους. Αποτέλεσμα αυτού είναι να παρατηρείται μια συνεχής υποβάθμιση όσων παραπέμπουν στον *λαϊκό πολιτισμό της υπαίθρου* από κάποιους που έχουν *αστική καταγωγή*. Ωστόσο, σε έναν τόπο με τόσο πλούσια και πολυποίκιλη μουσική παράδοση, όπου ο Διονύσιος Σολωμός και άλλοι παλαιότεροι και σύγχρονοι ποιητές παραμένουν παρόντες, μέσα από πάμπολλες μελοποιήσεις στίχων τους από σημαντικούς συνθέτες, που ξεκινούν από τον Νικόλαο Μάντζαρο και φτάνουν έως τον Δημήτρη Λάγιο και άλλους νεότερους, τις οποίες αποδίδουν τόσο μελωδικά χορωδίες αλλά και μουσικοί σε ζακυνθινές παρέες και ταβέρνες, είναι, πραγματικά, κρίμα να μη δίδεται η ανάλογη προσοχή και σε τραγούδια της *άλλης Ζακύνθου*, εκείνης της υπαίθρου, όπως αυτά που με τόση αγάπη και ζήλο κατέγραψαν οι κκ. Αρκαδιανός και Γιαννούλης, δίνοντας το έναυσμα και παρέχοντας τη βάση για επιπλέον, αντίστοιχες, εργασίες που καλό θα ήταν να ακολουθήσουν.

Κριτική του βιβλίου «Αντιμετωπίζοντας την οικονομική κρίση του COVID: Δράστε γρήγορα και κάντε ό, τι απαιτείται»

Μάριος Ψυχάλης^α και Νίκος Πολύζος^β

^αΜάριος Ψυχάλης, Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

^β Νίκος Πολύζος, Καθηγητής Διοίκησης στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Στο βιβλίο του τίτλου, που εκδόθηκε τον Μάρτιο του 2020, από το Κέντρο Ερευνών της Οικονομικής Πολιτικής (CEPR) με έδρα το Λονδίνο, οι επιμελητές του, Richard Baldwin και Beatrice Wederdi Mauro, επιχειρούν να συλλέξουν τις προτάσεις των κορυφαίων οικονομολόγων σχετικά με τις πρωτοβουλίες που πρέπει να ληφθούν για την αντιμετώπιση της των οικονομικών επιπτώσεων του COVID-19. Οι συντάκτες υποστηρίζουν ότι είναι ανάγκη η άμεση λήψη μέτρων, διαφορετικά, για ορισμένες χώρες η ύφεση μπορεί να μετατραπεί σε οικονομική κρίση, χρηματοπιστωτική κρίση, κρίση χρέους, ή συναλλαγματική κρίση. Η βασική θέση των επιμελητών του βιβλίου, καθώς επίσης και των συγγραφέων, είναι ότι οι κυβερνήσεις πρέπει άμεσα να εστιάσουν το ενδιαφέρον τους στην αντιμετώπιση της ύφεσης, κάνοντας ό,τι χρειαστεί, παρά να παρακολουθούν αμέτοχοι την εξέλιξη της πανδημίας.

Η ΕΕ βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ο Charles Wyplosz υποστηρίζει ότι η ΕΕ πρέπει να επικεντρωθεί στις χώρες που έχουν πληγεί περισσότερο, χωρίς να φοβηθεί τον ηθικό κίνδυνο, ενώ η αντιμετώπιση του ηθικού κινδύνου, σε δημοσιονομικό επίπεδο, είναι μια δοκιμασία των κρατών της ΕΕ ώστε να αποδείξουν ότι μπορούν να συντονίζονται με ουσιαστικό τρόπο, όποτε απαιτείται. Αντίστοιχα, ο Pierre-Olivier Gourinchas υποστηρίζει ότι το κορωνό-ομόλογο θα έστελνε ένα ηχηρό μήνυμα στις αγορές, δείχνοντας ότι οι ευρωπαϊκές χώρες στηρίζουν τα πιο αδύναμα μέλη της, όταν αντιμετωπίζουν ένα κοινό σοκ, ενώ η έκδοση ενός ευρώ-ομόλογου θα διασφάλιζε τις θέσεις εργασίας. Σημειώνεται ότι η διασφάλιση των θέσεων εργασίας πρέπει να είναι στις πρώτες προτεραιότητες των κυβερνήσεων. Επιπλέον, ο Luis Garicano υποστηρίζει ότι τώρα είναι η ώρα για την ΕΕ να ενεργοποιήσει την χρηματοδότηση των 500 δισεκατομμυρίων ευρώ, προκειμένου τα κράτη μέλη να προβούν σε δαπάνες για την υγειονομική περίθαλψη, να παρέχουν οικονομική υποστήριξη στις εταιρείες και να προστατεύσουν την απασχόληση.

Σχετικά με τον ειδικό ρόλο της ΕΚΤ, ο Olivier Blanchard υπογραμμίζει ότι, καθώς η εφαρμογή του προγράμματος της νομισματικής χαλάρωσης (OMT) παίρνει

χρόνο, η ΕΚΤ, πρέπει να ενεργήσει άμεσα και να αγοράσει ομόλογα της Ιταλικής κυβέρνησης, όπως κάνει η Κεντρική Τράπεζα της Ιαπωνίας και λειτουργεί αποτελεσματικά. Αντίστοιχα, ο Christian Odendahl και ο John Springford υποστηρίζουν ότι η ΕΚΤ πρέπει να στηρίξει τη ρευστότητα και να προστατεύσει το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Επίσης, ο Philip R. Lane εξηγεί το πλαίσιο στο οποίο βασίζεται το πακέτο μέτρων νομισματικής πολιτικής της ΕΚΤ, που είναι η διασφάλιση της ρευστότητας στο τραπεζικό σύστημα και η προστασία της ροής πιστώσεων προς την πραγματική οικονομία.

Αναφορικά με την Ιταλία, ο Alberto Alesina και ο Francesco Giavazzi, τονίζουν ότι απαιτείται αύξηση της χωρητικότητας των νοσοκομείων, ενώ το ιταλικό εθνικό χρέος και το προσωρινό έλλειμμα του προϋπολογισμού, θα πρέπει να ρυθμιστούν χωρίς αυστηρούς όρους. Επίσης, ο Ugo Panizza υποστηρίζει ότι αυτό που συνέβη στην Ιταλία, είχε θετικά αποτελέσματα για την υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς έλαβε μέτρα, ενώ οι οικονομικές επιπτώσεις στην Ιταλία θα μπορούσαν να είναι ακόμα μεγαλύτερες λόγω της χαμηλής διαρθρωτικής ανάπτυξης, της δομής της ιταλικής οικονομίας, του κινδύνου για μια τραπεζική κρίση, η κρίση χρέους, καθώς επίσης και λόγω της ελλιπούς διαχείρισης της πανδημίας από τις ιταλικές αρχές.

Σχετικά με τα εργαλεία της χρηματοδότησης, ο Τζόρντι Γκάλι υποστηρίζει ότι, καθώς το πιο ισχυρό εργαλείο στήριξης της αγοράς είναι οι δημοσιονομικές παρεμβάσεις χρηματοδότησης με ρευστότητα, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι η ΕΕ βρίσκεται σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αυτή είναι η στιγμή που πρέπει να ενεργοποιηθεί η τόνωση της οικονομίας με παροχή ρευστότητας από «ελικόπτερο», δηλαδή η άμεση, οριζόντια και ισχυρή τόνωση της αγοράς για να μην διαταραχθεί τόσο η προσφορά, όσο και η ζήτηση. Τέλος, αναφορικά με την ΕΕ, ο Thorsten Beck υποστηρίζει ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να είναι έτοιμες να απορροφήσουν τις ζημιές, της πραγματικής οικονομίας, αλλά και του τραπεζικού συστήματος. Ο Beck υπογραμμίζει ότι αυτό πρέπει να συμβεί σε επίπεδο ΕΕ ή της ζώνης του ευρώ, δεδομένου του περιορισμένου δημοσιονομικού χώρου για ορισμένες χώρες, ενώ αυτό πρέπει να ανακοινωθεί ξεκάθαρα και νωρίς για να δημιουργηθεί εμπιστοσύνη στις χρηματαγορές.

Όσον αφορά την Κίνα και την Ασία, από όπου ξεκίνησε η πανδημία, ο Shang-Jin Wei υποστηρίζει ότι η παγκόσμια αγορά υγειονομικού υλικού θα μπορούσε να επωφεληθεί από τα προϊόντα που παράγουν οι χώρες της Ασίας. Ο Wei τονίζει ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να αναλάβουν έγκαιρα και αποφασιστικά μέτρα, για την επιβολή της κοινωνικής αποστασιοποίησης, μόλις υπάρξουν ενδείξεις ανάπτυξης της νόσου και να επιταχύνουν την μετεξέλιξη προς την ψηφιακή εποχή. Αντίστοιχα, οι Yi Huang, Chen Lin, Pengfei Wang και Zhiwei Xu υποστηρίζουν ότι η βελτίωση των νοσοκομειακών εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού του υγειονομικού προσωπικού είναι μέτρα που μπορούν να στηρίξουν τα εθνικά συστήματα υγείας και να αποφευχθεί η εξάπλωση της πανδημίας. Αντίστοιχα, ο Τζόναθαν Άντερσον υποστηρίζει ότι η κινεζική κυβέρνηση θα εφαρμόσει μακροπρόθεσμα μέτρα για την στήριξη της οικονομίας, αλλά όχι πολλά, ενώ είναι αμφίβολο αν η κινεζική κυβέρνηση αυξήσει το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων σε τοπικό επίπεδο. Επιπροσθέτως, ο Inkyo Cheong υπογραμμίζει ότι η θρησκευτική λατρεία διέσπειρε

τον κορωνοϊό στη Νότια Κορέα, όπως επίσης ότι η Νότια Κορέα πραγματοποίησε τα πρώτα μαζικά τεστ στον κόσμο, με σκοπό τον έλεγχο της εξάπλωσης της νόσου. Τέλος, αναφορικά με την Νότια Κορέα, ο Cheong προτείνει ότι η κυβέρνηση της πρέπει να υποστηρίξει τις ευάλωτες ομάδες, να ελαχιστοποιήσει την πιθανότητα κατάρρευσης της βιομηχανίας, να ενισχύσει την συναλλαγματική της δύναμη και να προωθήσει την χαλάρωση του ρυθμιστικού πλαισίου για την αύξηση των επενδύσεων.

Καθώς οι ΗΠΑ δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν από την ανάλυση, ο Jason Furman υπογραμμίζει τον κίνδυνο ανθρωπιστικής κρίσης, στο άμεσο μέλλον, λόγω της πτώσης της οικονομικής δραστηριότητας. Προκειμένου να αποφευχθεί η καταστροφή, είναι απαραίτητο, ο κόσμος επιταχύνει μερικές από τις τάσεις των τελευταίων ετών, όπως η υιοθέτηση πολιτικών αποφάσεων για την στήριξη της οικονομίας. Αντίστοιχα, η Pinelopi Goldberg υποστηρίζει ότι αντιμετωπίζοντας την κρίση COVID-19, ο κόσμος επιταχύνει μερικές από τις τάσεις των τελευταίων ετών, όπως η τεχνολογία, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση και η τηλε-εργασία, ενώ η κυβέρνηση θα πρέπει να σταθμίσει το ενδιαφέρον μεταξύ της αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας και της προστασίας των ανθρώπων που έχουν πληγεί. Επιπλέον, ο Adam S. Posen υποστηρίζει ότι επειδή δεν πρέπει να αναδειχθεί ο οικονομικός εθνικισμός, η νομισματική πολιτική πρέπει να στηρίξει όσους έχουν σταθερό εισόδημα και να αυξήσει τον στόχο του πληθωρισμού. Τέλος, ο Paul Krugman υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση των ΗΠΑ πρέπει να δαπανά μόνιμα ένα επιπλέον 2% του ΑΕΠ για δημόσιες επενδύσεις, όπως υποδομές, έρευνα κι ανάπτυξη για τη νέα γενιά, ενώ το ύψος του χρέους δεν είναι το κύριο πρόβλημα για την οικονομία των ΗΠΑ.

Είναι σαφές, ότι όλες οι παραπάνω προτάσεις, σκέψεις και κριτικές για την πρόσφατη και τη μελλοντική οικονομική πολιτική, είναι μια πλευρά του νομίσματος, η λεγόμενη «προοδευτική οικονομική πολιτική». Παρόλο που υπάρχει και η άλλη πλευρά του νομίσματος, που υποστηρίζει ότι δεν απαιτείται αύξηση των κυβερνητικών δαπανών ή χρήση μη συμβατικών μέσων οικονομικής πολιτικής, λόγω της αυτορρύθμισης των αγορών ή λόγω του φόβου της αύξησης του δημόσιου χρέους ή βασιζόμενη στη θεωρία του ηθικού κινδύνου. Αναμφίβολα, όσα υποστηρίζονται σε αυτό το βιβλίο περιλαμβάνουν τη μεγάλη πλειοψηφία των παγκοσμίως αναγνωρισμένων οικονομολόγων. Μαθήματα για τη χώρα μας μπορεί να αποτελέσουν α. οι συντονισμένες ενέργειες προς τη ΕΕ για άλλου είδους αναπτυξιακή χρηματοδότηση και ανάλογη ρύθμιση του χρέους, β. το νέο πρότυπο ανάπτυξης που θα περιλαμβάνει όλους τους τομείς, στους οποίους μπορούμε να έχουμε πλεονεκτήματα, μεταξύ των οποίων οι νέες τεχνολογίες και ο ψηφιακός μετασχηματισμός, γ. οι γενναίες μεταρρυθμίσεις με έμφαση στην υγεία, την παιδεία, την επιχειρηματικότητα, κ.λπ.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης